

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових статей

Випуск 34

**ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
2014**

УДК 94(477)(082)
ББК 63.3(4 Укр)я 43 Н 34

Кафедра історії та культури України

Н 34 Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. –
Вип. 34. – Переяслав-Хмельницький, 2014.– 159 с.

*Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України
як фахове видання із спеціальностей «Історичні науки»
(Див.: Бюлетень ВАК України. – 1999. – №6. – С.30)
Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ КВ № 9497 від 12.01.2005.
Заснований у 1993 р. Засновник - ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*

Рецензенти: д.і.н., проф. Г.К.Кожолянко, д.і.н., проф. С.С.Троян, д.і.н., проф. А.І.Черній.

Редакційна колегія: д.і.н., проф. Коцур В.П. (головний редактор), д. і. н., проф. Орлик В.М. (заступник головного редактора), д. і. н., проф. Коцур А.П., д. і. н., проф. Шевчук В.П., д. і. н., проф. Борисенко В.Й., доктор габілітований, проф. Мокляк Я. (Польща), доктор габілітований, проф. Філіпов К. (Польща), д. і. н., проф. Моргунов Ю.Ю. (Росія), д. і. н., доц. Потапенко Я.О., д. і. н., доц. Молоткіна В.К., д. і. н., доц. Гончаренко О.М., к.і.н., доц. Тарапон О.А. (відповідальний секретар), к.і.н., доц. Колибенко О.В., к.і.н. Демуз І.О.

Рекомендовано Вченою радою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Збірник уміщує статті, присвячені розгляду актуальних проблем суспільно-політичної, соціально-економічної історії України XVII–XXI ст. та матеріали з історії науки і техніки.

Для викладачів, аспірантів, студентів.

The collection contains the articles, which are devoted the consideration of topical problems of socially-political, socially-economical history of Ukraine of XVII–XXI centuries and materials entered from history of scitech.

It's for teachers, postgraduates and students.

УДК 94(477)(082)
ББК 63.3(4 Укр)я 43 Н 34

Кафедра історії та культури України,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди», 2014

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ УКРАЇН

УДК 94(477.41) «1654»

*Олена Колибенко,
Олександр Колибенко
(Переяслав-Хмельницький)*

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ КОЗАКИ НА ПЕРЕЯСЛАВСЬКІЙ РАДІ 1654 Р.

У статті зроблено спробу порівняльного аналізу двох антропонімічних джерел – «Реєстру всього Війська Запорозького» 1649 р. та присяжних списків 1654 р.

Лише після публікації присяжних списків 1654 р. з'явилась можливість окреслення вузького кола осіб, які були задіяні у цій історичній події – «Переяславській раді», та їх максимально повна локалізація. Аналіз інформативних можливостей присяжних списків 1654 р. було розпочато В.В. Кривошеєю з метою розширення і уточнення персонального складу козацької старшини. Ним було локалізовано цілу групу антропонімів з присяжних списків як козацько-старшинських імен з «Реєстру» 1649 р., а також виявлено невідомі раніше факти у біографії багатьох історичних осіб, встановлено факт чи розширено період їх перебування на старшинських посадах, простежено походження частини старшини з козаків певної сотні.

Проведений порівняльний аналіз цих двох джерел дозволив доповнити та підтвердити точку зору В.В. Кривошеї про представницький характер списку присяги козаків Переяславського полку, про що свідчить як знаходження попередньо цих козаків на високих урядових посадах, так і представництво від сотень полку. Поглиблене ж вивчення цих джерел дасть можливість виявити нову історичну інформацію, значно збільшивши джерелознавчі можливості інших джерел – антропонімічних, топонімічних, картографічних.

Ключові слова: *Переяславська рада, присяжні списки, переяславські козаки, «Реєстр всього Війська Запорозького» 1649 р., козацька старшина.*

Козацькій раді, що відбулася у Переяславі у січні 1654 р., як одній із «священних корів» радянської історіографії, завжди приділялось багато уваги. На сучасному етапі інтерес дослідників до цієї історичної події також не вщухає. Їй присвячено численні статті й монографії, проводяться конференції, кожні п'ять років відзначаються «ювілейні» дати на кшталт нещодавнього 355-річчя чи зовсім свіжого 360-річчя [10; 11].

Однак, незважаючи на такий потужний (особливо в останні 60 років) розвиток «переяславознавства», багато питань, пов'язаних з цією подією, не отримали належного висвітлення у сучасній історичній науці. Як зазначає з цього приводу дослідник генеалогії українського козацтва В.В. Кривошея, «Навколо подій, що відбулися у 1654 р. в Переяславі, сотні років точилися дискусії, різні аспекти подій мали безліч трактувань. Документальному з'ясуванню багатьох питань заважала неповна актуалізація джерельної бази власне присяги, яку склали козаки і міщани перед емісарами на чолі з боярином В. Бутурліним, у Переяславі та в деяких інших містах Гетьманщини» [9, с. 3].

Важко не погодитись із даним твердженням фахівця, яким зроблено величезний внесок у дослідження генеалогії української козацької старшини [1; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Дійсно, лише після публікації власне присяжних списків 1654 р. з'явилась можливість детальної розробки багатьох важливих питань, одним із яких є окреслення того досить вузького кола осіб, які були задіяні у цій історичній події, та їх максимально повна локалізація.

Метою статті є спроба порівняльного аналізу двох антропонімічних джерел – «Реєстру всього Війська Запорозького» 1649 р. та присяжних списків 1654 р.

Як відомо, у Переяславі присягнуло московському цареві 284 чоловіки, переважну більшість яких становила козацька старшина [13, с. 181]. Незважаючи на фіксацію їх імен у присяжних списках переважно на московський взірець, є можливість ідентифікувати значну частину цих людей, виявивши серед них тих осіб, які залишили свій слід в історії й відображені

в інших джерелах. Найближчим по хронології до присяжних списків 1654 р. антропонімічним джерелом, у якому відображена (на український взірєць) більшість імен учасників козацької ради у Переяславі, є «Реєстр всього Війська Запорозького» 1649 р. Цей унікальний антропонімічний документ, що містить у собі імена, прізвища та прізвиська 40477 козаків з 16-ти полків України, є джерелом першочергової ваги, яке має величезний джерелознавчий потенціал.

Оскільки «Реєстр» було укладено у проміжку з кінця жовтня 1649 р. до середини лютого 1650 р. [12, с. 10–16; 13, с. 143], то його створення відділяють від часу складання присяжних списків всього лише 4 роки. Зрозуміло, що протягом 1650–1654 рр. якась певна частка козаків з «Реєстру» загинула в боях, хтось потрапив у полон чи був у цей час поза межами України. Також за чотири роки до лав козацтва увійшла певна кількість козацької молоді, чії імена теоретично могли потрапити до присяжних списків. Однак, не підлягає сумніву, що переважна більшість тих, хто присягав у 1654 р. в Переяславі, мали бути записані у «Реєстрі» 1649 р. серед козацької старшини чи серед рядових козаків, які зробили за ці чотири буремні роки певний кар'єрний стрибок.

Аналіз інформативних можливостей присяжних списків 1654 р. було розпочато В.В. Кривошеєю з метою розширення і уточнення персонального складу козацької старшини. Дослідником було локалізовано цілу групу антропонімів з присяжних списків як козацько-старшинських імен з «Реєстру» 1649 р. Це стосується багатьох відомих в історії осіб, серед яких є переяславські полковий обозний та писар, 8 сотників Переяславського полку, 3 колишніх та один майбутній переяславські полковники, а також майбутній наказний гетьман та кілька інших представників військового товариства Переяславського полку.

Проведений В.В. Кривошеєю попередній аналіз присяжних списків дозволив виявити невідомі раніше факти у біографії багатьох історичних осіб, встановити факт чи розширити період їх перебування на старшинських посадах, простежити походження частини старшини з козаків певної сотні. Подібна інформація є надзвичайно важливою у просопографічній характеристиці історичних осіб й дозволяє робити різноманітні подальші висновки.

Так, В.В. Кривошея локалізує згаданого у присязі обозного переяславського (першого з відомих) «Остафея Стасеева» як Остапа Стасевича, який вийшов із козаків Яготинської сотні. На думку дослідника, це міг бути яготинський сотник Остап Лисовець (1637 р.), другий осавул військовий у збройних силах Б. Хмельницького [9, с. 10].

Не викликає проблем і локалізація переяславського полкового писаря «Василея Євтифеева» (1654 р.) як Войтенка Василя Євтихійовича (1658 р.) чи Василевського Василя Євтихійовича (1657, 1659 рр.) [Там само, с. 10]. Оскільки сумнівно, щоб за 4 роки він вибився на свою посаду з рядових козаків, то його слід шукати серед старшини «Реєстру» 1649 р. У Переяславському полку тут фігурує «Васил Гоголевський сотник», який, на нашу думку, і є тим Василем Войтенком (Василевським) 1654–1658 рр. [12, с. 338].

В.В. Кривошея відзначає у присяжних списках також трьох колишніх полковників переяславських – Федора Лободу (Федор Лобода), Степана Сулиму (Степан Сулеменок) та Андрія Романенка (Андрей Романов) [9, с. 12]. Всі вони фігурують на старшинських посадах у «Реєстрі» 1649 р.

Багато уваги названим дослідником приділено також сотникам Переяславського полку. З їх числа В.В. Кривошея вказує на присутність у «Реєстрі» 1649 р. таких осіб як: Гнат Сезонович – козак сотні полкової Переяславської (1649), він же Игнатей Созонав (1654); Остап Дашкович з Переяславської сотні Оверка Сидоровича (1649) – Остафей Дашков (1654); козак сотні Івана Коваленка Іван Яценко (1649) – Іван Яцкой (1654); син Кирила Хворостини Юхим Хворостиненко з Гельм'язівської сотні (1649) – Еуфим Хворостиненко (1654). Не викликає заперечень також визначення козака Биківської сотні Охріма Засядченка (1649) як сотника Биківського на ім'я Ефремь Быковской (1654), оскільки інших Охрімів у цій сотні у 1649 р. не було. І навпаки – 18 козаків на ім'я Іван у невеликій Вороньківській сотні (1649) не дають можливості ідентифікувати її сотника Івана Воронкувского (1654). Феодосей Береженко (1654), на думку В.В. Кривошеї, очолював сотню в Березані. На нашу думку, його прізвище не

пов'язане з ойконімом Березань – у «Реєстрі» 1649 р. цей козак записаний у сотні Романенковій під ім'ям Феско Бережинский. Сотник Никифор Омелянов (1654) – це козак Ничипор Царенко (1649) або Царенко Ничипір Омелянович – сотник басанський (1653–1657), отаман басанський (1679).

Цікава ситуація вимальовується з двома Дорогоненками – Лукою та Леонтієм. В.В. Кривошея вказує на місцеве коріння роду щонайменше з 30-х рр. XVII ст. Він зазначає, що така форма написання прізвища дозволяє виявити ще одного представника роду у «Реєстрі» 1649 р. – переяславського козака Івана Дорогонця [9, с. 12–13]. На нашу думку, сам Івань Дорогонець (Вороньківська с., 1649) записаний у присяжних списках як Іван Левонтъев перед своїми двома синами, меншого з яких він назвав на честь свого батька. Старший син – Лукьян Дорогоненко (1654) – очевидно, це Лукьян Іванъченъко з сотні Чикменя (1649) [12, с. 323].

Добре відомий за численними джерелами також Яков Илинъ (1654) – козак Яготинської сотні Яцько Пекуленъко (1649), Пекулицький Яків Ілліч [9, с. 13].

Проведене В.В. Кривошеєю порівняння присяжних списків 1654 р. та «Реєстру» 1649 р. дозволило встановити сотенну приналежність окремих козаків. Для зручності їх імена було зведено у таблицю.

Присяга 1654 р.	Реєстр 1649 р.	Сотня (1649)
Данилов Остафей	Данилович Остап	Полкова
Федоров Офонасей	Федорович Опанас	полкова
Ярмолаев Тимофий	Ярмоленко Тимош	Полкова
Калита Авсей	Калитенко Евсей	Романенкова
Калинич Іван	Калениченко Іван	Романенкова
	Калениченко Іван	Романенкова
Григоръев Трофим	Грисенко Трохим	Івана Бабича
Кирилов Григорей	Кириченко Грицько	Івана Бабича
Сподпо(рнець)риннець(??) Захар	Подпоринский Захарка	Івана Коваленка
Іванков Федор	Іванченко Федор	Івана Коваленка
Яковлев Іван	Якубенко Іван	Чикменова
Григоръівъ Федор	Григоріевич Федяй	Чикменова
Дашков Степан	Дахнович Степан	Чикменова
Демянов Іван	Демченко Іван	Березанська
	Демченко Іван	Чикменова
	Демченко Іван	Івана Коваленка
Илинъ Яков	Пекуленко Яцько	Яготинська
Невернченской Сидор	Нестеровський Сидір	Бориспільська
Василевъ Степан	Василенко Степан	Козелецька сотня
Іванов Петръ	Іванченко Петро	Биківська

На нашу думку, існує можливість доповнити цю таблицю іменами ще деяких переяславських козаків, сотенну приналежність яких можна встановити. В удосконаленому вигляді ця таблиця виглядає таким чином (послідовність дана за присяжними списками):

Присяга 1654 р.	Реєстр 1649 р.	Сотня (1649)
Іванов Петръ	Іванченко Петро	Биківська
Дашков Степан	Дахнович Степан	Чикменова
Василевъ Степан	Василенко Степан	Козелецька сотня
	Ващенко Степан	Івана Коваленка
Кирилов Григорей	Кириченко Грицько	Івана Бабича
Илинъ Яков	Пекуленко Яцько	Яготинська

Ермолаев Тимофей	Ярмоленко Тимош	полкова
Демянов Іван	Демченко Іван	Березанська
	Демченко Іван	Чикменова
	Демченко Іван	Івана Коваленка
Сподпо(рнець)риннець Захар	Подпоринський Захарка	Івана Коваленка
Григорьев Трофим	Грисенко Трохим	Івана Бабича
Федоров Офонасей	Федорович Опанас	полкова
Григорьевъ Федор	Григориевич Федяй	Чикменова
Данилов Остафей	Данилович Остап	полкова
Калинин Іван	Калениченко Іван	Романенкова
	Калениченко Іван	Романенкова
Неванченской Сидор	Нестеровський Сидір	Бориспільська
Левонтъев Іванъ	Дорогонець Іван	Вороньківська
Дорогоненко Лукъян	Іванченко Лук'ян	Чикменова
Яковлев Іван	Якубенко Іван	Чикменова
	Ященко Іван	Івана Коваленка
Іванков Федор	Іванченко Федор	Івана Коваленка
Гладкой Іван	Гладкий Іван	полкова
Іванов Федор	Іванович Фесько	Івана Бабича
Іванов Семен	Іващенко Семен	Івана Коваленка
Гордунов Іван	Гордієнко Іван	Івана Коваленка
Фоминъ Карпъ	Хоменко Карпо	Бориспільська
Яцкович Михайло	Яценко Мисько	Гоголевська
Демидов Анисим	Пузій Онисько	Бориспільська
Трофимов Василей	Трохименко Васько	Чикменова
Іванов Василей	Іваненко Василь	Березанська
	Іванович Васько	Козелецька сотня
Максим Василей	Максименко Басил	Івана Коваленка
Федоров Іван	Баришполченко Іван	Бориспільська

У якості коментаря зазначимо, що є можливості для подальшої роботи з цією таблицею. Так, Захарка Подпоринський, чие ім'я московський писар спотворив до незрозумілого «Захар Сподпо(рнець)риннець», як свідчить його прізвисько (ад'ектонім), походив із нині затопленого старого с. Циблі, куток якого Подпоринці зараз розташований власне на березі Канівського водосховища, неподалік від сучасного с. Циблі [2, с. 255]. Степан Василевъ (1654) міг бути не лише Степаном Василенком (Козелецька сотня), але й Степаном Ващенком (сотня Івана Коваленка). Іван Яковлев (1654) може ототожнюватись не лише з Іваном Якубенком (сотня Чикменя), але й Іваном Ященком (сотня Івана Коваленка).

Крім козаків, що присягнули 8 січня, присяжні списки містять імена й козаків, що присягали 10 січня, яких приводив до присяги окольничий та намісник муромський Іван Васильович Алфер'єв. Серед них є два переяславських козака Іван Гладкой та Федор Іванов (1654), які легко ідентифікуються як Іванъ Гладкий (полкова сотня) [12, с. 315] та Феско Іванович (сотня Івана Бабича) (1649) [12, с. 326].

Серед козаків та міщан, що приймали присягу у Києві 17 січня, є й невелика кількість переяславських козаків, їх полкова чи сотенна приналежність у присяжних списках у кожному випадку зазначається окремо. Кілька з них фіксуються у «Реєстрі» 1649 р. Це Семен Іванов (1654) – Семен Іващенко (сотня Івана Коваленка) (1649), Іван Гордунов – Іван Гордієнко з цієї

ж сотні, Карпъ Фоминъ – Карпо Хоменко (Бориспільська сотня), та Михайло Яцкович – Мисько Яценко (Гоголевська сотня).

Із числа бориспільських козаків, які присягали у Києві 17 січня, привертають увагу Анисим Демидов (1654), якого ми ототожнюємо з Ониськом Пузієм (Бориспільська сотня), та Василей Трофимов – Васько Трохименко з тієї ж сотні (1649). Далі у списках фігурує ще одна невелика група переяславських козаків, серед них ідентифікуються Василей Іванов (1654) – Василь Іваненко (Березанська сотня) або Васько Іванович (Козелецька сотня), та Василей Максим – Басил Максименко (сотня Івана Коваленка). Ще один колишній борисполець, який присягав 18 січня у Києві – Іван Федоров (1654) – на нашу думку, це Іванъ Барышъполченко з Бориспільської сотні [12, с. 334]. У присяжних списках зазначено, що Іван Федоров «(Перешол) з Барышъполя» [9, с. 93].

Отже, навіть перші спроби порівняльного аналізу цих двох антропонімічних джерел – присяжних списків 1654 р. та «Реестру» 1649 р. – дозволяють встановити низку невідомих раніше фактів, пов'язаних з діяльністю названих у цих документах осіб. В.В. Кривошея однозначно встановив, що такі дані свідчать про представницький характер списку козаків Переяславського полку: «Враховуючи, що увесь полк складав присягу пізніше, вважаємо, що його репрезентанти в перший день складання присяги – це військове товариство полку. На користь цього свідчить як знаходження попередньо цих козаків на високих урядових посадах (до полковника включно), так і представництво від сотень полку» [9, с. 14]. Поглиблене ж вивчення цих джерел, без сумніву, дасть можливість виявити нову історичну інформацію, значно збільшивши джерелознавчі можливості інших джерел – антропонімічних, топонімічних, картографічних.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аброскін П. Київщина козацька: люди і долі / П. Аброскін, В. Кривошея, О. Стасенко. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 183 с.
2. Колибенко О. Топоніми та топооснови Переяславщини у «Реєстрі всього Війська Запорозького» / О. Колибенко, О. Колибенко // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – Число 9. – С. 252–261.
3. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В.В. Кривошея. – К.: Стилос, 2002. – 396 с.
4. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк / В.В. Кривошея. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 418 с.
5. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648–1782 рр.) / В.В. Кривошея, В.М. Орел. – К.: ІПіЕНД НАНУ, 1998. – Ч. I. – 269 с.
6. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: Реєстр / В.В. Кривошея. – К., 1997. – 103 с.
7. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії / В.В. Кривошея. – К., 1998. – 83 с.
8. Кривошея В.В. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали) / В.В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД НАНУ, 2000. – 139 с.
9. Переяслав. 1654 р. / Упор. В.В. Кривошея, С.М. Горобець, Б.О. Вакка. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – 148 с.
10. Переяславська рада 1654 року: історичне значення та політичні наслідки: Збірник наукових статей / Редкол. А.М. Гуржій, В.С. Журавський, І.Ф. Курас та ін. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 350 с.
11. Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – XX + 890 с.
12. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту / Відп. ред. Ф.П. Шевченко, підгот. О.В. Тодійчук. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.
13. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В.А. Смолій,

В.С. Степанков. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.

REFERENCES

1. Abroskin P. Kyivshhyna kozacz`ka: lyudy i doli / P. Abroskin, V. Kryvosheya, O. Stasenکو. – K.: Vydavnychyj dim «Stylos», 2004. – 183 s.
2. Kolybenko O. Toponimy ta topoosnovy Pereyaslavshhyny u «Reyestri vs`ogo Vijs`ka Zaporoz`kogo» / O. Kolybenko, O. Kolybenko // Istoryko-geografichni doslidzhennya v Ukrayini. Zbirka naukovykh prac`. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NANU, 2006. – Chyslo 9. – S. 252–261.
3. Kryvosheya V.V. Genealogiya ukrajins`kogo kozacztva: Narysy istoriyi kozacz`kych polkiv / V.V. Kryvosheya. – K.: Stylos, 2002. – 396 s.
4. Kryvosheya V.V. Genealogiya ukrajins`kogo kozacztva: Pereyaslavs`kyj polk / V.V. Kryvosheya. – K.: Vydavnychyj dim «Stylos», 2004. – 418 s.
5. Kryvosheya V.V. Nacional`na elita Get`manshhyny (Personal`nyj sklad i genealogiya. 1648–1782 rr.) / V.V. Kryvosheya, V.M. Orel. – K.: IPIEND NANU, 1998. – Ch. I. – 269 s.
6. Kryvosheya V.V. Ukrayins`ka kozacz`ka starshyna. Ch. 1. Uryadnyky get`mans`koyi administraciyi: Reyestr / V.V. Kryvosheya. – K., 1997. – 103 s.
7. Kryvosheya V.V. Ukrayins`ka kozacz`ka starshyna. Ch. 2. Synodyky yak dzherelo do kozacz`ko-starshyns`koyi genealogiyi / V.V. Kryvosheya. – K., 1998. – 83 s.
8. Kryvosheya V.V. Ukrayins`ka shlyaxta naperedodni vyzvol`noyi vijny seredyny XVII stolittya (istoryko-geografichni ta istoryko-genealogichni materialy) / V.V. Kryvosheya. – K.: IPIEND NANU, 2000. – 139 s.
9. Pereyaslav. 1654 r. / Upor. V.V. Kryvosheya, S.M. Gorobecz`, B.O. Vakka. – K.: DP «NVCz «Priorytety», 2012. – 148 s.
10. Pereyaslavs`ka rada 1654 roku: istorychne znachennya ta politychni naslidky: Zbirnyk naukovykh statej / Redkol. A.M. Gurzhij, V.S. Zhuravs`kyj, I.F. Kuras ta in. – Pereyaslav- Khmel`nyc`kyj, 2004. – 350 s.
11. Pereyaslavs`ka rada 1654 roku (Istoriografiya ta doslidzhennya) / Redkol. P. Soxan`, Ya. Dashkevych, I. Gyrych ta in. – K.: Smoloskyp, 2003. – XX + 890 s.
12. Reyestr Vijs`ka Zaporoz`kogo 1649 roku: transliteraciya tekstu / Vidp. red. F.P. Shevchenko, pidgot. O.V. Todijchuk. – K.: Naukova dumka, 1995. – 592 s.
13. Smolij V.A. Ukrayins`ka nacional`na revolyuciya XVII st. (1648–1676 rr.) / V.A. Smolij, V.S. Stepankov. – K.: Vydavnychyj dim «Al`ternatyvy», 1999. – 352 s.

Колыбенко Е., Колыбенко А. Переяславские казаки на Переяславской раде 1654 г.

В статье сделана попытка сравнительного анализа двух антропонимических источников – «Реестра всего Войска Запорожского» 1649 г. и присяжных списков 1654 г.

Только после публикации присяжных списков 1654 г. появилась возможность очертить узкий круг лиц, задействованных в этом историческом событии – «Переяславской раде», и максимально полно их локализовать. Анализ информативных возможностей присяжных списков 1654 г. был начат В.В. Кривошеей с целью расширения и уточнения персонального состава казацкой старшины. Им была локализована целая группа антропонимов из присяжных списков как казацко-старшинские имена из «Реестра» 1649 г., а также выявлены неизвестные раньше факты в биографии многих исторических лиц, установлен факт или расширен период их пребывания на старшинских должностях, прослежено происхождение части старшины из казаков определенной сотни.

Сделанный сравнительный анализ этих двух источников позволил дополнить и подтвердить точку зрения В.В. Кривошеей о представительском характере списка присяги казаков Переяславского полка, о чем свидетельствует как

пребывание раньше этих казаков на высоких должностях, так и представительство от сотен полка. Углубленное же изучение этих источников даст возможность выявить новую историческую информацию, значительно увеличив источниковедческие возможности других источников – антропонимических, топонимических, картографических.

Ключевые слова: *Переяславская рада, присяжные списки, переяславские казаки, «Реестр всего Войска Запорожского» 1649 г., казацкая старшина.*

Kolybenko O., Kolybenko O. Cossacks of Pereyaslav on Pereyaslavs'ka council for 1654.

The paper attempts a comparative analysis of two sources anthroponimical – «Registry of all troops Zaporizhzhya» 1649 and 1654 lists of jurors.

Only after the publication of the jury lists in 1654 an opportunity to outline a narrow circle of persons involved in this historic event – «Pereyaslavs'ka Rada» and localize them as fully as possible. Informative analysis capabilities jury list was started in 1654 V. Kryvosheya to expand and clarify the personal composition of the Cossack. They were a group of localized antroponyms of jury lists as Cossack officers' names from the «Registry» in 1649, as well as previously unknown facts revealed in the biographies of many historical figures, an established fact or expanded their presence on the officers' positions traced origin part of elders Cossacks certain hundred.

Made a comparative analysis of these two sources will complement and support the view V. Kryvosheya of representative character list oath Perejaslav Cossacks Regiment, as evidenced as staying ahead of the Cossacks in high positions, and representation from hundreds Regiment. In-depth study of these same sources will allow to detect new historical information, significantly increasing the possibility of other sources of sources – anthroponimical, toponymic, map.

Key words: *«Pereyaslavs'ka Rada», the jury lists, Cossacks of Pereyaslav, «Registry of all troops Zaporizhzhya» in 1649, the Cossacks.*

Одержано 15.01.2014

УДКУ94 (477.41) «1765/1769»

В'ячеслав Лоха
(Пераяслав-Хмельницький)

**ЕТНОСОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА МІЩАН ПЕРЕЯСЛАВА
ЗА «РЕВІЗЬКОЮ КНИГОЮ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ 1726 Р.»,
«ГЕНЕРАЛЬНИМ (РУМЯНЦЕВСЬКИМ) ОПИСОМ МАЛОРОСІЇ 1765 –
1769 РР.» ТА ІНШИМИ ДЖЕРЕЛАМИ**

У статті, на основі «Ревізької книги Переяславського полку 1726 р.», «Генерального (Румянцевського) опису Малоросії», «Виписки» з магістратських документів 1767 р. та інших джерел, з'ясовується чисельність, етносоціальна та статеві-вікова структура міщан Переяслава.

На підставі опрацювання джерел вдалося скорегувати інформацію про чисельність населення і дати власну оцінку етносоціального та економічного життя міста, а також визначити склад переяславців протягом періоду, що досліджується. Він був таким: 1726 р. міщани і цехові ремісники – 70% (з них переважало бідне населення – майже 70%, заможних – 30%); у 1765-1769 рр. – всіх міщан було 18,6% (від загальної частки городян); у 1767 р. міських купців було 85% (від усього купецтва) або понад 1,5% (від загалу населення міста); у 1765-69 рр. місцевих міщан було (78,6%). В етнічній структурі міщанства та купецтва домінували українці – 90%, росіяни, греків, євреїв, вірменів, німців – близько 10 %.

Встановлено, що переяславські городяни переважно займалися торгівлею, ремеслами та промислами (за Румянцевським описом близько 50% міщан поєднувало означені заняття), а також незначною мірою землеробством. З-поміж промислів виокремлювалося шинкарство та торгівля сіллю і господарськими товарами першої необхідності – «крамним дріб'язком».

Методологічною основою даної статті стали принципи історизму, системності та наукової об'єктивності. Вони зумовили поєднання загального, особливого і специфічного, конкретний аналіз означених явищ за певних умов, а також адекватну інтерпретацію текстів джерел.

Ключові слова: Ревізька книга, Генеральний (Румянцевський) опис, міщани, цехові ремісники, Переяслав, двори.

З метою конкретного встановлення чисельності підлеглого та податного населення урядовцями періодично проводилися переписи на території Переяслава та Переяславського полку, результати яких заносилися до ревізьких книг. З ревізій можна визначити соціальну диференціацію міського населення та майнову нерівність. Очевидно, що «Ревізька книга ... 1726 року», як і решта ревізій Гетьманщини, ініціювалася царським та гетьманським урядом. З'явилася «Ревізька книга...» завдяки перепису населення Переяслава, старшиною Переяславської полкової канцелярії, тому «К сей Ревізії руку приложил Стефан Мазитович, товариш значковий полку Переяславского» [4, арк. 8].

У ревізії 1726 р. значаться такі цехи: убогий калачницький – 11 цеховиків (9 дворів) (цехмістр – Мануйло Іванов) [4, арк. 5]; можний шевський – 32 цехових (32 двори), убогий шевський – 13 цехових (8 дворів) [4, арк. 5-6]; можний ткацький – 8 цехових (8 дворів), проте у списку значиться 9 цехових (9 дворів), «убогие ткачі і бобилі» [4, арк. 6] – 18 цехових (5 дворів); можний кравецький – 6 цехових (6 дворів), убогий кравецький – 16 цехових (5 дворів), проте у списку значиться (6 чи 7 дворів) [4, арк. 5]; убогий бондарський – 20 цехових (4 двори), те саме у списку – 5 дворів [4, арк. 6-6а]; можний різницький – 4 цехових (4 двори) [4, арк. 6-6а], убогий ковальський – 10 цехових (10 дворів), убогий музицький – 7 цехових (2 двори), убогий гончарський – 15 цехових (6 дворів), можний кушнірський – 7 цехових (7 дворів) [4, арк. 6а], «убогие кушнері і бобилі» [4, арк. 6а-7] – 31 цеховик (31 двір). Можливо, до останнього належало 25 мірошників, які нестандартно внесені до ревізії, а точніше – «Мерочники S курену» [4, арк. 7], очолюваного отаманом Іваном Бородавкою [4, арк. 7].

У ревізії помітна диференціація переяславських ремісників на заможних, які умовно нараховувалися в 5-ти цехах, та незаможних – у 9-ти (усього 14 ремісничих цехів), а також спеціалізація, за якою можна їх розділити на 9 цехів, хоча в ревізії зафіксовано 10 цехів. Зіставлення ревізії 1726 р. із аналогічним джерелом Генеральної військової канцелярії 1732 р. дає підстави підтвердити тенденцію скорочення цехів з 10-ти до 9-ти. Так, у 1732 р. в Переяславі зафіксовані такі професійні цехи: швацький – 54 цехових (цехмістр – Йосиф Стефанів); ткацький – 26 цехових (цехмістр – Грицько Косенко); кравецький – 12 цехових (цехмістр – Опанас Андрійович); бондарський – 10 цехових (цехмістр – Лесько Максименко); різницький – 7 цехових (цехмістр – Стефан Косенко); ковальський – 5 цехових (цехмістр – Панас Андрійович); гончарський – 14 цехових (цехмістр – Яків Лепецький); кушнірський – 36 цехових (цехмістр – Антон Стефанів) – 6 цехових [13].

Отже, при зіставленні цехових 1726 р. і 1732 р. спостерігалися суттєві зміни: зникли калачницький, «музицький» та мірошницький цехи і лише натомість з'явився один «перепечайський» цех. Зменшився й особовий склад цеховиків: у 1726 р. було 223 цехових, із них 57 заможних, 141 – убогих та 25 мірошників, а вже у 1732 р. нараховувалося 170 цехових.

Таким чином, поряд з обмеженням права та функцій міського магістрату, в другій половині XVIII ст. відбулося значне скорочення ремісничого складу цехів, оскільки для заможної полкової старшини цехи були не досить вигідними, бо не давали змоги розширити сферу виробництва продукції. А отже, міщани були не конкурентноспроможними відносно старшини, тому розорялися, а їхні майстерні скуповувалися. Значна частина цехових майстрів переходила у звичайні ремісники, вимушено поєднуючи своє заняття ще й з іншими промислами і дрібною торгівлею.

Збіднілість цеховиків, а в подальшому і їх скорочення, можна пояснити такими факторами: 1) фактичним зменшенням цехових привілеїв; 2) прирівнянням цеховиків до загального становища міщан, а то й навіть до посполитих, унаслідок чого переобтяження їх усілякими повинностями; 3) конкуренцією з російськими і грецькими купцями та ремісниками, а також козацькою верхівкою і чорним духовенством; 4) зростанням позацехового ремесла; 5) виникненням і розвитком мануфактурної промисловості у XVIII ст., унаслідок чого спостерігається втеча працівників з цехів [3, с. 87]. Усі ці причини у кінці XVIII ст. до призвели поступового розпаду цехового кооперативного об'єднання.

За Румянцевським описом 1765-1769 рр. невелика частка міщан-ремісників Переяслава ще входила до цехових організацій, монополюючи об'єднуючи людей, які спеціалізувалися на певному виді діяльності. Відомі такі переяславські цехи: ковальський, кушнірський, кравецький, калачницький, різницький, «музицький», ткацький, шапкарський, швацький [15].

Існували певні правила вступу до цехових об'єднань, суть яких полягала у: 1) сплаті 5 крб. вступних внесків «при вписанні»; 2) внесенні грошей на віск, який давався від цеху для потреб церкви; 3) улаштуванні фуршету для прийому «цехової братії», який супроводжувався частуванням і випивкою. Тому загалом такий «прийом» обходився близько 10-ти крб. [15] Передбачалися пільги для тих, хто вибув із цеху, проте через деякий час знову в ньому поновлювався, платячи 1 крб. Так, у швацький цех заново увійшли Корній Яременко і Петро Заколотний [15, арк. 188-189]. У Переяславі до цеховиків-міщан належало 34 особи, 19 дворів відбували повинність на поліцію [15, арк. 214], яка перейшла з магістрату до старшинської адміністрації. На протигагу цеховикам, міщани, що не входили до цехів, громадської повинності до поліції не платили, унаслідок чого цехи поступово перейшли до Переяславської полкової канцелярії, а потім за донесенням 1766 р. від бурмістра К. Іосіфова й зовсім відійшли від магістрату, а через 10 років «вовся разорились и всех порядков лишены» [16, арк. 139-140].

У цеховій структурі існував поділ на вікові групи (учні, підмайстри, майстри, старші майстри) з чітко окресленим колом обов'язків та повноважень для кожної [2, с. 9-10]. Зауважимо, що названі переяславські цехмістри (панотці) здійснювали загальне керівництво об'єднанням, організацією процесу виробництва, переведенням цеховиків на вищу сходинку, прийомом нових членів, розглядом конфліктів [6, с. 252]. Разом з тим на практиці міська влада

намагалася втручатися як у цехове виробництво, так і в їхнє самоврядування. Зокрема у правовому відношенні згідно тогочасного «Права ...» передбачалося, що «градские урядники над цехмистрами всяких цехов, яко и цехмистри над своими братьями цеховими должни смотреть, чтоб никто учеников своих и других какого ни есть художества совершенно неизучившихся в майстри не производили, инако же если би от такого неискусного майстра учинился кому в чем чрез его (підмайстра. – Авт.) не искусство убиток и порча, тое истцу цехом награждать имеют» [11, Гл. 26, Арт. 4, п. 8], тобто в такому випадку передбачалося не лише пряме втручання міських урядників у виробничий процес цеху, а й колективна відповідальність за останнього всіх братчиків, що відображалася у відшкодуванні позивачу завданих збитків.

За «Ревізьюкою книгою ...» фіксувалися такі соціальні групи населення: «можні», або заможні міщани – 23 особи обох статей (23 двори), убогі міщани і бобилі – 63 особи, які проживали в місті [4, арк. 1] (міщанські бобилі переважно належали до групи посполитих, зазвичай вони не мали ніяких угідь, а інколи навіть і нерухомості, тому нерідко ставали наймитами в заможного господаря, у хаті якого й проживали); підварчани, жителі «Загацинської башти» [4, арк. 1-2] можні – 4 особи, убогі підварчани – 15 осіб (9 дворів); підварчани «заилтизкие» (?) (можливо, заальтицькі) можні – 4 особи (4 двори), убогі підварчани – 17 осіб (15 дворів) [4, арк. 2-3]; підварчани «Завеликомостянские» ратушні – 43 особи (43 двори), убогі «Завеликомостянские» – 35 осіб (35 дворів) [4, арк. 4] – усього міського населення, що зафіксоване в ревізійній книзі, – 86 осіб, приміського – 118; разом – 204 особи. Очевидно, що в ревізії 1726 р. зареєстрована частина міського населення Переяслава.

Проаналізувавши міське й приміське населення Переяслава (окрім ратушної старшини), визначимо та порівняємо за «Ревізьюкою книгою ...» його загальну чисельність, тобто точність перепису. У місті Переяславі, заможних міщан було 23 (26,74%), їхніх дворів – 23; убогих – 63 (73,25%), їхніх дворів – 54; приміських підварчан: заможних – 51 (38,93%), їхніх дворів – 51; убогих – 80 (61,06%), їхніх дворів – 59; цеховиків: заможних – 57 (27,01%), дворів – 57, убогих – 154 (72,98%), їхніх дворів – 93 [4, арк. 8].

Таким чином, при порівнянні ревізійних даних у списку і відомостей, що подавалися в кінці нього, прослідковується певна чисельна невідповідність, а саме: у списку убогих підварчан – 67 (що на 13 осіб менше) та убогих цеховиків – 141 (на 13 менше), їхніх дворів – 80 (також на 13 менше). Можливо, писар не зовсім точно провів розрахунки або ж не всіх міщан вписав до списку. Тому, враховуючи дані обставини, звернемо увагу на загальний підсумковий запис та співвідношення розглянутих груп населення, за яким міщан Переяслава 86 (або 20,09%), підварчан – 131 (або 30,60%), цеховиків – 211 (або 49,29%) (усього – 428 осіб). Отже, усіх міщан Переяслава, до яких також належали цеховики, було 297 осіб (або 69,39% від означеного % населення). Як бачимо, переважна більшість переяславців у першій половині XVIII ст. входила до цехових об'єднань, проте в другій чверті XVIII ст. помітна тенденція до зменшення чисельності такого роду міщан – ремісників. За ступенем соціального рівня життя переважало бідне населення – 297 (або 69,39%) на протигагу заможному – 131 (або 30,60%). Цю тенденцію можна пояснити такими причинами: 1) послабленням магдебурзького права; 2) втручанням царизму у внутрішні справи Переяслава; 3) посиленням позицій полкової старшини; 4) конкуренцією різних соціальних груп, які мали соціальні та майнові переваги; 5) збільшенням міських податків та повинностей.

Отже, усіх міщан (заможних, убогих), вдів «цехових» – 297, а з поспільством – «подсосудками мерочников и подварчан в городе Переяславле числися виш писаних» [4, арк. 8] – 540, дворів – 362, тобто поспільства – 243, було менше від міщан на 54 особи. У даних соціальних категоріях помітна соціальна диференціація і суспільний поділ міщан Переяслава за майновими ознаками на заможних та убогих, або бідних і бобилів. За соціальними ознаками населення Переяслава поділялося на ратушну старшину, цехових ремісників, приміських підварчан або поспільство, звідси – міщанство, подібно до селянства, не було однорідним.

Зауважимо, що станові права міщан Переяслава та поспільства передмістя Підварки мали свою специфіку, вони безпосередньо підпорядковувалися магістрату, але їх станові права залежали й від гетьманських універсалів. Часто, через сваволлю старшини полкової канцелярії

чи царських чиновників, важко було в тогочасному суспільстві чітко визначити функції деяких категорій населення Переяслава в умовах «обапольного уряду» [12, с. 27], тобто співіснування окремих гілок влади (магістрату і полкової канцелярії). Тому чисельність і статус приміського й міського населення Переяслава постійно змінювався, на це впливав майновий фактор: заможне міщанство намагалося переходити у привілейованіший стан – козацтво, особливо на ці тенденції впливала старшина, яка намагалася перевести частину міщан у розряд приватних селян [1, с. 292, 280].

До речі із ревізької книги 1726 р., окрім інших, наводяться прізвища міщан, які часто вказують на те, що власники отримали їх не випадково, а через прізвиська. Тому імена-прізвиська або й самі імена надавалися міщанам від назв рослин, наприклад Лобода, птахів – Воронецький від ворон, пори року – Зима, релігійних свят – Спаська, особистих рис чи фізіологічних ознак – Короткая, Кривецький, Брованик, Чепурнівна, Чорний, Лиха, Ковтун, від імен – Хведорченкова, Микитенко, Василенко, Семенов або залежно від того, з яким чоловіком жінка перебувала у шлюбі – Василюха, Костаниха, Павлюха, Дмитриха, Семениха. Існували прізвища, мотивовані назвою місця народження – Яготинський або зміною ім'я – Перехрест, а також були вірменське – Перекуп'ян. Проте переважна більшість міщанських прізвищ було українськими й походило від професійної спеціалізації або торгівлі. Про дане походження свідчать такі прізвища: Коломиєць, Пороховник, Дьоготь, Ситник, Гребеник, Соляник, Шаповал, Кучер, Крамарка, Шептуха, Шкляр, Золотар, Пасічник, Ткачиха, Крама, Винник, Кушнір, Різник, Ченецький [4, арк. 1-2].

Зазначимо, що коломиїцями називали людей, які постачали сіль із Карпат, зокрема з Коломиї, звідси, очевидно, й прізвище – Коломиєць, а прізвище Крамарка, Крама походило від терміну «крамар», що відбивав універсальний тип торгівлі промисловими товарами – крамом.

За Румянцевським описом 1765-1769 рр. у Переяславі нараховувалося 319 міщан обох статей. Їхня соціальна структура відзначалася поділом на вікові групи: до 15 років – 117, 15-60 років – 186, більше 60 років – 16 осіб.

Вони проживали в 78-ми дворах, де розміщувалося 106 хат, 51 комора, 10 сараїв та одна конюшня [15, арк. 1-303]. Частка міщан від загальної чисельності переяславчан (1 708 осіб із них – 834 чоловіки та 874 жінки у чистовому варіанті опису) [15, арк. 1-303], становила – 18,6%.

Серед переяславців у той час була незначна кількість довгожителів. Так, до них належали, Созон Давидов (у 90-річного міщанина була 85-річна дружина Агафія, яка, згідно з описом, мала непогане здоров'я) та Параска Іванівна (90-річна вдова). Траплялися випадки, характерні для традиційного типу шлюбності і тогочасного суспільства, коли вікова різниця між подружжям була надто велика. Так, 70-річний Микола Петрачонов, незважаючи на свій поважний вік, мав належний стан здоров'я, тому після смерті дружини одружився вдруге із 23-річною міщанкою, з якою на момент перепису в них було двоє дітей (4-річна донька та 2-річний син). Невідомо, чим міг звабити на 47 років старший чоловік молоду дівчину (для якої це був перший шлюб), оскільки він не був заможним і не належав до «меских» чиновників, купців чи козацької верхівки. Відомо тільки те, що Микола не мав власної оселі, тому винаймав житло та займався випічкою хлібних виробів [15, арк. 81 зв., 124 зв.; 14, арк. 220 зв., 462 зв. - 463]. Можливо, через те, що він мав якісь «принади», наприклад хороші моральні якості, кмітливість, працьовитість чи ще щось, ним і захопилася молода дівчина, або ж у місті бракувало парубків. Найвірогідніше те, що традиційно могла існувати певна шлюбна угода між літнім чоловіком та батьками молодої дівчини, за якої саме вони обирали нареченого для молодої. Так чи інакше у джерелі не вказується, чи була між подружжям любов і сімейне щастя, але Микола Петрачонов створив свою родину.

Усіх жителів, яким на момент опису виповнилося більше 60 років, було понад 5%, із них за статтю переважали жінки - майже 57% (відповідно чоловіків було близько 43%), що пояснюється більшою тривалістю життя серед жіноцтва та меншою - серед літніх чоловіків. Так, кількість вдів віком 60 – 64 роки в місті становила понад 76%, а вдівців близько 10%. Причини переважної більшості хвороб (майже 85%) мешканців віком від 60 і більше років у графі опису пояснюються похилим віком («по старости слабь»), дещо молодші, 50 - 59 річні

городяни, страждали від інших захворювань. Зокрема, в них часто зустрічалися вади очей (близько 50%), з опорно-руховим апаратом (20%) та внутрішніми органами (10%), а також були невідомі на той час хвороби, якими страждало 20% жителів цієї вікової категорії. [15, арк. 1-303; 14, арк. 148. - Арк. 220 зв.]

Традиційно міщанство залишалося соціальним станом, який продовжував займатися переважно різноманітною торгівлею, промислами та ремеслами в Переяславі, як і в другій половині XVII ст.

Міщани Переяслава (за Генеральним описом 1765-1769 рр.) займалися такими промислами: шинкарством (19 господарів, 19 дворів), торгівлею (10), різництвом (5). Усього в промислах було задіяно 35 господарств. Від даних промислів міщани отримували стабільні прибутки. Так, за дев'ятьма дворами зафіксовано 109 крб. доходу. Серед ремесел у Переяславі набули найбільшого поширення такі: швацьке, яким займалося 18 міщан, кравецьке – 5, кушнірське – 3, хлібопекарське і ткацьке – по 2, ковальське, шапкарське, шаповальське, «музицьке» та «переплітницьке» – по 1. Усього в ремеслах було задіяно 35 міщанських дворів. Ремесла давали господарям 29-ти дворів значний на той час прибуток у розмірі 259 крб. [15] Для порівняння слід сказати, що скарбниця магістрату Переяслава в 1748 р. нараховувала 322 крб. 97 коп. [1, с. 279].

Зауважимо, в архівному описі надходження з деяких дворів не вказані або ж є помітка, що їх вистачає тільки для одного члена сім'ї, тому, можливо, що вони були незначними або ж населення міста не хотіло показувати ревізорам своїх справжніх фінансових доходів, боячись більшого оподаткування з боку російських урядовців, тому вказані цифри можна назвати умовними. Існували також двори заможних господарів, про які писалося, що вони були «достатні в капіталі», тобто мали певні вільні гроші й накопичення, однак таких міщан було небагато. Наприклад, Дем'ян Нагорний (колишній отаман Трахтемирівської сотні, якого в 1766 р. слідча комісія перевела у відомство магістрату тому, що його двір знаходився «на месте мещанском»), мав двір, до якого входило три хати та дві комори для господарських потреб. Цією нерухомістю, що дісталася йому у спадок від батька, володів Дем'ян разом із братом Степаном. Сім'я С. Нагорного складалася з трьох осіб. Окремо в одній із його хат проживали підсусідки – збідніла козачка Штаниха та її син. Стосовно заняття й матеріального стану у справі зазначено: «С них Демян имеет промысел шинкованием горячего вина, которое покупая в Переясловле, продает врозь відрами, квартами и чарками в означенном доме своем, с чего получает в год прибели рублей 15, в капитале достаточен на 50 рублей, каковым промыслом и впредь упражняется желает. К оному двору принадлежностей и других угодий никаких не имеется. Хлеба в год не сеют, а питаются: с них Демян – с означеного промыслу, Степан же и удова Штаниха – с заработков. Платят в год консистенской дачи по расположению магістрата Переяславского за две хати от каждой по рублю и две копейки» [15, арк. 25 зв.-26.]. Аналогічні записи щодо міщанства зустрічаються й на інших аркушах справи.

Як бачимо, шинкування в Переяславі були однією з головних і найприбутковіших справ серед промислово-комерційних занять заможного міщанства, так само як і серед козацтва в другій половині XVII-XVIII ст. Про поширеність продажу горілки в Переяславі свідчить, зокрема, той факт, що в 1663 р. розглядалася справа відразу чотирьох місцевих шинкарок [9, с.326].

Переяславські міщани за Генеральним описом мали у власності торговельно-виробничі об'єкти: шинкових комор – 3, крамниць – 2, різницьких (м'ясних) лавок – 2, гончарних лавок – 1, кузню – 1 [15]. У ремісничих майстернях використовувалася праця найманих робітників. Зокрема Прохор Амвросієв, міщанин, що був вихідцем з російських селян, наймав трьох працівників, виплачуючи їм щорічно 6 крб. 40 коп. за різникування. П. Амвросієв також займався торговим промыслом, головним чином продаючи горілку, рибу, олію. Інший міщанин, Василь Недельський, мав двох працівників-кравців, які займалися кравецьким ремеслом, а сам торгував на базарі сіллю. За кравецьку роботу працівники отримували платню в розмірі 3-4 крб. щорічно, а також забезпечувалися необхідним одягом та харчами. У більшості випадків міщани Переяслава поєднували вище вказані заняття, тому й не дивно, що близько 50 % міщан

займалися різноманітними ремеслами та промислами. У переяславських міщан у 1765-1769 рр. працювали в наймах 62 працівники, яких відповідно можна поділити за віковим цензом: до 14 років – 7 осіб; 15-60 років – 52; старші 60 років – 3. До ремісничих майстерень переважно входило п'ять осіб.

Міські родини, які не мали достатньо грошей, землі чи худоби для того, щоб займатися якимось ремеслом або промислом, жили за рахунок землеробства та різних заробітків, наймаючись до заможного господаря. У місті таким підзаробітком займалося 7 міщанських родин. Землеробству віддавали перевагу власники лише трьох господарств, які мали у своєму володінні 6 нив на 45 днів оранки, проте два з них здавали землі в оренду. Міщани також мали п'ять «плеців» (порожніх, незабудованих місць) та один город. Сінокоси належали двом господарям, де накошували 74 копиці (18 возів) сіна.

Міщани мали 49 голів робочої та м'ясомолочної худоби, а точніше: свиней – 19, корів – 13, биків – 2, телят – 6, коней – 9 [15, арк. 162-186]. Звідси помітно, що 97,4% міщанських дворів не займалися сільським господарством.

Отже, в умовах міста заможні міщани та середняки, як і більшість переяславського козацтва, займалися в основному торгівлею, промислами та ремеслами. Меншість, до якої належало збідніле міщанство, практикувала різного роду заробітки. З-поміж промислів найбільше виокремлювалося шинкарство і торгівля сіллю та господарськими товарами першої необхідності – «крамним дріб'язком».

При проведенні Генерального опису в Переяславі укладачі визначили станове і регіональне походження 286 міщан, а також осіб, що переходили до інших станів. Зокрема, місцевими були 225 міщан (78,6%), а 62 особи (22,4%) були вихідцями з інших станів і полків чи взагалі іноземцями, що переселилися в Переяслав. Таким чином, вихідцями з козачого стану були 28 осіб (з Переяславського полку – 25, з інших полків – 3), з посполитих – 21 (з Переяславського полку – 6, з інших полків – 3, з магістратських посполитих – 5), міщан-переселенців (з Києва – 2, з Гадяча – 2, з Конотопа – 1), із військовослужбовців – 3, російські переселенці (іноземці) – 2, із духовенства – 1, підсусідок – 1 [15, арк. 1-284 зв.]. Отже, у XVIII ст., так само, як і у XVII ст. за етнічним складом переважну частину міщан Переяслава становили українці (приблизно 90%), була деяка частка росіян, греків та євреїв, а також серед жителів зустрічалися поодинокі згадки про вірменів, німців (всіх близько 10%).

Внутрішня торгівля Переяслава характеризувалася тим, що продовольчі товари, такі як мед, пиво, горілка тощо, міщани скуповували оптом за дешевими цінами під час ярмарків, по три рази на рік, а потім продавали вроздріб квартами, гарцями і чарками за значно вищою ціною. Переяславські міщани вели також торгівлю з Кримом і Коломиєю, везучи звідти сіль, яку реалізовували на ярмарках у містах Лівобережжя: у Переяславі, Лубнах, Прилуках, Ромнах та інших. Поряд із сіллю, торгували такими «ходовими» товарами: рибою, хутром, дьогтем та різними ремісничими виробами, що виготовлялися міщанами–кустарями. Вантажні перевезення зазвичай здійснювалися волами, тому нерідко гужовий транспорт продавався [15].

«Виписки з магістратських документів 1767 р.» [5] фіксують 63 купці (85%), котрі займалися купецьким промислом та проживали в Переяславі, від усього купецтва або понад 1,5% (від загалу населення міста). Переважна частина їх займалися торгівлею в шинках (шинкарством) та лавках, а інші – чумацьким промислом. Архівна справа вказує місце, де велася торгівля, й товари, які пропонувалися на продаж, точніше – «питейним домам: 52 горелкою, 17 мед, 14 пиво; прочим (?)» [5, арк. 10] (очевидно, ті будинки, що віддавалися на відкуп [10, с. 59], тобто де існував вільний продаж алкогольних напоїв і вільне винокуріння) [7, с. 65]. У Переяславі вільно продавали алкогольні напої. До речі, у той час у Переяславі існувало 29 шинкових комор, які переважно розташовувалися на базарі, а також у «35 домах ... (?)» [5, арк. 10] – очевидно існував даний промисел і у власних будинках мешканців, що свідчить про достатню розвиненість шинкарства в місцевій торговельно-промисловій інфраструктурі, оскільки продаж горілки, пива, вина давав значні прибутки. Інколи траплялося так, що в Переяславі знаходилися порожні шинкові приміщення, наприклад на Київській вулиці. Такий стан пояснюється обмеженням винокуріння, а саме в 1764 р. гетьман К. Розумовський наказав

знищити 50 % винокурень у зв'язку з неврожаєм та винищенням лісових угідь [3, с. 99].

Переважаюча частина населення міст вважала, що вигідніше займатися шинкарством, оскільки попит на горілку був досить значний як в Україні, так і за її межами, та й коштувала вона порівняно з хлібом дорожче. Ціни на алкогольні напої були стабільними. Наприклад, у 1765 р. в м. Києві, приблизно як і в м. Переяславі, горілку продавали по 51 коп. за відро, а в 1766 р. – по 52 коп. За межами України вона продавалася втричі дорожче [8, с. 93].

У «Виписках ... 1767 р.» інформується про чисельність жителів і купців Переяслава, які були задіяні в торгівлі (4 982 особи) та у ремеслах (214 осіб) [5, арк. 25], проте зауважимо, що кількість їх постійно коливалася й могла збільшуватися під час приїзду купців із інших міст та зменшуватися після їх від'їзду. Слід виокремити статус «справжнього» купецтва серед міщан Переяслава, оскільки для другої половини XVII-XVIII ст. лише незначну їх частину, як і в межах Лівобережжя, можна вважати «справжніми» купцями, а переважну більшість міщан не слід вважати такими, незважаючи на розміри торгівлі, яку вони вели, та суми наявних у них капіталів. Переяславські торговці в 1767 р. пропонували переважно споживчі товари широкого вжитку. Так, олією торгували 13,5% купців, крамним дріб'язком – 12 %, рибою 10 %, «прочим різним товаром» (?) – 7 %, точно не зрозуміло, «тютюном» чи «тканим» товаром торгувало 3 % осіб, а також сіллю, дьогтем, ковальськими виробами та різним «красним» товаром – менше 3%. Подаються ціни на деякі продовольчі товари: м'ясо (свинина) – «1 – 3 ½ к.» та сіль – «1 п. – 56 к.». У торговій структурі купецтва особливо виділялися грецькі купці, які з дозволу магістрату отримали право ситити мед, а також володіли бакалійними рядами та займалися продажем в'яленої риби [5, арк. 10, 25]. Зазвичай на ярмарки привозилися різноманітні промислові та господарські товари широкого вжитку із різних регіонів. Наприклад, сіль та частина риби завозилася до Переяслава з Криму та Запоріжжя [2, с. 102]. Грецьке купецтво, торгуючи в Ніжині, володіло у Переяславі значною частиною торговельних лавок, де продавали «красні» товари – дьоготь, ковальські вироби, рибу [5, 13-13зв.] та «трунки» – спиртні напої і бакалію, яка завозилася з Ніжина. Серед розмаїття товарів на базарах Переяслава переважали: «трунки», що складали 85 %, «крамний дріб'язок» – 22 %, тютюн – 25% [2, с. 102].

Отже, переяславські городяни переважно займалися торгівлею, ремеслами та промислами (за Румянцевським описом близько 50% міщан поєднувало означені заняття), а також незначною мірою землеробством. З-поміж промислів виокремлювалося шинкарство та торгівля сіллю і господарськими товарами першої необхідності – «крамним дріб'язком».

На підставі опрацювання джерел вдалося скорегувати чисельність населення і дати власну оцінку етносоціального та економічного життя міста, а також визначити склад переяславців протягом періоду, що досліджується. Він був таким: У 1726 р. міщани і цехові ремісники – 70% (з них переважало бідне населення – майже 70%, заможних – 30%); у 1765-1769 рр. – всіх міщан було 18,6% (від загальної частки городян). У 1767 р. міських купців було 85% (від усього купецтва) або понад 1,5% (від загалу населення міста).

У XVIII ст., як і у XVII ст., за етнічним складом переважну частину переяславців становили українці. Зокрема, у 1765-69 рр. місцевих міщан було (78,6%). В етнічній структурі міщанства та купецтва домінували українці – 90%, росіян, греків, євреїв, вірменів, німців – близько 10 %.

Таким чином, у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДАУК) у фонді 57 «Генеральний опис Малоросії 1765-1769 рр.» (або Румянцевський, названий відповідно за прізвищем його організатора – президента Другої Малоросійської колегії П.О. Румянцева) зберігається цінне та важливе історико-демографічне джерело, яке різнобічно інформує про етносоціальну структуру різних верств населення Переяслава та Гетьманщини. Цей документальний комплекс дозволяє детально вивчити майновий стан жителів Переяслава, показує соціальну структуру його населення та розкриває види господарської діяльності. Вірогідність даних, що збиралися під час опису, мала відповідати суворим вимогам інструкції, спеціально розробленої Сенатом. Вона передбачала взяття на облік усього населення Гетьманщини із зазначенням станової приналежності та описом приватних господарств. При цьому селяни мали бути «приписані» до певного місця проживання, де їх «застане» ревізія, а

також з фіксацією їх власника.

Безпосередньо в переяславський магістрат була надіслана інструкція та спеціально розроблена «форма» № 1 з вимогою скласти відомості про м.Переяслав, зазначивши кількість дворів і бездвірних хат, а в них наявних чоловіків і жінок, місце їхнього народження й соціальне походження, стан здоров'я, вік, а також вказати, чим вони займаються: ремеслом, промислом чи торгівлею, які одержують від цих занять прибутки і чи бажають надалі ними займатися. Одночасно мав проводитися подвірний перепис усіх міських господарств і будинків, їхніх господарів, склад сім'ї, прислуги та форми розрахунку за виконану роботу.

В окрему графу опису передбачалося заносити відомості про угіддя жителів Переяслава: орні землі, ліси, луки, а також домашню худобу. Інструкція також вимагала описати географічне положення міста, його укріплення, громадські управління, казенні будинки, ярмарки та торги (з повідомленням про наявні товари, що на них продавалися). Останнє дозволяє визначити спеціалізацію міських жителів і характер діяльності вітчизняного та іноземного купецтва, а також посередників. У результаті чого, опис «увібрав» докладну інформацію про чисельність, соціальний склад, правове та майнове становище мешканців міста. На його основі можна вивчити специфіку господарських занять городян, довідатися про цехову організацію, прізвища майстрів, підмайстрів, учнів, прибутки та видатки цехових кас і розміри грошового й «могоричового» внеску при вступі до профільного «товариства», а також сплачуваний державі податок. Як додатки до опису подано акти власності на нерухоме майно (різного роду купчі на землю, будинки, крамниці, млини, греблі тощо). У них зазначалося, наприклад, на яких саме підставах господареві дістався двір: у разі спадщини – від батька чи навіть діда і чи є на те відповідні документи; у випадку купівлі – у кого, коли і за яку суму придбано і т.п. Копії з них вміщували в кожен окрему книгу під певним номером.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреевский А. Ещё страничка из прошлого г. Переяслава / А. Андреевский // КС. – 1901. – № 9. – С. 277-303.
2. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993. – 257 с.
3. Гуржій О.І. Чиновники, міщани та освітяни Переяслава другої половини XVII – початку XX ст.: Монографія. / О.І. Гуржій, В.А. Лоха. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 412 с.
4. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 54337. – 1726 р. Ревізька книга Переяславського полку 1726 року. – 634.
5. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 33454–33455. Виписки з магістратських документів 1767 г. магістраты: Новгородский, Погарский, Мглинский, Стародубский, Остерский, Нижинский, Переяславский, Полтавский, Черниговский, Козелецкий. – 250 арк.
6. Історія української культури: у 5-ти т. Т. 3 / В. С. Александрович, В.Й. Борисенко, Т.М. Виврот. – К., 2003. – 1246 с.
7. К истории винокурения в Малороссии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1908. – Вып. 5. – С. 65 – 91.
8. Кириков С.В. Человек и природа восточно-европейской лесостепи в X – начале XIX в. – М., – 1979. – 199 с.
9. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К., 1963. – 386 с.
10. Павловский И. Переяслав // Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей 1810 года: Архивный материал. – Отдельный оттиск из XV выпуска Трудов Полтавской ученой архивной комиссии. – 1917. – С. 56 – 60.
11. Права, по которым судятся малороссийский народ, из трёх книг. А именно: Статута Литовского, Зеркала Саксонского и приложенных при том двух прав, також из книги Порядка, по переведе из польского и латынского языков на российский диалект в едину книгу, сведённые в Глухове в 1743 года / [под. ред. Кистяковского В.]. – К., 1879. – 838 с.
12. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп, Войцеховичей XVII – XVIII вв. – К., 1884. – 311 с.

13. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19365.
14. ЦДІАУК. – 57. – Оп. 1. – Спр. 148. – Арк. 220 зв., 462 зв. – 463.
15. ЦДІАУК – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 278. – 1765-1769 рр. Ведомость описная белая г.Переяславля. – 303 арк.
16. ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 339. – Арк. 139-140.

REFERENCES

1. Andreyevskiy A. Yeshche stranichka iz proshlogo g. Pereyaslava / A. Andreyevskiy // KS. – 1901. – № 9. – С. 277-303.
2. Balushok V. Svit seredn'ovichchya v obryadovosti ukrayins'kykh tsekhovykh remisnykiv. – К., 1993. – 257 s.
3. Hurzhiy O.I. Chynovnyky, mishchany ta osvityany Pereyaslava druhoyi polovyny XVII – pochatku XX st.: Monohrafiya. / O.I. Hurzhiy, V.A. Lokha. – Pereyaslav-Khmel'nyts'kyu, 2012. – 412 s.
4. IR NBUV. – F. I. – Spr. 54337. – 1726 r. Reviz'ka knyha Pereyaslavs'koho polku 1726 roku. – 634 s.
5. IR NBUV. – F. I. – Spr. 33454–33455. Vypusky z mahystratskykh dokumentov 1767 h. mahystraty: Novhorodskyy, Poharskyy, Mhlynskyy, Starodubskyy, Osterskyy, Nizhynskyy, Pereyaslavskyy, Poltavskyy, Chernihovskyy, Kozeletskyy. – 250 ark.
6. Istoriya ukrayins'koyi kul'tury: u 5-ty t. T. 3 / V. S. Aleksandrovych, V.Y. Borysenko, T.M. Vyvrot. – К., 2003. – 1246 с.
7. K istorii vinokureniya v Malorossii // Trudy Poltavskoy uchenoy arkhivnoy komisii. – 1908. – Вып. 5. – С. 65 – 91.
8. Kirikov S.V. Chelovek i priroda vostochno-evropeyskoy lesostepi v X – nachale XIX v. – М., – 1979. – 199 s.
9. Kompan O. S. Mista Ukrayiny v druhiy polovyni XVII st. / O.S. Kompan. – К., 1963. – 386 s.
10. Pavlovskiy I. Pereyaslav // Opisaniye gorodov Poltavskoy gubernii i ikh okresnostey 1810 goda: Arkhivnyy material. – Otdelnyy ottisk iz XV vypuska Trudov Poltavskoy uchenoy arkhivnoy komisii. – 1917. – S. 56 – 60.
11. Prava, po kotorym sudyatsya malorossiyskiy narod, iz trekh knig. A imenno: Statuta Litovskogo, Zerkala Saksonskogo i prilozhennykh pri tom dvukh prav, takozh iz knigi Poryadka, po perevode iz polskogo i latynskogo yazykov na rossiyskiy dialekt v yedinu knigu, svedennyye v Glukhove v 1743 goda / [pod. red. Kistyakovskogo V.]. – К., 1879. – 838 s.
12. Sulimovskiy arkhiv. Familnyye bumagi Sulim, Skorup, Voytsekhovichey XVII – XVIII vv. – К., 1884. – 311 s.
13. TsDIAUK. – F. 51. – Op. 3. – Spr. 19365.
14. TsTsIAUK. – 57. – Op. 1. – Spr. 148. – Ark. 220 zv., 462 zv. – 463.
15. TsDIAUK – F. 57. – Op. 1. – Spr. 278. – 1765-1769 rr. Vedomost' opysnaya belaya h.Pereyaslavlya. – 303 ark.
16. TsDIAUK. – F. 57. – Op. 1. – Spr. 339. – Ark. 139-140.

Лоха В. Этносциальная структура мещан Переяслава за «Ревизской книгой Переяславского полка 1726 г.», «Генеральным (Румянцевским) описанием Малороссии 1765-1769 гг.» и другими источниками.

В статье, на основании «Ревизской книги Переяславского полка 1726», «Генерального (Румянцевского) описания Малороссии 1765-1769 гг.», «Выписки» с магистратских документов 1767 г. и других источников выясняется численность, этносциальная и половозрастная структура мещан Переяслава .

На основании исследования источников удалось скорректировать информацию о численности населения и дать собственную оценку этносциальной и экономической жизни города, а также определить состав переяславцев в течении исследуемого периода. Он был таким: в 1726 г. мещане и цеховые ремесленники - 70 % (из них преобладало бедное население - почти 70 %, богатых - 30%); в 1765- 1769 гг. - всех горожан было 18,6 % (от общей доли

населения); в 1767 г. местных купцов было 85 % (от всего купечества) или более 1,5 % (от массы населения города); в 1765-69 гг. местных мещан было (78,6 %). В этнической структуре мещанства и купечества доминировали украинцы - 90 % , русских , греков , евреев , армян , немцев – около 10 %.

Установлено, что переяславские горожане преимущественно занимались торговлей, ремеслами и промыслами (за Румянцевским описанием около 50 % горожан объединяло указанные занятия), а также незначительно земледелием. Среди промыслов выделялось шинкарство и торговля солью и хозяйственными товарами первой необходимости - «товарной мелочью».

Методологической основой данной статьи стали принципы историзма, системности и научной объективности. Они обусловили сочетание общего, особенного и специфического, конкретный анализ указанных явлений при определенных условиях, а также адекватная интерпретация текстов источников.

Ключевые слова: Ревизская книга, Генеральное (Румянцевское) описание, мещане, цеховые ремесленники, Переяслав, дворы.

Lokha V. Ethno-social structure of Pereyaslav tradesmen after «Census book of Pereyaslav regiment 1726», «General (Rumyantsev) description of littlerussia 1765 – 1769» and other sources.

In the article on the basis of «Census books of Pereyaslav Regiment 1726», «General (Rumyantsev) description of Little Russia», «Statements» from Magistrates documents 1767 and other sources is revealed the number, ethno-social and gender age structure of Pereyaslav tradesmen.

It was found that the townspeople of Pereyaslav were mainly engaged in trade, crafts and industry (after description of Rumyantsev about 50% of townspeople united the defined occupation), and slightly agriculture. Among the crafts and trade were tavern-keeping and selling of salt and household goods of prime necessity - «small-minded goods».

Based on the study of sources we could adjust the size of the population and give our own assessment of ethno-social and economic life of the city, as well as to determine the composition Pereyaslav citizens during the period we studied. It was as follows: in the 1726 burgers and craft artisans - 70 % (predominantly poor people - nearly 70% and wealthy ones - 30%); in 1765 - 1769 - all the townspeople were 18.6 % (of the total proportion of residents). In 1767, the city merchants were 85 % (of all merchants) or more than 1.5 % (of the entire town's population). In 1765-69 the local townspeople were 78.6 %. In the ethnic structure of the middle class and merchants dominated the Ukrainians - 90 %, Russians, Greeks, Jews, Armenians, Germans - about 10 %.

The methodological bases of this paper constituted the principles of historicism, systematic and scientific objectivity. They predetermined a combination of general, special and specific, concrete analysis of the mentioned phenomena under the certain conditions, as well as an adequate interpretation of the source text.

Keywords: census book, General (Rumyantsev) description, tradesmen, craft artisans, Perejaslav, yards.

Одержано 5.12.2013

**В'ячеслав Лоха,
Анатолій Лоха
(Переяслав-Хмельницький)**

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ ЄПИСКОПИ: ЇХ ФУНКЦІЇ ТА РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ І ГЕНЕЗІ ЄПАРХІЇ ТА ІЄРАРХІЯ ЦЕРКОВНОГО УПРАВЛІННЯ

У статті, на основі спеціальної літератури, авторами робиться спроба з'ясувати функції та роль переяславських єпископів у становленні і генезі єпархії. Зокрема, представлено оригінальну періодизацію Переяславської єпископії. Висвітлюється персональний склад архієреїв та ієрархія церковного управління.

Переяславські архієреї уособлювали найвищу церковну владу й ієрархічну сходинку в Переяславсько-Бориспільській єпархії. Переяславська єпископія пройшла тернистий шлях своєї внутрішньої еволюції, тому можна виокремити певні церковно-історичні періоди її існування, занепаду та відродження: I період – відродження на основі Давньоруської Переяславської єпархії (з 1700 р.); II період – становлення в певній незалежності від Київської митрополії (1733–1785 рр.); III період – ліквідації (у 1785 р.) Переяславської єпископії російським царизмом, але невдовзі, знову відновлення, у вигляді коадьюторства й повної залежності від владик Київської митрополічної єпархії (1785–1799 рр.); IV період – повернення певної, умовної самостійності (з 1799 р.); V період – заснування (з 1803 р.) Полтавсько-Переяславської єпархії, резиденція якої до 1847 р. залишалася у Переяславі; VI період – перенесення центру єпископії до Полтави (з 1847 р.); VII період – утворення в межах Полтавської єпархії незалежної, української, церковної ієрархії (1921 р.) та її закриття (на початку 1930 рр.), внаслідок того, що духовенство було репресовано радянським партійним керівництвом; VIII період – фактичного занепаду церковного життя через ідеологічні перепони (з 1937 р. до початку 1990 рр.) IX період – початок становлення (з початку 1990 рр.) українського духовного життя й церкви та відродження (з 2000 р.) Переяславської єпархії.

Методологічною основою роботи стали принципи історизму, системності та наукової об'єктивності. Вони зумовили поєднання загального, особливого і специфічного, конкретний аналіз означених явищ за певних умов, а також адекватну інтерпретацію текстів джерел.

Ключові слова: *духовенство, єпископ, архієрей, Переяславська єпископія, єпархія, церква.*

Духовенство завжди було важливою верствою українського соціуму і відіграло вагомую роль у його політичному, економічному, культурному житті. Значення церковної верхівки – носія суспільних та історичних традицій, – ступінь її відкритості чи закритості для нових членів, ідеологічні та суспільні погляди, наявність чи відсутність культурної асиміляції – усі ці чинники є значимими для розв'язання важливих питань у дослідженні суспільства будь-якого часу, в тому числі й другої половини XVII–XIX ст. Підпорядкування Київської православної митрополії Московському патріархату у 1685–1686 рр. повстало як одна з гострих проблем українського суспільства другої половини XVII ст., що породила цілу низку далекосяжних наслідків у національному і церковному житті України. Її гострота відчувається й донині, тому що проблема статусу Української Православної Церкви є в числі найважливіших у сучасному церковно-політичному становищі як Переяслава, так і в політиці держави в загалом.

Привілейованим станом у Гетьманщині вважалося духовенство, права якого в роки Визвольної війни значно розширилися. Духовенство було добре організованим станом, який спирався на свої давні традиції та православ'я. У роки Національної революції та Визвольної війни під гаслами боротьби за православну віру [12, с. 506] було зупинено намагання католицизму Речі Посполитої латинізувати переяславців. Унаслідок змін, права православного духовенства значно розширилися, вони звільнилися від державних повинностей і поборів, збільшилося монастирське землеволодіння, заборонялося світським особам втручатися у

внутрішнє життя кліру. Гетьманська влада зобов'язувала «меский» уряд (чиновників магістрату) всіляко сприяти духовенству, а урядники Переяславської полкової канцелярії не дозволяли приватним особам користуватися монастирськими угіддями.

Еволюція світогляду та політичної орієнтації українського духовенства полягали в переході Київської митрополії, у структурі якої знаходилася Переяславська єпископія, під юрисдикцію Московського патріархату (хоч це попервах не порушувало її основних привілеїв – Авт.), що в подальшому негативно вплинуло на соціально-правове та майнове становище духовенства Переяслава та Гетьманщини, змінивши їхні привілеї та підпорядкувавши незалежну частину переяславського й українського духовенства російському владіці. Слід сказати, що посиленню церковно-адміністративної влади Москви над Україною не в останню чергу сприяла сама ж частина українських ієрархів. Демонструючи відданість централізаторській політиці московського царя і патріарха, вони щиро слугували інтересам Московської держави, що свідчить про глибоку закоріненість у східному православ'ї ідеї православної єдності [17, с. 244–245].

За гетьманства І. Мазепи відбувалася докорінна змінна владної політики щодо питань церкви та культури. Гетьман, як її симпатик, з розумінням ставився до проблем духовної сфери. Фактично в початковий період свого правління він очолив процеси церковної реформації в Гетьманщині, сприяв пом'якшенню дії акту приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, виступав захисником українських церковників у дискусії щодо трактування релігійних постулатів. Наступна важлива його роль – це реалізація на початку 1690-х рр. великомасштабної програми відродження духовних пам'яток, занепалих монастирських закладів, будівництво соборів, церков, освітніх закладів. Ці питання знаходилися в центрі діяльності гетьманського уряду. Під особистим патронатом І. Мазепи упродовж 1695–1700 рр. в Переяславі був збудований Вознесенський собор. На будівництво цього храму ним було надано понад 300 тис. золотих. Згодом, поруч собору Вознесіння Господа Ісуса Христа, була влаштована резиденція переяславських єпископів та розміщено комплекс Вознесенського монастиря [2, с. 12–13, 210].

У 1687–1708 рр. практично всі існуючі монастирі, завдяки турботам гетьмана, збільшили свої доходи від гетьманських асигнувань. Велика частина з них отримала у володіння додаткові села. Гетьманський уряд ретельно контролював процеси сплати податків обителям, карав козаків і старшину за самовільне захоплення монастирських земель, угідь. Ці заходи дали можливість не тільки поліпшити самозабезпечення монастирських закладів, а й акумулювати значні суми на оновлення їхніх іконостасів, церковних приміщень та ін. [13, с. 7].

У процесі еволюції за Петра I відбулися суттєві зміни в правовій системі православної церкви Російської імперії. У 1721 р. замість патріаршества було утворено Синод Російської Православної Церкви, який являв собою своєрідне міністерство у справах релігії. З ініціативи віце-президента Синоду Феофана Прокоповича було укладено «Духовний Регламент», або ж Статут Російської Православної Церкви, який являв собою бюрократичну Конституцію Російської Православної Церкви. Він не містив будь-яких згадок про привілеї та автономні права духовенства, що підпорядковувалося Київській митрополії [17, с. 247].

Важливим чинником у генезі становлення єпископії в Переяславі ранньомодерного періоду був історичний досвід, що зумовлювався давніми релігійно-культурними та суспільними традиціями, які спиралися на Давньоруську Переяславську єпархію, що функціонувала протягом XI–XIII ст. і закрилася внаслідок монгольської навали у 1237 р.

Переяславська єпархія була відновлена лише на поч. XVIII ст. Спочатку вона була залежною від Київської митрополічної єпархії, перебуваючи у статусі вікаріатства, а з 1733 р., здобувши ієрархічну незалежність, перетворена в самостійну Переяславсько-Бориспільську єпархію. Зокрема, в 1700 р. за наказом царя Петра I архієрея Захара Корниловича було висвячено на єпископа Переяславського і Бориспільського і коандютора митрополита Київського (1701–1715 рр.) [10, с. 48].

Слід сказати, що під час відсутності архієрея в Переяславі в окремі періоди (1726–1730), ставлеників тут «посвящав» єпископ Хрисанф (за походженням грек), а до нього – Червенський,

єпископ, що мешкав у Переяславі, не маючи єпархії [15, с.14].

У 1727 р. Російський Синод, всупереч усім обіцянним привілеям, даним Київській митрополії, призначив на переяславську кафедру росіянина Якіма Струкова. Останнього було обрано і затверджено в Петербурзі, без участі київського митрополита [5].

Єпархіальному відокремленню всіляко сприяв переяславський єпископ Арсеній Берло (1.26.1733–7.06.1744) [9, с. 78]. Перед прибуттям на Переяславську кафедру, Арсеній з 1729 р. був Могилевсько-Білоруським єпископом. До речі, вважалося, що Арсеній Берло мав придунайське походження [19, с. 90], адже він був сином переяславського полкового судді Івана Берла, родина якого переселилася із Валахії [11, с. 111]. Відомо, що родина Берлів прослідковувала свої шляхетські корені ще глибше, у римському епосі. На підтвердження факту своєї давньої аристократичної генеалогії вони висували зображення і опис символіки родового гербу: «На щиту блакитного поля зуброва (турова – Авт.) голова з золотим кільцем в ніздрях, між рогами золота зірка. Поверх щита хелм з короною золотою і при короні поперек золоте Берло» [18, арк. 2, 4]. Згідно сімейної легенди, саме римляни нібито у 155 році внесли зображення тура у великі будинки Валахії [8, с. 101–113].

Одним із головних завдань Арсенія Берла було підняття освітньо-культурного рівня серед священнослужителів, тому у 1738 р. було засновано і укомплектовано переяславський колегіум для навчання молоді із родин духовенства Переяславської єпархії [3, с. 738–739]. Цікаво й те, що із збережених документів і біографічних нарисів відомо, що навчальний заклад заснований єпископом Арсенієм Берлом, називався спочатку латинською школою, потім славяно-латинським училищем і Переяславською або Малоросійською семінарією, а в одному із підручників 1743 р. зустрічалася назва «Берліанской коллегіи» [1, с. 52]. А. Лазаревський у своїх нарисах (1899) навіть стверджував, що усі учні колегіуму називалися студентами, а саме училище викладачі («professors») називали «Collegio Berliana-Pereiaslaviae» [7, с. 106], тобто Переяславський-Берліанський колегіум, на честь його засновника.

Вподальшому єпископ докорінно реформував склад місцевого духовенства, звернувши особливу увагу: 1) на склад духовної консисторії, декілька разів міняючи «консистористів», поки не знайшов, на його думку, гідних цій посаді; 2) реформував єпархіальне судочинство, узгодивши його відповідно до українських духовних правил, тобто пом'якшив існуючі на той час покарання (їх єпископ застосовував у крайніх випадках, зокрема «за прелюбодейный грех», за крадіжки чи розбій, а при менших порушеннях допомагав «грішнику» розкаятися й спонукав його приносити якусь користь суспільству); 3) організував чітку систему єпархіальних зборів із духівництва і церков [15, с.22], установивши податки та збір коштів на ремонт і спорудження церков, ведучи записи усіх надходжень і витрат у спеціальних облікових книгах, а при церквах єпархії було заведено «збірні книги», куди записували імена меценатів, було заборонено давати і приймати протопопам та іншим духовним особам «посули» (фактично хабарі – Авт.) під час обрання на священника чи диякона [6, с. 69].

Після Арсенія Берла на посаді єпископа був Никодим Сребницький – вихованець Київської академії, який упродовж 1742–1745 рр. керував Санкт-Петербурзькою єпархією, зокрема Олександрівсько-Невським монастирем. За його єпископства (2.02.1745– 12.06.1751) [19, с. 91; 10, с. 53] було дещо зменшено кількість зборів з переяславського духовенства, проте нижче духовенство залишалося соціальною групою, яка платила різні єпархіальні збори в архієрейську казну. Так, зокрема з 1745–1746 рр. священник при посвяті офіційно платив за одну ставленицьку грамоту 15 крб. 45 коп., але неофіційно ця сума могла бути більшою, через проходження всіх необхідних системних інстанцій. У Синод доходили відомості, що в період єпископства Іларіона Кондратківського (1776–1785рр.) ставленик за «цілопархіальну» грамоту платив 32 крб., потім, дякуючи преосвященному золотом, платив «консистористу», доповідачу справи про постанову, кафедральному писарю, архієрейському келейнику, писцю та іншим. Таким чином, посвята в сан священника коштувала близько 200–300 крб. Зауважимо, що за свого єпископства Никодим Сребницький всіляко захищав переяславське духівництво від втручання цивільних і військових осіб, відстоюючи їх інтереси, що стосувалися нерухомості та інших справ. Усе це вилилося в судові справи, якими він займався [15, с. 49–51].

Після Никодима Сребницького єпископська посада лишалася вакантною два роки (1751–1753 рр.). Незакінченість початих справ «по деламъ убогихъ вотчинъ ...» та ін. останнім єпископом змусила намісника кафедрального монастиря ієромонаха Сильвестра звернутися в Синод із проханням якнайшвидше забезпечити Переяславську кафедру «духовним господарем». Окрім цих обставин, митрополит Київський Тимофій Щербацький став зазіхати на Переяславську єпархію, клопочучись у Синоді про відновлення минулої залежності від Київської митрополії. Означені обставини змусили переяславське духовенство спробувати відновити своє давнє право на обрання собі єпископа відповідно до українських звичаїв. Духovenство підтримав гетьман, який офіційно дозволив процедуру обрання архіпастиря в актовому проханні. Вибори відбулися в 1752 р. без суперечок і порушень. Право голосу на виборах мали представники верхівки духовництва, проте російський царизм був не схильний до подібного роду виборчих поступок, тому не затвердив обраного єпископа в Переяславі. Представники духовенства Переяслава отримали з Петербурга догану [15, с. 26–29]. Таким чином, царський уряд придушував будь-які прояви самостійності як у церковному управлінні, так і в релігії, тому архієреєм був призначений Іоанн Козлович (23.02.1753–16.03.1757). Відомо, що він із 1748 до 1753 р. знаходився на посаді ректора Московської академії та архімандрита Донського і Заіконоспаського монастирів. Єпископ жертвував на облаштування колегіуму значну частину своїх прибутків) [10, с. 55]. Єпископські розпорядження Козловича також стосувалися «тайнств» шлюбу зі сторони нареченого, щоб були гідні поруки, які б свідчили про його вірність. По суті, це були церковні положення сімейно-процесуального права, елементи якого втілювалися в тогочасну церковну практику [15, с. 30].

Гервасій Линцевський (20.04.1757–22.12.1769), до прибуття у резиденцію переяславських єпископів, із 1742–1757 рр. знаходився на посаді архімандрита Пекінського монастиря [10, с. 59]. Очоливши єпископію він дає конкретні настанови стосовно благоустрою храмів, літургійної і пасторської практики, настановлюючи цим самим священиків до відчуття свого сану й місця [15, с. 33] в суспільстві. Особливу увагу єпископ звернув на освіту вихідців із духовенства, вимагаючи, щоб сини священиків в обов'язковому порядку закінчували курс риторики в колегіумі Переяслава, а не охочі до навчання – не з'являлися для отримання священицького сану [3, с. 743], тому ці заходи спонукали молодь учитися й отримувати освіту, яка потрібна була їм для майбутньої професії. Для покращення судочинної системи і дисципліни серед священнослужителів й церковнослужителів архієрей розробив цілу систему правил, яких вони повинні були дотримуватися, та покарань, що застосовувалися до звинувачуваних підлеглих з духовенства. Гервасієм Линцевським також була заснована спеціальна посада «суперинтендента», котрий засідаючи в консисторії, наглядав за всім духовенством Переяслава та єпархії [15, с. 34–35].

Переяславський єпископ звертав увагу на соціальне становище православних у Правобережній частині Переяславської єпархії. Побачивши, що польська унія різними засобами успішно відлучає від православ'я частину місцевого населення, він організував дієву боротьбу проти неї.

Наступним єпископом у Переяславі був Іов (Йов) Базилевич (22.09.1770–22.09.1776). Вихованець Харківського колегіуму, а з 1763 року – ректор цього ж колегіуму і архімандрит Покровського монастиря. В Переяславі Базилевич особливо переймався проблемами колегіуму, в якому, зокрема, для покращення освітнього рівня у вересні 1773 р. відкрив новий вищий клас – філософію.

Як і попередні єпископи, Базилевич вимагав, щоб духовенство обов'язково закінчувало курс навчання в колегіумі та своєчасно з'являлося після вакацій (канікул). Такі настанови сприяли покращенню рівня освіченості серед духовенства.

Слід зауважити, що єпископи, управляючи єпархією (1733–1785 рр.), мали великі повноваження в духовній сфері, підпорядковуючи обширні церковно-адміністративні округи – протопопії, до яких, наприклад, у 1774 році входили 295 церков, із них у Переяславі – 12. Конкретно, у 1774 р. переяславським єпископам підпорядковувалося духовенство таких протопопій: Переяславської – (78 церков), Золотоніської – (71), Бориспільської – (37),

Баришівської – (27), Басанської – (24), Катериноградської – (78), Новомиргородської, Криловської, Кам'янської, а також Молдавський гусарський полк (7 часовень). Унаслідок відкриття у 1775–1776 рр. Слав'яно-Херсонської єпархії, від Переяславської в Новій Сербії було вилучено 81 церкву. За єпископства І. Кондратковського із Київської до Переяславської єпархії перейшло 126 церков, а також приєднано Миргородську (109), Лубенську (17), Сорочинську (1 чоловічий монастир), Іркліївську, Голтв'янську та Хорольську протопопії. Наприкінці існування Переяславсько-Бориспільської єпархії у відомстві єпископів, за даними 1780 року, не враховуючи православне населення Правобережжя та 181 церкву цього регіону, знаходилося: 443949 православних вірян обох статей (225800 чол. і 218149 жін.); 340 церков та 34109 приходських двори [15, с. 18–19].

Після Іова Базилевича Переяславську кафедру займав Іларіон Кондратковський (14.06.1776–27.03.1785), уродженець м. Воронежа. Освіту він отримав, як і більшість переяславських єпископів, у Київській академії. До переяславського єпископства він займав посаду архімандрита Києво-Межигірського монастиря, а в 1775 р. був переведений настоятелем Троїцького Калязинського монастиря Тверської єпархії. Єпископ суворо вимагав від духовенства сумлінного ставлення до своїх обов'язків, зокрема заборонив їм одружуватися без його дозволу. Наголошував на правильному записі клірових та проповідних відомостей, а також збільшив єпархіяльні збори. У 1781 р. за ініціативи Іларіона Кондратковського в Переяславському колегіумі було відкрито вищий клас – богослов'я [10, с. 64; 19, с. 95–96].

У 1785 р. Переяславська єпископія була закрита, а в 1786 р. Україна була розділена на Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську єпархії [15, с. 46; 20, с. 121]. Унаслідок цього Переяславська єпархія втратила свою самостійність, підпорядкувавшись Київській митрополії з назвою Коандьюторської [19, с. 96], тому єпископи виступали як архієреї Переяславські і Бориспільські [20, с. 121], коандьютори митрополита київського.

У кінці XVIII ст. завершується період незалежного переяславського єпископства. Зокрема, архієреями були Віктор Садковський (9.06.1785–13.04.1793); Дмитро Устимович (14.08.1793–5.12.1795) [20, с. 121–123]. Важливо те, з якою метою у 1793 р. Д. Устимовича ставили на цю посаду: «Ради обширностей Киевской Епархии определить в ней Викарного Епископа, с прежним названіем ... и с место пребываніем в г.Переяславе» [20, с. 123]. Унаслідок такого розпорядження на Переяславську кафедру був «обраний» архімандрит Димитрій (14.08.1793–12.05.1795) [20, с. 123]. У цьому призначенні простежується повна ієрархічна залежність переяславських єпископів від київських владик. Так, уже за Амфілохія Леонтовича (27.06.1795–1.07.1799) [10, с. 70] указ від 1797 р. обмежував управління переяславських єпископів лише Лівобережним духовенством та церквами, крім того, при архієреях засновувалася особлива консисторія, якою безпосередньо управляв Синод [20, с. 124]. За єпископства останнього Переяславська єпархія знову відновлена – у статусі вікаріатства Київської митрополії [3, с. 758–759]. У 1799 році перестало існувати коандьюторство переяславських єпископів київським митрополитам. Натомість було засноване Чигиринське вікаріатство з місцезнаходженням єпископів у Києво-Михайлівському монастирі [20, с. 125]. А з приходом на єпископську кафедру приємника А. Леонтовича – Сильвестра II (Лебединського) переяславські єпископи знову отримали самостійність (16.10.1799) з титулом Малоросійських-Переяславських [3, с. 759].

У грудні 1803 р. було утворено Полтавсько-Переяславську єпархію, резиденція якої ще довгий період залишалася у м. Переяславі, зокрема у архієреїв була ще приміська дача в с. Андрушах. Після згаданого Сильвестра II (Лебединського) єпархією керували наступні єпископи: Феофан (Шиянов–Чернявський) (1807–1812 рр.), Анатолій (Максимович) (1812–1816 рр.), Мефодій (Піснячевський) (1816–1824 рр.), Георгій (Ящуржинський) (1824–1830 рр.), Нафайл I (Павловський) (1830–1834 рр.) та Гедеон (Вишневський) (1834–1849 рр.). У 1847 р. унаслідок переміщення центру церковного життя у губернську Полтаву, архієрейська кафедра була перенесена із Переяслава.

У 1862 р. при «преосвященном» Олександрі Павловичі (1860–1862) наукова складова кафедри – Переяславська семінарія також була переведена в Полтаву [15, с. 234], лише залишається її колишня складова – духовне училище. Означені зміни позбавили Переяслав

попереднього церковного і громадського значення та негативно позначились на рівні місцевої освіти.

Упродовж 1803–1937 рр. правлячі єпископи мали титул Полтавських і Переяславських. Кафедру у Полтаві в різний час займали: Ієремія (Соловйов) (1849–1850), Нафанаїл II (Савченко) (1850–1867), Олександр (Павлович) (1860–1862), Іоан (Петін) (1862–1887), Іларіон II (Юшенов) (1887–1904), Іоан (Смірнов) (1904–1910), Назарій (Кирилов) (1910–1913), Феофан (Бистров) (1913–1919), Парфеній (Левицький) (1920–1921) та ін.

Слід зауважити, що у травні 1917 р. з ініціативи єпископа Парфенія (Левицького) в Полтаві відбувся Єпархіальний Собор духовенства Полтавської єпархії, який прийняв постанову про українізацію церкви та встановлення традиційного церковного устрою в Україні. У січні 1919 р. уряд Директорії Української Народної Республіки проголосив закон «Про автокефалію Української Православної Церкви» в якому було записано, що Українська церква «ні в якій залежності від Всеросійського патріарха не стоїть» [4].

У 1921 р. відбувся I Всеукраїнський православний собор Української Автокефальної Православної Церкви. Єпископ полтавський Парфеній став першим пастирем незалежної Української Церкви. Тоді ж, після 1921 р., почала утворюватися нова церковна ієрархія. Полтавську кафедру очолювали: Олександр (Ярещенко) (1921–1923), Юрій (Жевченко) (1924–1927). Серед ієрархів УАПЦ, які очолювали в ті роки церкву на Полтавщині, слід також назвати Костянтина (Кротевича) – архієпископа Полтавського (1922–1924).

У 1930-х рр., через антирелігійну політику та репресії більшовицької влади, було знищено значну частину священницьких кадрів, а супротив Московській патріархії призвів до того, що УАПЦ була фактично знищена. У 1937 р. за наказом радянських урядовців, правлячий єпископат та частина духовенства, що підпорядковувалась Москві, були репресовані.

Зі здобуттям Україною незалежності виникли умови для повного відродження української церкви та переяславської єпископії. Так, у червні 1990 р. в Києві відбувся Всеукраїнський Православний Собор УАПЦ, який затвердив фактичне відновлення Української Автокефальної Православної Церкви та ухвалив рішення про піднесення Глави УАПЦ до Патріаршої гідності, визнав недійсним приєднання до Московської патріархії Української митрополії в 1686 р. У соборі взяли участь 700 делегатів з усієї України, в тому числі 7 єпископів та понад 200 священників. У жовтні 1990 р. УАПЦ була офіційно зареєстрована в Україні, а 18 листопада в соборі Святої Софії Київської відбулася інтронізація першого Патріарха. У червні 1992 р. на Всеукраїнському православному Соборі відбулося об'єднання УАПЦ та частини УПЦ Московського патріархату в Єдину Помісну Православну Церкву – Українську Православну Церкву Київського патріархату [4].

У 2000–2010 рр. єпископом Переяслав-Хмельницьким (з жовтня 2009 р. – Переяслав-Хмельницьким і Бориспільським) вікарієм Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України, намісником Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря та ректором Київської православної богословської академії був митрополит Димитрій (Рудок). З липня 2010 р. і до сьогодні єпископом Переяслав-Хмельницьким і Бориспільським, керуючим Переяслав-Хмельницькою єпархією монастиря та ректором Київської православної богословської академії, згідно рішення Синоду, є намісник Видубицького Свято-Михайлівського монастиря Епіфаній (Думенко) постійний член Священного Синоду УПЦ Київського Патріархату [5].

Варто зауважити, що до єпископської компетенції входили такі функції: 1) управління церковно-адміністративними округами в межах своїх єпархій; 2) призначення і утвердження духовенства на священницьке місце; 3) контролювання належного стану церков і монастирів; 4) підтримання освітньо-культурного рівня духовенства за допомогою духовних шкіл та колегіумів [10, с. 47].

У ієрархії переяславського духовенства найвище звання, соціальну позицію, а звідси – і певне майнове становище займали єпископи. Конкретно, можна диференціювати духовенство на особливо привілейовану категорію, до якої входили єпископи, архієреї, архієпископи, проміжну, або середню, ланку – канцеляристи, писарі консисторії, протодиякони, священнонамісники, консистористи протопопи і протоієреї та іншу, менш привілейовану,

частину – міське та сільське духовенство до якого відносився цілий церковний штат кліру. До духовної адміністрації належало також почесне духовенство – хрестові намісники та хрестові протопопи, духовники, напутники, депутати (представники від духовенства у світських судах) [15, с.49; 14, с. 97]. Верхівка духовенства, середня ланка та почесне духовенство володіло особливо значними маєтностями та залежними посполитими, тому їхнє майнове становище було найзаможніше, порівняно з рядовими церковними службовцями (ктиторами, пономарями, дияконами, вікарними священиками, настоятелями), які були також у майновому відношенні досить забезпеченими.

Додамо, що консисторія Переяслава виконувала функції судово-адміністративної колегії при єпископі, тому, як і протопські правління при протопопах, що розташовувалися в інших містечках єпархії, мала досить широкі повноваження. До їх компетенцій входило: спостереження за духовенством, у разі необхідності – судовий розгляд; нагляд за станом церков; обрання ставлеників; податки і збори. Слід сказати, що склад консисторії постійно змінювався, так у 1733 р. та у 80-х роках до неї входили троє монахів і один протопоп, потім – виключно монахи, а з 50-х-60-х рр. – знову монахи з одним представником білого духовенства. У подальшому, в 70-х роках XVIII ст. було вже три представники білого духовенства і тільки один монах. Значну роль при консисторії відігравав писар, завідувач консисторської канцелярії. Писар керував цілим штатом службовців: старший канцелярист, два канцеляристи, підканцелярист, протоколіст, а також міг бути помічник писаря – віце-писар [15, с. 48–49].

Таким чином, протягом XVIII ст. єпископську посаду в Переяславі займало 14 постійних єпископів та 3 тимчасових заступники. За етнічною приналежністю єпископи належали до українців, проте помітний один представник придунайського походження – Арсеній Берло та грецького – Хрисанф.

У генезі становлення єпископії в Переяславі ранньомодерного періоду важливим чинником був історичний досвід, що зумовлювався давніми релігійно-культурними та суспільними традиціями, які спиралися на Давньоруську Переяславську єпархію, що функціонувала протягом XI-XIII ст.

Переяславські архієреї уособлювали найвищу церковну владу й ієрархічну сходинку в Переяславсько-Бориспільській єпархії. Переяславська єпископія пройшла тернистий шлях своєї внутрішньої еволюції, тому можна виокремити певні церковно-історичні періоди її існування, занепаду та відродження: I період – відродження на основі Давньоруської Переяславської єпархії (з 1700 р.); II період – становлення в певній незалежності від Київської митрополії (1733–1785 рр.); III період – ліквідації (у 1785 р.) Переяславської єпископії російським царизмом, але невдовзі, знову відновлення, у вигляді коадьюторства й повної залежності від владик Київської митрополічної єпархії (1785–1799 рр.); IV період – повернення певної, умовної самостійності (з 1799 р.); V період – заснування (з 1803 р.) Полтавсько-Переяславської єпархії, резиденція якої до 1847 р. залишалася у Переяславі; VI період – перенесення центру єпископії до Полтави (з 1847 р.); VII період – утворення в межах Полтавської єпархії незалежної, української, церковної ієрархії (1921 р.) та її закриття (на початку 1930 рр.), внаслідок того, що духовенство було репресовано радянським партійним керівництвом; VIII період – фактичного занепаду церковного життя через ідеологічні перепони (з 1937 р. до початку 1990 рр.), IX період – початок становлення (з початку 1990 рр.) українського духовного життя й церкви та відродження (з 2000 р.) Переяславської єпархії.

Головну роль у відродженні та становленні (I та II періоді) відігравали саме єпископи, які належали до духовної еліти, керуючи єпархією та духівництвом, яке ними і затверджувалося, а також усіляко підтримували та відбудовували храми і монастирі. Переяславські архієреї започаткували і розвивали освіту на Переяславщині, головним центром якої став відомий далеко за межами єпархії Переяславський колегіум. Єпископи, розташовуючись у своїй резиденції в м. Переяславі при (Вознесенському соборі), керували значним церковно-адміністративним округом, що займав особливе й унікальне становище, оскільки знаходився в центрі геополітичних відносин між Росією і Польщею. Це значною мірою впливало на різні церковні справи, розповсюдження й укріплення православ'я як на Лівобережжі, так і на Правобережжі.

Єпископи були активними діячами і в законодавчих справах, видаючи різного роду укази, які стосувалися духовенства та освітньо-культурного життя єпархії. По суті, це був період розквіту Переяславської єпископії.

З початком III періоду у 1785 р., єпархія була ліквідована російським царизмом, але цього ж року через необхідність, стараннями переяславського духовенства відновлена (в IV періоді), хоча й у вигляді залежності від владик Київської митрополічної єпархії. У 1786 р. секуляризація церковного і монастирського майна та нерухомості вплинула на закриття Вознесенського та Михайлівського (чоловічих) монастирів Переяслава та скорочення церковного землеволодіння. В результаті секуляративного процесу духовенство позбулося майнової і економічної основи та втратило привілейоване становище в суспільно-політичному житті Гетьманщини. У 1797 р. російський уряд обмежував управління переяславських єпископів лише Лівобережним духовенством та церквами, окрім того, при архієреях засновувалася особлива консисторія, яка контролювалася Синодом. Це був час постійних змін в усіх сферах життя, унаслідок чого дещо послабився зв'язок між єпископами та підлеглим духівництвом, що спричинило помітний занепад у церковних і громадських справах.

У процесі генези, через утворення за російським типом спочатку губерній і повітів та в подальшому обмеження російським царизмом церковно-адміністративні округи – єпархії, Переяслав позбувся значення центру єпископії (1847) та в певній мірі освітньо-культурного осередку Лівобережної України (в умовному V періоді).

Починаючи з 1920-30-х рр. через антирелігійну пропаганду, що проводилася радянськими можновладцями і мала за мету обмежити, а по можливості й ліквідувати вплив церкви на громаду, значна частина переяславського духовенства постраждала від переслідувань і сталінських репресій, деякі міські храми були зруйновані, інші церкви – зачинили або використовували не за призначенням, а головне – в тогочасному суспільстві поступово скорочувалась частка вірян.

У другій половині XX ст. за вказівкою радянського партійного керівництва на території колишньої резиденції переяславських єпископів та більшій частині Вознесенського монастиря було створено військову частину, незважаючи на те, що на церковному подвір'ї були поховання архієреїв та монахів [2, с.210]. З кінця 1990-х рр. і до сьогодні ця ділянка знаходиться в запустінні. Доля подальшого призначення цього давнього куточка Переяслава, якому свято поклонялись наші предки, остаточно не вирішена. Отак сьогодні дивисься на занедбану територію поблизу Мазепино храму і мимоволі згадуєш рядки з поезії «Сон» Тараса Шевченка: «Собор Мазепин сяє, біліє, / Батька Богдана могила мріє, / Київським шляхом верби похилі / Трибратні давні могили вкрили. / З Трубайлом Альта меж осокою / Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою. / І все те, все те радує очі, / А серце плаче, гнютуть не хоче» [16, с.41].

Очевидно, що усім переяславцям незалежно від релігійних переконань, політичних поглядів і чиновницьких посад треба об'єднатися і взаємними зусиллями у правовому полі, об'єктивно, вирішити на користь громади і віруючих Переяслава це важливе питання. Зокрема, потрібно упорядкувати колишню резиденцію переяславських єпископів та ділянку на якій розташовувався комплекс Вознесенського монастиря; відродити давні храми святих Бориса та Гліба (у 1935 р. більшовицькі антихристи спалили церкву, влаштувавши в подальшому, натомість, пам'ятник Леніну) та Покрови Пресвятої Богородиці (у 1930 рр. церква була підірвана радянськими атеїстами, на її місці нині знаходиться критий ринок). Також варто поіменно вшанувати пам'ять про архієреїв, фундаторів храмів, конкретними пам'ятними знаками, щоб жителі і гості міста були обізнані з іменами церковної верхівки єпархії та меценатів, які опікувалися духовним життям Переяславської єпархії. У Переяславі було б доречно встановити пам'ятник Івану Мазепі – як гетьману, що боровся за незалежність України та був покровителем Православної Церкви і фундатором Вознесенського собору; козацькій родині переяславського полковника Івана Мировича – переважно за кошти якої упродовж 1704–1709 рр. було збудовано мурований храм Покрови Пресвятої Богородиці. Адже загальновідомо, що історію творили конкретні особи, клани і стани тогочасного суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Берло А.Л. Арсеній Берло, єпископ Переяславський і Бориспольський: Біографічний очерк / А.Л. Берло // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – К., 1904. – Кн. 18. – 59 с.
2. Гуржій О.І. Чиновники, міщани та освітяни Переяслава другої половини XVII – початку XX ст.: Монографія. / О.І. Гуржій, В.А. Лоха. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 412 с.
3. Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ея (1738 г.) до преобразования / В. Демидовский // ПЕВ. 1888 г. – № 20. – Ч. неоф. – С. 735 – 776.
4. Історія Полтавської єпархії. Квітень 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://orthodox.pl.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=49:2011-04-06-13-36-07&catid=36:eparhiya&Itemid=62. – Заголовок з екрану.
5. Історія Переяслав-Хмельницької єпархії. Вересень 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://perejaslav.km.ua/eparhia/vidomosti/19-history.html>. – Заголовок з екрану.
6. Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / [Упоряд. З.І. Хижняк; За ред. В.С. Брюховецького]. – К.: КМ Академія, 2001. – 736 с.
7. Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672–1805) / А. Лазаревский // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1899. – С. 91 – 114.
8. Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672 – 1805) / А. Лазаревский // Киевская старина – 1899. – № 1. – С.101 – 113.
9. Лоха В.А. Церковна та громадська діяльність переяславських єпископів / В.А. Лоха // Київщинознавство: Зб. наук. праць [Упоряд. О.І. Потапенко, Б.О. Чернов; За ред. В.П. Коцура]. – К., 2005. – С. 76-115.
10. Лоха В.А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIXст.: Монографія / В.А. Лоха [Передм. В.П. Коцура]. – К.: Міленіум, 2006. – 114 с., іл.
11. Лоха В. Козацькі полковники Переяслава XVII–XVIII ст.: походження, привілеї, права / В.А. Лоха // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Вип.19. – Переяслав-Хм., 2007. – С. 108 – 118.
12. Музиченко П. Козацька держава і право / П. Музиченко // Україна козацька держава. – К.: ЕММА, 2004. – С. 504-507.
13. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури / С. Павленко – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська акад.”, 2005. – 304 с. – Бібліогр.: С. 180-238.
14. Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIIIст.) / В.В. Панашенко – К., 1995. – 209 с.
15. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785гг.) / В. Пархоменко – Полтава, 1908. – 130 с.
16. Повне зібрання творів Т.Г. Шевченка: у 12 т. / [Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін.] – К., 2001. – Т.2. – с.41.
17. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості / [Відп. ред. В.А. Смолій]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 317 с.
18. Фамильные документы рода Берлов. 1721 – 1829 годы // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 58261. – 87 арк.
19. Юзефович Д. Иерархия Переяславско-Полтавской епархии / Д. Юзефович // Полтавские епархиальные ведомости – 1863. – № 15. – Часть официальная. – С. 88–96.
20. Юзефович Д. Иерархия Переяславско-Полтавской епархии / Д. Юзефович // Полтавские епархиальные ведомости – 1863. – № 16 – Часть не официальная – С. 121-127.

REFERENCES

1. Berlo A.L. Arseniy Berlo, yepiskop Pereyaslavskiy i Borispolskiy: Biograficheskiy ocherk. / A.L. Berlo // Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa. – K., 1904. – Kn. 18. – 59 s.

2. Hurzhiy O.I. Chynovnyky, mishchany ta osvityany Pereyaslava druhoyi polovyny XVII – pochatku XX st.: Monohrafiya. / O.I. Hurzhiy, V.A. Lokha. – Pereyaslav-Khmel’nyts’kyu, 2012. – 412 s.
3. Demidovskiy V. Kratkiy istoricheskiy ocherk sostoyaniya Pereyaslavsko – Poltavskoy seminarii so vremeni osnovaniya yeya (1738 g.) do preobrazovaniya / V. Demidovskiy // PEV. 1888 g. – № 20. – Ch. neof. – S. 735 – 776.
4. Istoriya Poltavs’koyi yeparkhiyi. Kvitent’ 2011 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://orthodox.pl.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=49:2011-04-06-13-36-07&catid=36:yeparhiya&Itemid=62. – Zaholovok z ekranu.
5. Istoriya Pereyaslav-Khmel’nyts’koyi yeparkhiyi. Veresen’ 2013 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://perejaslav.km.ua/eparhia/vidomosti/19-history.html>. – Zaholovok z ekranu.
6. Kyuevo-Mohylyans’ka akademiya v imenakh XVII–XVIII st.: Entsyklopedychne vydannya / [Uporyad. Z.I. Khyzhnyak; Za red. V.S. Bryukhovets’koho]. – K.: KM Akademiya, 2001. – 736 s.
7. Lazarevskiy A. Iz semeynoy khroniki Berlov (1672–1805) / A. Lazarevskiy // Ocherki, zametki i dokumenty po istorii Malorosii. – K., 1899. – S. 91 – 114.
8. Lazarevskiy A. Iz semeynoy khroniki Berlov (1672 – 1805) / A. Lazarevskiy // Kiyevskaya starina – 1899. – № 1. – S.101 – 113.
9. Lokha V.A. Tserkovna ta hromads’ka diyal’nist’ pereyaslavs’kykh yepyskopiv / V.A. Lokha // Kyuyivshchynoznavstvo: Zb. nauk. prats’. [Uporyad. O.I. Potapenko, B.O. Chernov; Za red. V.P. Kotsura]. – K., 2005. – S. 76-115.
10. Lokha V.A. Dukhovenstvo, tserkvy ta kolehium mista Pereyaslava seredyny XVII-XIXst.: Monohrafiya. / V.A. Lokha [Peredm. V.P. Kotsura]. – K.: Milenium, 2006. – 114 s., il.
11. Lokha V. Kozats’ki polkovnyky Pereyaslava XVII-XVIII st.: pokhodzhennya, pryvileyi, prava / V.A. Lokha // Naukovi zapysky z ukrayins’koyi istoriyi: Zb. nauk. statey. – Vyp.19. – Pereyaslav-Khm., 2007. – S. 108 – 118.
12. Muzychenko P. Kozats’ka derzhava i pravo / P. Muzychenko // Ukrayina kozats’ka derzhava. – K.: EMMA, 2004. – S. 504-507.
13. Pavlenko S. Ivan Mazepa yak budivnychyy ukrayins’koyi kul’tury / S. Pavlenko – K.: Vyd. dim “Kyuevo-Mohylyans’ka akad.”, 2005. – 304 s. – Bibliohr.: S. 180-238.
14. Panashenko V.V. Sotsial’na elita Het’manshchyny (druha polovyna XVII-XVIIIst.) / V.V. Panashenko – K., 1995. – 209 s.
15. Parkhomenko V. Ocherk istorii Pereyaslavsko-Borispolskoi yeparkhii (1733-1785gg.) / V. Parkhomenko – Poltava, 1908. – 130 s.
16. Povne zibrannya tvoriv T.H. Shevchenka: u 12 t. / [Redkol.: M.H. Zhulyns’kyu (holova) ta in.] – K., 2001. – T.2. – s.41.
17. Ukrayins’ke suspil’stvo na zlami seredn’ovichchya i novoho chasu: Narysy z istoriyi mental’nosti ta natsional’noyi svidomosti / [Vidp. red. V.A. Smoliiy]. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2001. – 317 s.
18. Familnyye dokumenty roda Berlov. 1721 – 1829 gody // Institut rukopisu Natsionalnoi biblioteki Ukraïni imeni V.I. Vernadskogo. – F. I. – Spr. 58261. – 87 ark.
19. Yuzefovich D. Iyerarkhiya Pereyaslavsko-Poltavskoy yeparkhii / D. Yuzefovich // Poltavskiye yeparkhialnyye vedomosti – 1863. – № 15. – Chast ofitsialnaya. – S. 88–96.
20. Yuzefovich D. Iyerarkhiya Pereyaslavsko-Poltavskoy yeparkhii / D. Yuzefovich // Poltavskiye yeparkhialnyye vedomosti – 1863. – № 16 – Chast ne ofitsialnaya – S. 121-127.

Лоха В, Лоха А. Переяславские епископы: их функции и роль в становлении и генезе епархии и иерархия церковного управления.

В статье, на основании специальной литературы, авторами делается попытка выяснить функции и роль переяславских епископов в становлении и генезе епархии. В частности, представлена оригинальная периодизация Переяславской епископии. Освещается персональный состав архиереев и иерархия церковного управления.

Переяславские архиереи олицетворяли высшую церковную власть и иерархическую

ступень в Переяславско-Бориспольской епархии. Переяславская епископия прошла тернистый путь своей внутренней эволюции, поэтому можно выделить определенные церковно – исторические периоды ее существования, упадка и возрождения: I период – возрождение на основе Древнерусской Переяславской епархии (с 1700 г.); II период – становление в определенной независимости от Киевской митрополии (1733-1785 гг.); III период – ликвидация (в 1785 г.) Переяславской епископии российским царизмом, но вскоре снова возрождение, в виде коандюторства и полной зависимости от владык Киевской митрополичьей епархии (1785-1799 гг.); IV период – возвращение определенной, условной самостоятельности (с 1799 г.); V период – основание (с 1803 г.) Полтавско-Переяславской епархии, резиденция которой до 1847 оставалась в Переяславе; VI период – перенесение центра епископии в Полтаву (с 1847 г.); VII период – образование в пределах Полтавской епархии независимой, украинской, церковной иерархии (1921 г.) и ее закрытие (в начале 1930 гг.), вследствие того, что духовенство было репрессировано советским партийным руководством; VIII период – фактический упадок церковной жизни через идеологические преграды (с 1937 г. – до начала 1990 гг.), IX период – начало становления (с начала 1990 г.) украинской духовной жизни и церкви и возрождения (с 2000 г.) Переяславской епархии.

Методологической основой работы стали принципы историзма, системности и научной объективности. Они обусловили сочетание общего, особенного и специфического, конкретный анализ указанных явлений при определенных условиях, а также адекватную интерпретацию текстов источников.

Ключевые слова: духовенство, епископ, архиерей, Переяславская епископия, епархия, церковь.

Lokha V., Lokha A. Bishops of Pereyaslav: their functions and role in formation and genesis of the diocese and the history church government.

In the article on the basis of special literature the authors made an attempt to clarify the functions and role of Pereyaslav bishops in formation and genesis of the diocese. In particular, the original periodization of Pereyaslav bishopric was presented. Personal staff of archbishops and hierarchy of the church government are highlighted.

Pereyaslav bishops embodied the highest ecclesiastical authority and hierarchical place in Pereyaslav - Boryspil diocese. Pereyaslav bishopric got over a thorny path of its internal evolution, so we can isolate the certain church- historical periods of its existence, decay and rebirth: the 1-st period - renaissance based on the Ancient Russ - Pereyaslav diocese (since 1700); II-nd period - formation in a certain independence from the Kyiv Metropolis (1733-1785); III-rd period - liquidation (in 1785) of Pereyaslav bishopric by Russian tsarist government, but soon it was renewing again, as a koandyutorstvo and total dependence on rulers of Kyiv metropolitan diocese (1785-1799); IV-th period - return of some conditional independence (since 1799); V-th period - establishment (from 1803) of Poltava - Pereyaslav diocese, whose seat until 1847 remained in Pereyaslav; VI-th period - transference of the centre of bishopric to Poltava (since 1847); VII-th period - formation within Poltava eparchy of the independent, Ukrainian, church hierarchy (1921) and its closure (in early 1930s), as a result of the clergy persecuting by the Soviet party leadership; VIII-th period - the actual decline of church life because of the ideological barriers (from 1937 to early 1990s) IX-th period - the beginning of the formation (from the early 1990s) of Ukrainian church and spiritual life and rebirth (since 2000) of Pereyaslav diocese.

The methodological basis of the work made the principles of historicism, systematic and scientific objectivity. They led to a combination of general, special and specific, concrete analysis of the mentioned phenomena under certain conditions, as well as an adequate interpretation of the source text.

Key words: clergy, bishop, archbishop, Pereyaslav bishopric, diocese, church.

Одержано 2.12.2013

*Тетяна Ткаченко,
Гліб Ткаченко
(Переяслав-Хмельницький)*

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ДИТЯЧИХ ПРИТУЛКІВ ВІДОМСТВА ІМПЕРАТРИЦІ МАРІЇ В УКРАЇНІ В ХІХ СТ.

Сучасні підходи до вирішення проблем соціального захисту дітей, які становлять одну з найменш захищених верств населення, обумовлюють актуалізацію дослідження питань, пов'язаних з громадськими та державними добродійними установами, що функціонували в Україні за часів Російської імперії. У статті аналізується процес формування в Україні у ХІХ ст. мережі дитячих притулків відомства імператриці Марії, з'ясовується роль громадськості у заснуванні та функціонуванні цих закладів опіки над неповнолітнім. Розвинуто думку, що створення дитячих притулків і сирітських будинків, які перебували у віданні відомства імператриці Марії, стало одним із проявів громадського піклування над знедоленими дітьми в Україні у ХІХ ст. У формуванні системи опіки дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування, дитячі притулки відомства імператриці Марії відігравали провідну роль. Їх діяльність, що перебувала під постійним наглядом опікунств та місцевої влади, була спрямована не лише на забезпечення необхідних умов для утримання підопічних, але й на надання їм релігійного і морального виховання, а також загальноосвітніх і професійних знань.

***Ключові слова:** дитячі притулки, заклади опіки, опікунство, відомство установ імператриці Марії, благодійність, допомога.*

Відродження різних форм благодійності на сучасному етапі розвитку українського суспільства, створення різноманітних благодійних організацій потребує звернення до історичних традицій доброчинності минулого, з метою дослідження та використання досвіду прояву різних форм громадської опіки.

Сучасні підходи до вирішення проблем соціального захисту дітей, які становлять одну з найменш захищених верств населення, обумовлюють актуалізацію дослідження питань, пов'язаних з громадськими та державними добродійними установами, що функціонували в Україні за часів Російської імперії.

Тема громадської благодійності викликає постійний інтерес дослідників. Починаючи з ХІХ ст., науковці висвітлювали загальні проблеми благодійності, державну систему захисту населення [4], займалися пошуком витоків благодійності на Русі та встановлювали періодизацію її історії, вивчали основні напрямки благодійності [15]. Сучасні наукові розробки проблем благодійності представлені працями Ю.Гузенка [6], О.Доніка [9], Т.Курінної [14] та ін., які досліджують становлення і розвиток органів державної опіки, громадських доброчинних об'єднань та благодійну діяльність окремих сімей чи осіб. Окремий пласт праць, присвячених історії притулків, становлять праці дослідників А.Савочки [18], В.Кульчицької [13] та ін.

Метою статті є висвітлення процесу створення дитячих притулків відомства імператриці Марії в Україні у ХІХ ст. та визначенні ролі громадськості у заснуванні та функціонуванні цих закладів опіки над неповнолітніми.

У ХІХ ст. на території України існували виховні заклади інституції – приюти «в'єдомства учрежденій Императрицы Маріи», метою створення яких було утримання дітей-сиріт обох статей різного походження, надання їм релігійного і морального виховання, а також загальноосвітніх і професійних знань.

Дитячі притулки відомства імператриці Марії були започатковані у 1839 р., після прийняття Миколою І «Положення про дитячі притулки», що поклало початок створенню системи установ для піклування про дітей бідняків. У столичних містах притулками завідували особливі ради, а в губерніях та повітах – опікунства. Нагляд за всіма притулками здійснював Комітет головного піклування дитячих притулків, до складу якого входили видатні державні

діячі.

Заклади опіки дітей облаштовувалися за взірцем «Будинку опіки трудящих», який був відкритий у 1833 р. відомим благодійником А.М.Демидовим. Мета відкриття «Будинку опіки трудящих» визначалася як «бідним особам жіночої статі вільного стану надати способи до виробництва рукодільних робіт, за допомогою яких вони могли б чесним і корисним чином здобувати утримання собі і своїм родинам» [7, с.52]. У закладі постійно проживало 50-60 жінок та щодня приходило на роботу 150-275. Робітниць годували кілька разів у день, постачали інструментами і матеріалами для роботи. Функціонування цього закладу виявило гостру потребу в організації опіки над дітьми, яких матері залишали на час своєї роботи. А тому на їх прохання при «Будинку опіки трудящих» було відкрите спеціальне відділення – «дитяча кімната», призначення якого полягало у наданні «тимчасової денної опіки дітям матерів, які працювали в «Будинку опіки трудящих» [7, с.57]. Перших вихованців «дитячої кімнати» налічувалося всього 17 осіб – 6 хлопчиків та 11 дівчаток, але вже через рік кількість дітей перевищувала сотню осіб, не враховуючи тих, хто залишався у кандидатах на місце вихованця через нестачу потрібних приміщень. Цей приклад прояву турботи про дітей з бідних сімей став взірцем для наслідування по всій території Російської імперії у XIX ст.

Першими наслідувачами благодійної ініціативи А.М.Демидова стали купець Санкт-Петербурга В.Г.Жуков та графиня О.Г.Лаваль, які у 1838 р. відкрили у місті декілька закладів опіки дітей. Притулки з'явилися здебільшого на окраїнах Санкт-Петербургу, де зосереджувалася найбільша кількість бідного населення столиці Російської імперії. Ці дитячі притулки, включаючи й притулок А.М.Демидова, у 1838 р. увійшли до складу одного відомства. Одночасно, за розпорядженням Миколи I, був створений комітет Головного опікунства дитячих притулків під безпосереднім заступництвом дружини імператора Олександри Федорівни. Повноваження комітету включали загальне завідування справами дитячих притулків, як вже існуючих, так і створених надалі на всій території Російської імперії, а також розробка проекту положення про їх діяльність.

«Положення про дитячі притулки» було затверджене та опубліковане 27 грудня 1839 р. [4, с.34]. Прийняте положення регулювало діяльність притулків опіки дітей бідних сімей, які функціонували на кошти громадської благодійності за безпосередньої підтримки з боку держави. Кошти, які надходили від приватних пожертвувань, зосереджувалися та розподілялися Головним опікунством на потреби кожного притулку, діяльність яких перебувала під державним контролем.

В Україні перші притулки для дітей відомства імператриці Марії були відкриті у 40-х рр. XIX ст. У грудні 1840 р. дитячий притулок у Катеринославі прийняв перших вихованців у кількості 37 осіб, які щодня відвідували заклад. Відсутність у притулку спальних кімнат не дозволяла дітям перебувати у закладі цілодобово. З відкриттям у 1859 р. потрібних приміщень, вихованці перейшли на повне утримання в притулку, де знаходили допомогу і діти-сироти, і діти, позбавлені батьківської опіки [2, с.129].

За фінансової підтримки місцевого дворянства, з 1841 р. розпочав свою діяльність дитячий притулок для дівчат у м. Старобільську Харківської губернії. Заклад щорічно отримував благодійну допомогу у розмірі 500 крб., що дозволяло надавати денну опіку 50 вихованкам [2, с.160].

У 1842 р. в Україні відкрилися відразу два притулки для дітей відомства імператриці Марії. Один з них знаходився у Чернігові, діяльність якого стала можливою завдяки клопотанням губернського опікунства. Вихованцями Чернігівського притулку для дітей ставали дівчатка, які знаходилися на повному утриманні притулку. Дитячий притулок функціонував на кошти, зібрані губернським опікунством, та на приватні пожертвування. Частина коштів з основного капіталу закладу з часом була асигнована на будівництво в Чернігові дерев'яного театру, за умови перерахування на користь притулку прибутків від спектаклів. Однак, фінансування закладу опіки дітей не було достатнім, а тому не рідко виникали гострі потреби у коштах для дітей. Серед губернських дитячих притулків відомства імператриці Марії Чернігівський притулок був найменш матеріально забезпеченим. Це призводило до неодноразових звернень до головного

опікунства відомства імператриці Марії про виділення з основного капіталу необхідних коштів для зростаючих потреб притулку.

Іншим закладом опіки для дітей, що відкрився в Україні у 1842 р., став Харківський дитячий притулок. На його відкриття були зроблені приватні пожертвування, найбільше з яких надійшло від графа В.В.Орлова-Денисова – 10 000 асигнаціями (понад 2,8 тис. крб. сріблом) [4, с.64]. Притулок був розрахований на 30 осіб і лише на денне перебування бідних дітей віком від 3 до 10 років, різних станів християнської віри. Нічліжне відділення на 15 ліжок з'явилося у притулку у 1860 р., що дозволило здійснювати опіку над дітьми-сиротами. Навчання вихованців сплачували почесні члени губернського опікунства дитячих притулків у вигляді членського внеску розміром 65 крб. за кожен дитину [2, с.160]. Деякі дівчатка виховувалися на стипендії приватних благодійників та міської громадськості.

У Полтавській губернії діяв лише один дитячий притулок відомства імператриці Марії. Він відкрився у Полтаві у 1844 р. на благодійні кошти та кошти, отримані від організації концертів та лотерей. Притулок був денним закладом опіки, хоча і мав у своєму розпорядженні невелике спальне приміщення на 6 осіб, яке використовували у виключних випадках. Пізніше, у 1876 р. кількість місць спального приміщення збільшилася до 12, а в 1887 р. ця кількість досягла вже 17 ліжок, що дозволило опікунству притулку залишати дітей-сиріт у закладі до досягнення ними сімнадцяти років [2, с.145]. Для вихованців притулку викладалися як загальні навчальні дисципліни, так і практичні заняття з різних ремесел та рукоділля.

Дитячі притулки відомства імператриці Марії існували і в Києві. У квітні 1845 р. притулок для дітей було відкрито з нагоди дня народження російського імператора Олександра III. Олександрівський притулок був розрахований на 50 хлопчиків та дівчат. У перші роки своєї діяльності притулок здійснював лише денну опіку над дітьми. У 1848 р. епідемія холери у місті обумовила потребу в облаштуванні при притулку сирітського відділення, яке у 1850 р. було переведене до Маріїнського дитячого притулку. Потреба Олександрівського дитячого притулку у сирітському відділенні тривалий час залишалася невирішеною. І лише у 1854 р. притулок перейшов на цілодобове піклування над дітьми, що стало можливим через відкриття необхідних приміщень.

Олександрівський притулок не отримував державного фінансування і нестача коштів на утримання закладу в такому режимі роботи неодноразово змушувала попечителів закладу переглядати свої можливості піклувальної допомоги. Благодійна підтримка закладу надійшла від приватних пожертвувань, що забезпечило подальшу діяльність закладу з надання опіки над дітьми.

У липні 1845 р. у Києві, за ініціативи графині Г.Меліної, відкрився Маріїнський дитячий притулок. Деякий час притулок розміщувався в орендованих приміщеннях. На потреби притулку міська Дума виділила земельну ділянку, де на кошти меценатів Терещенків і було збудовано приміщення дитячого притулку. Він був розрахований на утримання та навчання 50 вихованців, які вивчали арифметику, грамоту та нескладні ремесла. Рівень навчання притулку дозволяв продовжити отримання освіти у гімназіях.

У 1882 р., за ініціативи міської думи Києва та з нагоди 25-річчя правління імператора Олександра II на честь його імені, у місті був відкритий ще один дитячий притулок. На придбання приміщення для притулку та його початкове облаштування були задіяні приватні кошти благодійників. Притулок опікувався виключно над хлопчиками підліткового віку, які перебували у закладі на повному утриманні. Навчання вихованців притулку здійснювалося за програмою двокласних училищ. Поряд із загальними навчальними дисциплінами, вихованцям проводилися й заняття з музики, що надавало можливість здібним випускникам продовжувати своє музичне навчання. Так, наприклад, у 1889 р. попечителі притулку двох своїх випускників за «настільки видатні здібності» рекомендували їх на навчання у Консерваторії [15, с.69].

Дитячі притулки Києва існували за рахунок відсотків з капіталів опікунств, членських внесків почесних членів і старшин, благодійних коштів, фінансової підтримки Київської міської думи та губернської земської управи. Зокрема, на утримання дитячого притулку імені імператора Олександра II Київська міська дума виділяла кошти у розмірі 5 000 крб. щорічно

[4, с.79].

Найбільша кількість дитячих притулків відомства імператриці Марії у XIX ст. діяла у Херсонській губернії. Перший з них – Олександрівський – відкрився в Одесі у листопаді 1847 р. Початковий внесок на відкриття притулку надійшов від місцевого купецтва, яке для потреб дитячої опіки збило 1500 крб. Ще 7 000 крб. було зібрано міським опікунством притулку [4, с.82]. Як і більшість подібних закладів, Олександрівський дитячий притулок спершу надавав лише денну опіку над дітьми, але збільшення кількості осиротілих дітей в країні через епідемію холери у 1848 р. обумовила необхідність розширити притулок та відкрити у тому ж році нічліжне відділення. Таким чином, у притулку здійснювалася денна опіка над дітьми, батьки яких не мали змоги їх утримувати у належних умовах, та цілодобова опіка над дітьми-сиротами, які перебували у закладі на повному утриманні.

У 60-х рр. XIX ст. в Одесі було відкрито ще два заклади опіки для дітей – Маріїнський дитячий притулок та дитячий притулок імені імператриці Марії Федорівни. Перший з них відкрився у січні 1861 р. на кошти Одеського міського опікунства і був розрахований на забезпечення денної опіки дівчаток. Сирітське відділення притулку відкрилося лише у 1878 р. виключно для дівчаток. Хлопчики мали змогу перебувати у притулку на денній формі утримання. Одеський дитячий притулок імені імператриці Марії Федорівни розпочав свою діяльність у лютому 1867 р. як денний заклад для дівчаток. З роками цей заклад опіки за кількістю вихованок перетворився на один із найбільших в Україні, маючи у своєму розпорядженні і сирітське відділення, і кулінарну школу, що відкрилася у 1874 р. На початок XX ст. кількість вихованок дитячого притулку імені імператриці Марії Федорівни становила 135 осіб [2, с.161].

З 1852 р. розпочав діяльність Миколаївський дитячий притулок для дівчаток в Херсоні. Незначна кількість перших вихованців притулку постійно зростала і в 1860 р. при закладі відкрилося сирітське відділення. З цього часу притулок діяв як заклад опіки закритого типу, надаючи повне утримання своїм вихованкам.

Дитячий притулок відомства імператриці Марії функціонував також і в м. Єлизаветград Херсонської губернії. Свою діяльність він розпочав у липні 1871 р. за ініціативи та підтримки міської думи, яка на потреби опіки малолітніх дітей-сиріт щорічно виділяла з бюджету міста кошти у розмірі 2 000 крб. [2, с.161]. Вихованцями закладу ставали діти обох статей, які на вимогу міської думи перебували на повному утриманні притулку. Дитячий притулок був розрахований на 30 дітей, кількість яких з роками зросла до 50 осіб, завдяки збільшенню надходжень від міської думи на утримання закладу до 4 000 крб. на рік.

Події Кримської війни значно прискорили вирішення питання про відкриття дитячих притулків у Таврійській губернії. В історії заснування першого дитячого притулку зазначалося, що «мешканці Севастополя, під впливом страху поспіхом залишали місто і в цій метушні багато хто з них розгубили своїх малолітніх дітей, яких згодом, разом з пораненими, було перевезено через бухту до північної частини міста; звідти доставлено до Сімферополя та розміщено у шпиталі. Поява п'ятьох жалюгідних крихіток, невідомо чийх, звернула увагу С.П.Мансурова, колишнього уповноваженого великого князя Костянтина Миколайовича» [2, с.151]. Ці діти на деякий час були розміщені у приватних помешканнях. Згодом за таких складних обставин у місті був створений тимчасовий притулок, де діти-сироти та діти, що загубили своїх батьків отримували прихисток та опіку.

Активну участь у створенні благодійного закладу для дітей проявила дружина військового губернатора М.В.Адлерберга Г.М.Адлерберг, іменем якої згодом було названо перший дитячий притулок Таврійської губернії. Завдяки її зусиллям для притулку були зібрані необхідні кошти, що дало змогу винайняти приміщення та прийняти до закладу перших вихованців. У 1857 р. притулок увійшов до відомства імператриці Марії і його діяльність з того часу перебувала під наглядом Таврійського губернського опікунства. Клопотаннями опікунства дитячий притулок отримав у своє володіння будинок, що належав Чорноморському військовому відомству. Однак, через непристосованість та обмеженість площі приміщень, він був переданий в оренду, а дитячий притулок розмістився у придбаному за підтримки опікунства власному будинку. До

закладу приймалися хлопчики та дівчата віком від трьох до 16 років, які, поряд з релігійно-моральним вихованням здобували також професійні вміння. Хлопчики навчалися теслярству, ремонту взуття, а дівчатка опановували основи швацького ремесла. На території дитячого притулку існували сад та город, де вихованці мали змогу вивчати основи садівництва і городництва. Багато уваги в закладі приділялося й вивченню шкільних дисциплін. Після відкриття на кошти відомого державного і громадського діяча А.Я.Фабра у 1864 р. Сімферопольського притулку для хлопчиків, який з 1873 р. також перебував у відомстві імператриці Марії, дитячий притулок графині Г.М.Адлерберг опікувався виключно дівчатками.

До закладів опіки дітей відомства імператриці Марії відносився і дитячий притулок у Керчі. Він був заснований у 1874 р. Керченським жіночим благодійним товариством. У притулку існувало відділення для малюків та підкинутих дітей. Гостра нестача коштів на облаштування закладу позначилася на окремих особливостях його діяльності. Вихованці притулку віком до трьох років змушені були залишатися з матерями у своїх помешканнях, а функції притулку при цьому зводилися виключно до здійснення нагляду за цими дітьми. Діти, яким виповнювалося три роки, переходили вже на повне утримання притулку. Керування діяльністю притулку здійснювалося Керченським міським опікунством, яке було засноване у 1878 р. Дитячий притулок у Керчі отримував матеріальну допомогу від міської думи та таврійського губернського земства.

У Волинській та Подільській губерніях також функціонували дитячі притулки. У Житомирі він відкрився 22 жовтня 1872 р., де на повному утриманні перебувало 33 вихованця та ще 5 хлопців стали його постійними відвідувачами. Загальна сума витрат на притулок становила близько 9 000 крб. [2, с.127]. Кам'янець-Подільський дитячий притулок розпочав діяти з 1882 р. Через недостатню суму коштів, зібраних місцевим губернським опікунством, кількість вихованців притулку, які перебували на повному утриманні, у перші роки становила лише 16 осіб [15, с.65]. З 1883 р. окремі приміщення притулку були передані в оренду Олександрівському народному училищу, що надало можливість старшим вихованцям притулку навчатися разом з учнями цього училища. А тому функції притулку надалі полягали у «морально-релігійному вихованні своїх підопічних та підготовці дітей молодшого віку до майбутнього навчання в училищі» [2, с.145].

За підтримки відомого українського благодійника І.Г.Харитоненка його дружина Н.М. Харитоненко у 1888 р. відкрила у Сумах притулок для дівчат з багатодітних сімей і дівчат-сиріт. Для притулку засновниця пожертвувала свою садибу і капітал у розмірі 150 000 крб. [4, с.71]. Заклад, що отримав ім'я засновниці, перебував у підпорядкуванні Сумського повітового опікунства. Дитячий притулок був розрахований на 50-60 дівчат, умовою утримання дівчат-сиріт визначалося їх християнське віросповідання та бажано місцеве походження. Вихованки притулку навчалися грамоти, арифметики, а в 16-17 років виходили із закладу підготовленими до служби в багатих родинах гувернантками, економками, покоївками або ж влаштовувались у майстерні модистками чи кравчинями.

Наприкінці XIX ст. дитячий притулок з'явився у м.Олександрівську Катеринославської губернії. Його відкриття у 1896 р. було розраховане на забезпечення цілковитого піклування над 30 дівчатками-сиротами, кількість яких вже через рік зросла до 50 осіб. У зв'язку з цим, приміщення притулку були розширені. Дитячий притулок перебував під наглядом повітового опікунства, як і Олександрівський дитячий притулок у м.Новомосковську. Останній розпочав свою діяльність у 1859 р. на благодійні кошти. Дитячий притулок у м.Новомосковську володів капіталом у розмірі 7 000 крб., що дозволяло надавати опіку дівчаткам-сиротам [2, с.129].

Створення та діяльність дитячих притулків і сирітських будинків, що перебували у віданні відомства імператриці Марії, стало одним із проявів громадського піклування над знедоленими дітьми в Україні у XIX ст. У формуванні системи опіки дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування, дитячі притулки відомства імператриці Марії відігравали провідну роль. Їх діяльність, що перебувала під постійним наглядом губернських й повітових опікунств та місцевої влади, була спрямована не лише на забезпечення необхідних умов для утримання підопічних, але й на надання їм релігійного і морального виховання, а також

загальноосвітніх і професійних знань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апарина И. И. Государственное и частное призрение детей в дореволюционной России / И.И. Апарина, В.М. Попов. – М., 2000. – 95 с.
2. Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России: В 2 т. – СПб., 1901. – Т. 1, ч. 2. – 264 с.
3. Власов П.В. Благотворительность и милосердие в России / П. В. Власов. – Москва: Центрполиграф, 2001. – 443 с.
4. Георгиевский П. И. Призрение бедных и благотворительность / П.И. Георгиевский. – СПб., 1894. – 118 с.
5. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – Одесса : Астропринт, 2006. – 320 с.
6. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні Українив другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю.І. Губенко. – Миколаїв : Вид-во «Іліон», 2006. – 232 с.
7. Дмитриев М. Н. Дома трудолюбия / М.Н. Дмитриев. – СПб., 1900. – 271с.
8. Дмитрієнко М. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність / М.Дмитрієнко // Розбудова держави. – 1994. – №6. – С. 37–44.
9. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 159–177.
10. Задачи Ведомства детских приютов // Вестник благотворительности. – 1898. – № 9. – С. 7–15.
11. Ковалева С. Благотворительная деятельность в России на рубеже XIX – XX вв. в отечественной историографии (с 1917 г. по настоящее время) / С.Ковалева // Исторична панорама. – 2009. – Вип. 9. – С. 131–135.
12. Кононова Т. Б. Очерки истории благотворительности: учеб. пособие/ Т.Б. Кононова. – М.: Дашков и К, 2006 – 240 с.
13. Кульчицька О. В. Благодійні товариства м. Миколаєва наприкінці XIX – на початку XX століття // Наукові записки. – Том 20. Спеціальний випуск : у двох частинах. – Частина 1 / Національний університет «Кієво-Могилянська академія». – С. 197–201.
14. Курінна Т. Історико-культурні передумови становлення ідеї милосердя й благодійності / Т. Курінна // Вісник Національної академії державного управління. – 2007. – № 2. – С. 283–295.
15. Максимов Е. Д. Особые благотворительные ведомства и учреждения / Е.Д. Максимов. – СПб., 1903. –139 с.
16. Отчёт по ведомству приютов, состоящих под непосредственным высочайшим их императорских величеств покровительством. – СПб.: Типография Киришбаума, пл. д. М-ва Финансов, 1903. – 79 с.
17. Отчетъ Кіевскаго губернскаго попечительства дѣтскихъ пріютовъ вѣдомства учреждений имп. Маріи за 1912 год. – Кієвъ: изд. Попечительства, 1913. – 59 с.
18. Савочка А. Н. Благотворительные заведения Симферополя XIX – начала XX века / А. Н. Савочка // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 18. – С. 150 – 156.

REFERENCES

1. Aparina I. I. Gosudarstvennoe i chastnoe prizrenie detey v dorevolyutsionnoy Rossii / I.I. Aparina, V.M. Popov. – M., 2000. – 95 s.
2. Blagotvoritelnaya Rossiya. Istoriya gosudarstvennoy, obshchestvennoy i chastnoy blagotvoritelnosti v Rossii: V 2 t. – SPb., 1901. – T. 1, ch. 2. – 264 s.
3. Vlasov P.V. Blagotvoritelnost i miloserdiye v Rossii. – / P. V. Vlasov. – Moskva: Tsentr-poligraf, 2001. – 443 s.
4. Georgiyevskiy P. I. Prizrrenie bednykh i blagotvoritelnost. / P. I. Georgiyevskiy. – SPb., 1894. –

118 s.

5. Grebtsova I. S. Stanovlenie gosudarstvennogo popechitelstva i obshchestvennoy blagotvoritelnosti v Odesse v kontse XVIII – 60-e gg. XIX st. / I. S. Grebtsova, V.V. Grebtsov. – Odessa : Astroprint, 2006. – 320 s.
6. Guzenko Yu. I. Stanovlennya i diyalnist gromadskykh blagodiynykh obyednan na Pivdni Ukrayini v drugiyi polovyni XIX – na pochatku XX st. (na materialakh Khersonskoyi guberniyi) / Yu. I. Guzenko – Mykolayiv : Vyd-vo «Ilion», 2006. – 232 s.
7. Dmitriyev M. N. Doma trudolyubiya / M. N. Dmitriyev. – SPb., 1900. – 271 s.
8. Dmytriyenko M. Blagodiinist yak atrybut gromadyanskogo suspilstv: istoriya i suchasnist / M. Dmytriyenko // Rozbudova derzhavi. – 1994. – №6. – S. 37–44.
9. Donik O. M. Blagodiinist v Ukrayini (XIX – pochatok XX st.) / O. M. Donik // Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal. – 2005. – № 4. – S. 159–177.
10. Zadachi Vedomstva detskikh priyutov // Vestnik blagotvoritelnosti. – 1898. – № 9. – S. 7–15.
11. Kovaleva S. Blagotvoritelnaya deyatelnost v Rossii na rubezhe XIX – XX vv. v otechestvennoy istoriografii (s 1917 g. po nastoyashcheye vremya) / S. Kovaleva // Istorychna panorama. – 2009. – Vyp. 9. – S. 131–135.
12. Kononova T. B. Ocherki istorii blagotvoritelnosti: ycheb. Posobiye / T.B. Kononova. – M.: Dashkov i K, 2006 – 240 s.
13. Kulchytska O. V. Blagodiini tovarystva m. Mykolayeva napykintsi XIX – na pochatku XX stolittya // Naukovi zapysky. – Tom 20. Spetsyalnyi vypusk: u dvokh chastynakh. – Chastyna 1 / Hatsionalnyi universytet «Kyievo-Mogylyanska akademiya». – S. 197–201.
14. Kurinna T. Istoryko-kulturni peredumovy stanovlennya idei myloserdya i blagodiinosti / T. Kurinna // Visnyk Hatsionalnoi akademii derzhavnogo upravlinnya. – 2007. – № 2. – S. 283–295.
15. Maksymov E. D. Osobyе blagotvoritelnye vedomstva i uchrezhdeniya. / E.D. Maksymov. – SPb., 1903. – 139 s.
16. Otchet po vedomstvu priyutov, sostoyashchikh pod neposredstvennym vysochayshim ikh imperatorskikh velichestv pokrovitelstvom – SPb.: Tipografiya Kirshbauma, pl. d. M-va Finansov, 1903. – 79 s.
17. Otchet Kievskago gubernskago popechitelstva detskikh priyutov vedomstva uchrezhdeniy imp. Marii za 1912 god. – Kiev: izd. Popechitelstva, 1913. – 59 s.
18. Savochka A. N. Blagotvoritelnye zavedeniya Simferopolya 19 – nachala XX veka / A. N. Savochka // Istoricheskoye naslediyе Kryma. – 2007. – № 18. – S. 150 – 156.

Ткаченко Т., Ткаченко Г. Формирование сети детских приютов ведомства императрицы Марии в Украине в XIX в.

Современные подходы к решению проблем социальной защиты детей, которые составляют одну из наименее защищенных слоев населения, обуславливают актуализацию исследования вопросов, связанных с общественными и государственными благотворительными учреждениями, которые функционировали в Украине во времена Российской империи. В статье анализируется процесс формирования в Украине в XIX в. сети детских приютов ведомства императрицы Марии, выясняется роль общественности в создании и функционировании этих учреждений опеки над несовершеннолетним. Развита мысль, что создание детских приютов и сиротских домов, находившихся в ведении ведомства императрицы Марии, стало одним из проявлений общественного попечительства над обездоленными детьми в Украине в XIX в. В формировании системы опеки детей-сирот и детей, оставшихся без родительской опеки, детские приюты ведомства императрицы Марии играли ведущую роль. Их деятельность, которая находилась под постоянным наблюдением опекунства и местной власти, была направлена не только на обеспечение необходимых условий для содержания подопечных, но и на предоставление им религиозного и нравственного воспитания, а также общеобразовательных и профессиональных знаний.

Ключевые слова: детские приюты, учреждения опеки, опекунство, ведомство учреждений императрицы Марии, благотворительность, помощь.

Tkachenko T., Tkachenko G. Formation of a network of orphanages of the Department of Empress Maria in Ukraine in the XIX century.

Current approaches to social welfare of children, who are the most vulnerable segment of the society, determine the timeliness of research issues related to public and state charitable institutions that had been functioning in Ukraine at times of Russian Empire. The article analyzes the process of formation in Ukraine in XIX century network of orphanages of the Department of Empress Maria, it turns out the role of the public in the establishment and operation of these institutions guardianship of minors. An idea is developed that creation of child's shelters and orphan houses, being in a conduct the department of empress Maria, became one of displays of public patronage above the deprived of one's share children in Ukraine in XIX of century. The Orphanages Ministry of Empress Maria played a leading part in the formation of trusteeship system for orphans and children left without parental care. Their work, which was constantly under the supervision of the provincial guardians and local government, was aimed not only to providing the necessary conditions for the maintenance of mantees, but also to provide them with religious, ethical, general and professional education.

Keywords: children's orphanages, institutions of guardianship, custody, the Department of institutions of Empress Maria, charity, help.

Одержано 12.12.2013

УДК 37.091(09)(477.51)

Аліна Торубара
(Чернігів)

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В НІЖИНЬСЬКОМУ ЮРИДИЧНОМУ ЛІЦЕЇ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА

У статті йдеться про основні засади організації навчального процесу в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька, правила вступу до нього та процес формування кадрів.

Мета роботи полягає у висвітленні організаційної структури Ніжинського юридичного ліцею та дослідженні перебігу навчально-виховного процесу.

Методологічною основою дослідження є принцип історизму, який передбачає цілісний всебічний підхід до вивчення організації навчально-виховного процесу Ніжинського юридичного ліцею.

У процесі опрацювання комплексу джерел були використані загальнонаукові методи: аналітичний, узагальнюючий, індуктивно-дедуктивний, системний, метод актуалізації та історико-типологічний.

Ніжинський юридичний ліцеї князя Безбородька працював досить системно, слугував підготовчою базою для вступу в університет, але водночас був самостійною навчальною ланкою, яка давала достатню освіту для подальшої роботи в місцевих органах влади та судочинства. Студентами Ліцею могли стати як випускники гімназії, так і інших навчальних закладів, але за умови складення іспитів. Крім того, цей навчальний заклад був дуже важливим соціокультурним та науковим осередком Північного Лівобережжя.

Ключові слова: Ніжинський юридичний ліцеї, кафедра, професор, студент.

Дослідник О. Д. Єгоров у своїй праці «Лицеи России. Опыт исторической хронологии» у загальних рисах розкриває організацію навчально-виховного процесу у цих навчальних закладах і, зокрема, у Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька.

У контексті вивчення історії Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя певну увагу Ніжинському юридичному ліцею приділяють сучасні дослідники Г. В. Самойленко та С. Г. Самойленко.

Аналіз літератури показав, що Ніжинський юридичний ліцеї не був предметом спеціального наукового дослідження, та й джерельна база розроблена не достатньо. Що і зумовило актуальність дослідження.

Історія Ніжинської вищої школи бере свій початок з 1820 р., коли було засновано Гімназію вищих наук князя Безбородька. Вже 1832 р. Гімназію було перетворено у Фізико-математичний ліцеї, але перетворення не дало очікуваного результату – новостворений навчальний заклад так і не здобув ні належного авторитету, ні популярності. Дійшло до того, що у 1839 р. не виявилось охочих навчатися в ньому. Зважаючи на незадовільний стан Фізико-математичного ліцею, попечитель Київського навчального округу Е. фон-Брадке ще в 1836 р. порушив клопотання про перетворення його в Юридичний ліцеї. 24 квітня 1840 р. був виданий іменний Височайший указ про реорганізацію Фізико-математичного ліцею кн. Безбородька «в видах улучшения настоящего состояния Лицея и доставления оному больших средств к успешному образованию юношества, приготавливающегося в гражданскую службу» [1, арк.32]. Того ж таки дня був затверджений статут Юридичного ліцею, згідно з яким він мав готувати фахівців у галузі практичної юриспруденції.

Згідно Статуту, Рада Ліцею складалась з директора, інспектора та викладачів.

До компетенції Ради належали:

- 1) удосконалення викладання;
- 2) розподіл курсів і академічних годин;
- 3) розгляд методики викладання, що обиралась викладачами;
- 4) проведення іспитів;

- 5) розпорядження навчальними посібниками;
- 6) організація урочистих актів;
- 7) навчальний процес у Ніжинській гімназії.

Кількість студентів коливалась від 50 до 90 осіб. Право користуватись лицейською базою було поширено і на учнів гімназії, які, за вибором місцевого керівництва після затвердження попечителем, вступали до Лицею після закінченні гімназійного курсу.

Склад кафедр свідчить, що цей заклад мав виключно практично-спеціальний характер. Так, за винятком енциклопедії законодавства, в Лицеї не викладалось жодної науково-теоретичної дисципліни з царини права – ні римського, ні міжнародного права, ні політичної економії. Навчання по суті зводилось до засвоєння студентами Зводу законів, тому і викладання в Лицеї, і самі кафедри мали таку структуру:

- 1) енциклопедія законодавства та державне право, основні закони та губернські, разом зі статутами про державну службу та законами про стани (томи I, II, III та IX);
- 2) закони про фінанси, статuti про повинності та статuti казенного управління (томи IV - VIII);
- 3) закони громадянські, загальні, прикордонні та закони державного благоустрою (томи X, XI, XII);
- 4) закони поліцейські та кримінальні з судоустроєм (томи XIII, XIV, XV).

Для викладання загальноосвітніх предметів були створені 3 кафедри:

- 1) російської історії та статистики;
- 2) теорії поезії та російської словесності;
- 3) богослів'я [4, с.12].

Крім того, два фахівці викладали в Лицеї французьку та німецьку мови.

Загалом, повний курс навчання в Лицеї складали такі предмети:

догматичне і моральне богослів'я; 2) церковне законодавство; 3) енциклопедичне законодавство; 4) державне право; 5) закони казенного управління і повинностей; 6) цивільне право; 7) закони державного благоустрою; 8) закони поліцейські; 9) кримінальне право; 10) загальна та російська статистика; 11) російська історія; 12) російська словесність; 13) французька і німецька мови [6, с. 9].

23 січня 1851 р. Міністерство народної освіти затвердило «Інструкцію директору Лицею князя Безбородька», що регламентувала його діяльність та зобов'язувала забезпечити належний контроль за навчальним процесом.

Читання лекцій професорами мало відбуватись згідно з програмами, що подавались на початку року до Ради Лицею. Вони мали відповідати наступним вимогам: «а) чтобы предмет был изложен в полноте, согласно с потребностью лицейского образования; б) чтобы как общие начертания, так и отдельные статьи программы, строго соответствовали и ученой и нравственной цели; в) чтобы в содержании программы не укрывалось ничего несогласного с учением православной церкви или с образом правления и духом государственных учреждений наших, и г) чтобы, напротив, ясно и положительно выражались везде, где только это правило может иметь рассудительное применение, благоговения к святыне, преданности к государю и любовь к Отечеству» [5, с.2].

Професорів обирала Рада Лицею з осіб, які мали ступінь магістра. Статут у такий спосіб окреслював їхні обов'язки: «1) в полном, правильном и благонамереном преподавании своего предмета; 2) в точном и достоверном сведении о ходе и успехах в ученом мире наук, им (професором) преподаваемых, 3) в неупустительных заседаниях в совете». Навчальне навантаження професора становило не менше 8 годин на тиждень [5, с.2].

Незважаючи на категоричну вимогу Статуту, далеко не всі професори Лицею мали науковий ступінь магістра. У той час далеко не всі викладацькі посади в університетах були зайняті людьми з науковими ступенями. В Ніжині ж місця були зайняті не магістрами, а кандидатами. Спочатку при призначенні професорів, чи точніше виконуючих їхні обов'язки, в Лицеї обмежились лише необхідним складом з тим розрахунком, щоб підшукати професорів, які б відповідали вимогам Статуту.

Повний курс навчання в Ліцеї становив 3 роки й поділявся на 6 семестрів. Атестат за повний курс надавався при оцінці «удовлетворительно» з усіх предметів.

Студентами Ліцею могли стати з сімнадцяти років. Треба було надати атестат гімназії, що була у відомстві Міністерства народної освіти, або свідоцтво про складення вступних іспитів. Випускників навчальних закладів різних відомств, програми яких прирівнювались до гімназійних, приймали на рівні з випускниками гімназій, але потрібно було скласти іспити з предметів, необхідних для вступу в Ліцеї, але відсутніх в програмі навчального закладу. Випускники духовних семінарій приймалися на рівні з випускниками гімназій. Переведення в Ліцеї з юридичних факультетів університетів допускалось на всі три курси.

Прохання про прийняття до Ліцею подавались на ім'я директора Ліцею: особам без атестату гімназії – до 1 травня, з атестатом – до 1 серпня, випускникам Демидівського юридичного ліцею – до початку занять.

Окрім прохання, треба було додати свідоцтво про народження, атестат про закінчення гімназії або свідоцтво про складення іспитів, документ, який засвідчував походження вступника, якщо майбутній студент був з кріпосних – він мав надати звільнення на законних підставах. Окрім того, треба було надати свідоцтво «о хорошем поведении» від місцевої поліції. Від таких свідоцтв звільнялись лише ті, хто закінчив військові навчальні заклади [2, арк.1].

Якщо якогось документу не вистачало, але правління Ліцею вважало, що можна прийняти цього студента, то йому давався двохрічний строк для надання цього документу, у випадку не пред'явлення – студента не переводили на наступний курс.

Після того, як було надано всі документи, проводились повторні іспити з юридичних предметів та російської мови (окрім тих, хто проходив іспити в гімназії). Для того, щоб вступити до Ліцею, потрібно було на іспитах отримати не менше трьох балів.

Зархованим до Ліцею надавався «билет на жительство», в якому зазначалось віросповідання. Усі документи, надані при вступі, зберігались у Канцелярії директора і видавались студенту при його випуску або відрахуванні з Ліцею. За «билет» студент мав заплатити 1 крб. 50 коп., які зараховувались до студентського відділу бібліотеки Ліцею. У випадку втрати метрикула потрібно було подати заяву до поліції та Директора, замість нього видавався дублікат [2, арк.4].

Золоту медаль одержували випускники, які мали з 2/3 предметів оцінки «весьма удовлетворительно» та з 1/3 – «удовлетворительно». Срібну медаль одержували випускники, які мали 1/2 оцінок «удовлетворительно» та «весьма удовлетворительно». Слід зауважити, що медалей на випуск надавалось не більше трьох – одна золота і дві срібні [3, с.8].

Вихованці, які закінчили курс на «добре», отримували право на чин XII класу при вступі на цивільну службу, на «задовільно» – на чин XIV класу. У разі вступу на військову службу, випускники Ліцею прирівнювались до випускників університетів. Студенти, які закінчили «с успехом» курс в Ліцеї, приймалися без екзаменів на 1 курс університетів, а на інші курси – після складання відповідних екзаменів.

Крім того, згідно статуту, при Ліцеї діяла гімназія «как приуготовительное к поступлению в Лицей заведение». Вона знаходилась на території Ліцею, підпорядковувалась його дирекції та утримувалась за державний кошт «в размере 5828 рублей в год» [7, с.115]. Основне завдання гімназії полягало в підготовці до вступу в Ліцеї та «наданні засобів простойного виховання».

Навчання в гімназії тривало 7 років. Основними предметами вважались класичні мови та математика, оскільки мови – «надежнейшее основание учености и ... лучший способ к возвышению и укреплению душевных сил юношей», а математика сприяла ясності думок, розвитку мислення [1, арк.47].

Отож, Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька працював досить системно, слугував підготовчою базою для вступу в університет, але водночас був самостійною навчальною ланкою, яка давала достатню освіту для подальшої роботи в місцевих органах влади та судочинства. Студентами Ліцею могли стати як випускники гімназії, так і інших навчальних закладів, але за умови складення іспитів. Крім того, цей навчальний заклад був дуже важливим соціокультурним та науковим осередком Північного Лівобережжя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1353, оп. 1, спр. 52, арк. 32, 47.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1353, оп. 1, спр. 238, арк. 1-4.
3. Годичный торжественный акт в Лицее князя Безбородка и Нежинской гимназии, бывший 4 сентября 1860. – К., 1860. – 30 с.
4. Егоров А. Д. Лицеи России (Опыт исторической хронологии): В 5 кн. / А. Д. Егоров. – Иваново, 1994. – Кн. 2. – 129 с.
5. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений. [Демидовский юридический лицей в Ярославле. Лицей князя Безбородко в Нежине] // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Январь. – Современная летопись. – С. 1 – 6.
6. Лицей князя Безбородько. – СПб., 1859. – 208 с.
7. Сребницкий И.А. Лицей князя Безбородько / И. А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородько. – СПб., 1881. – С. 110 – 132.

REFERENCES

1. Viddil Derzhavnogo arxivu Chernigivs`koyi oblasti v m. Nizhy`ni, f. 1353, op. 1, spr. 52, ark. 32, 47.
2. Viddil Derzhavnogo arxivu Chernigivs`koyi oblasti v m. Nizhy`ni, f. 1353, op. 1, spr. 238, ark. 1-4.
3. Godichnyj torzhestvennyj akt v Lycee knyazya Bezborodka y Nezhynskoj gymnazyu, byvshyj 4 sentyabrya 1860. – K., 1860. – 30 s.
4. Egorov A. D. Lycey Rossyy (Opyt ystorycheskoj xronologyy): V 5 kn. / A. D. Egorov. – Yvanovo, 1994. – Kn. 2. – 129 s.
5. Yzvestyya o deyatelnosty y sostoyanyu nashyx uchebnyx zavedeny. [Demydovskyy yurydycheskyy lycej v Yaroslavle. Lycej knyazya Bezborodka v Nezhyne] // Zhurnal Mynysterstva narodnogo prosveshheny`ya. – 1874. – Yanvar. – Sovremennaya letopys. – S. 1 – 6.
6. Lycej knyazya Bezborodko. – SPb., 1859. – 208 s.
7. Srebnyczkyj Y.A. Lycej knyazya Bezborodko / Y. A. Srebnyczkyj // Gymnazyya vysshyx nauk y Lycej knyazya Bezborodko. – SPb., 1881. – S. 110 – 132.

Торубара А. Организация учебного процесса в Нежинском юридическом лицее князя Безбородька.

В статье идет речь об основных принципах организации учебного процесса в Нежинском юридическом лицее князя Безбородька, правила поступления в него и процесс формирования кадров.

Цель работы состоит в освещении организационной структуры Нежинского юридического лицея и исследовании течения учебно-воспитательного процесса.

Методологической основой исследования является принцип историзма, предусматривающий целостный всесторонний подход к изучению организации учебно-воспитательного процесса Нежинского юридического лицея.

В процессе обработки комплекса источников были использованы общенаучные методы: аналитический, обобщающий, индуктивно-дедуктивный, системный, метод актуализации и историко-типологический.

Нежинский юридический лицей князя Безбородька работал достаточно системно, служил подготовительной базой для поступления в университет, но в то же время был самостоятельным учебным звеном, которое давало достаточное образование для дальнейшей работы в местных органах власти и судопроизводства. Студентами Лицея могли стать как выпускники гимназии, так и других учебных заведений, но при условии сдачи экзаменов. Кроме того, это учебное заведение было очень важным социокультурным и научным центром Северного Левобережья.

Ключевые слова: Нежинский юридический лицей, кафедра, профессор, студент.

Torubara A. Educational process organization in Nizhyn Law Lyceum of Prince Bezborodko.

The article is concerned with the organization basics of educational process in Nizhyn Law Lyceum of Prince Bezborodko, its entrance rules and staff formation.

The aim of the article is to reveal the structure of Nyzhyn Law Lyceum and to research the procedure of educational process here.

Methodological basis of the research is historicism principle which provides holistic and comprehensive approach to the study of educational process organization in Nizhyn Law Lyceum.

While working at the complex of sources the following general scientific methods were used: analytical, summarizing, inductive-deductive, system, historical and typological, the method of actualization.

Nizhyn Law Lyceum of Prince Bezborodko operated quite systemically, served as a preparatory base for the entrance to the University and at the same time it was also an independent educational unit which provided sufficient education for the further work in the local administrative and legislative bodies. Gymnasium and other educational establishments leavers were able to become the lyceum students but on condition of exams passing. Besides, this educational establishment was an important social, cultural and scientific center if the North Left Bank Ukraine.

Key words: *Nijinsky law lyceum, department, professor, student.*

Одержано 28.11.2013

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті шляхом історіографічного аналізу виділено та коротко охарактеризовано основні етапи розвитку наукових товариств України першої половини XIX – початку XX ст. Запропонована періодизація має чотири складові. Перший етап – виникнення та поширення (початок XIX ст. – дореформаційний період Російської імперії). XIX століття увійшло в історію України як період національно-культурного відродження, а тому саме в цей час виникла необхідність у створенні в містах різних регіонів країни наукових установ. Другим етапом є розквіт (друга половина XIX ст.). В цей час широкого розмаху набуло конструювання мережі й структури наукових центрів, державної та позадержавної системи формування наукового потенціалу країни. Третій – відносна стабільність (період Великої російської революції 1917 року). Товариства в цей час не тільки не припинили власну діяльність, а подекуди зміцнили та пожвавили її. Четвертий – занепад (1920-1930-ті рр.). Утворення Радянської держави та утвердження в ній тоталітарних ознак управління і як наслідок зникнення наукових товариств, в основі діяльності яких був принцип демократизму та прагнення до наукового самовираження.

Ключові слова: наукові товариства, Укрголовпрофос, Народний комісаріат, Науковий комітет, самоуправління, тоталітарна система.

Незламне прагнення українського народу до незалежності в 1991 році було виражене та закріплене відповідним актом, який вписав до політичної карти світу Українську державу. З цього моменту країна вступила в новий етап державотворчих процесів, переосмислюючи базові цінності світової демократії. Перебуваючи довгий час з-поміж комуністичних устоїв радянського суспільства українці були позбавлені права на самовираження. Найбільш боляче це переживала наукова еліта, не маючи змоги вільно без будь-яких догматів та цензури займатись науково-дослідницькою діяльністю. Саме тому, сьогодні є надзвичайно актуальним переосмислити історіографію імперських і радянських часів. Важливими для нас є дослідження, присвячені історії наукових товариств України. Адже наукові товариства – це незалежні, самоврядні наукові організаційні одиниці, представниками яких на різних історичних етапах були великі науковці, – Михайло Грушевський, Володимир Вернадський, Дмитро Яворницький та ін. Динаміка сучасних змін в науці, спрямованих на її реформування, збільшує автономність університетів та актуалізує нашу увагу на основних етапах розвитку наукових товариств України, як прототипів вузівської школи.

До питання ролі та діяльності наукових товариств України на різних етапах історичного розвитку зверталась низка вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, про наукові товариства в епоху Російської імперії ми дізнаємося від І. Стрижової [20], Д. Бублик [2], Г. Додонової [5], О. Драної [6], В. Лоскутової [10], Н. Самойленко [19], В. Вернадського [3] та ін. Історія товариств радянських часів репрезентована у дослідницьких працях Д. Александрової [1], Н. Кременцової [1], Т. Коржихіної [8], Н. Полонської-Василенко [13], В. Савчука [15; 16; 17; 18], А. Портнова [14], В. Солодіна, В. Коцура [9], Л. Депенчук [4] та ін.

Метою написання статті є комплексне вивчення, наукове осмислення та реконструкція фактів і закономірностей процесу становлення основних етапів розвитку наукових товариств України.

Довгий час в переважній більшості наукової історичної літератури вивчались лише планові, централізовані, державні наукові організаційні одиниці суспільства: Академія наук, університети, інститути тощо. В той же час з поля зору випадали ті наукові організаційні одиниці, які перебували частково осторонь державницьких програм та плановості. Такими

осередками були наукові товариства, які відзначалися значною самостійністю у своїй діяльності та демократизмом в управлінні. За таких обставин вони для держави визначались як неперспективні і такі що не відіграють значну роль в загальній структурі організації науки. Така ситуація була викликана в першу чергу специфікою державних органів та її ідеологією, яка виключала будь-яку самоврядність. Очевидно, що саме ці фактори і визначили недостатню вивченість такого типу наукових осередків тогочасності.

Свої міркування з приводу ролі наукових товариств в системі державних надбудов висловлюють Д. Александрова і Н. Кременцова, акцентуючи увагу на тому, що «в історико-наукових дослідженнях радянського часу, як правило, розглядається історія великих наукових установ, академічних та відомчих інститутів. При цьому в тіні залишаються історія розвитку вузівської науки і діяльність наукових товариств. Тим часом саме вузівська наука і наукові суспільства виявилися менше втягнутими в процес одержавлення... Особливо почесна роль в організації опору монополістичним устремлінням в радянській науці належить деяким науковим товариствам. Відносна організаційна та фінансова незалежність, демократичність виборів керівництва забезпечили збереження в них нормального наукового етосу» [1, с. 74–75].

Про недостатню вивченість наукових об'єднань ще у 1981 році вказувала і Т. Коржихіна: «наявна нині література будується в основному на матеріалах загальносоюзних або московських і ленінградських товариств, і лише зрідка в окремих випадках зустрічається джерело, покликане відігравати ілюстративну роль для підтвердження загальних рис розвитку» [8, с. 122].

Спираючись на вище наведені думки зрозумілим стає не чисельність літератури про наукові товариства України в радянській історіографії, яка викликана в першу чергу плановими підходами більшовизму в науці. В той же час відомий український історик Н. Полонська-Василенко ще в 1976 році звернула увагу на важливість дослідження діяльності наукових товариств України в після реформаційний період: «...результатом їхньої діяльності залишились сотні томів різних видань... Заслуги цих товариств перед українським народом колосальні» [13, с. 382].

Відомий на весь світ український філософ, природознавець В. Вернадський у свій час відмічав: «Однією з форм організації наукової роботи й головним шляхом проникнення її в загальнолюдську культуру були університети та інститути, що склали систему державних наукових і навчальних закладів». Перебуваючи в Криму в революційні часи початку XIX ст., Вернадський неодноразово звертав увагу вчених на важливість діяльності наукових товариств як загальнодержавної системи наукової царини країни [3, с. 3].

На сучасному етапі з'явився ряд наукових праць, які відзначаються глибоким підходом до вивчення діяльності наукових товариств у XIX ст. Спробу відтворити історію товариств і дати належну оцінку їх діяльності зробили І. Стрижова [20] та Д. Бублик [2, с. 183–189]. Зокрема, остання у власному дослідженні «Роль наукових товариств Південної України другої половини XIX – початку XX століття у збереженні історико-культурних цінностей» вказала на те, що XIX століття увійшло в історію України як період національно-культурного відродження, а тому саме в цей час виникла необхідність у створенні в містах різних регіонів країни наукових установ. Саме ці тенденції і поклали початок виникненню та поширенню наукових товариств в Російській імперії, до складу якої входила тоді і Україна. Водночас, діяльність наукових товариств не могла бути успішною, через ряд причин, які стали на заваді їхньому розвитку.

В українській історіографії побутують різні думки стосовно причин, які гальмували розвиток наукових товариств. Важливими для нас стали міркування з цього приводу Г. Додонової [5, с. 25–29], яка серед низки причин, що негативно впливали на розвиток науки в Російській імперії, насамперед визначила намагання державних чиновників підпорядкувати науковий розвиток політичним інтересам імперії. Г. Додонова вказувала на те, що уряд дбав передусім не про результативність роботи наукових установ, а про її відповідність завданням керівних кіл. Вільний розвиток різних галузей науки, автономія університетів та наукових закладів були небажаними для імперської еліти. Такі умови наукової роботи в університетах не могли задовольнити провідних науковців. Жорстка регламентація досліджень, незадовільне матеріальне забезпечення перешкождали творчій ініціативі науковців. Тому вчені намагалися

вести самостійні дослідження за межами університетів та державних установ. Найбільш плідною і цілком легальною змогою була робота в наукових товариствах, які перебували під меншим державним контролем.

Саме тому головною причиною, яка гальмувала розвиток незалежних наукових організацій на території України в складі Російської імперії у пореформений період була політика держави на основі жорсткого управлінського контролю з метою використання науки і техніки задля зміцнення імперських структур.

Новим етапом в історії української науки стали шістдесяті роки XIX ст. Вони характеризувалися значним пробудженням суспільної свідомості в Російській імперії. Зокрема, О. Драна [6], досліджуючи Наукові товариства Катеринославщини XIX – XX ст., звертає увагу на те, що наукові товариства в Російській імперії виникли ще в кріпосницькі часи. Однак як форма організації науки найяскравіше проявили себе в пореформену епоху. В цей час широкого розмаху набуло конструювання мережі й структури наукових центрів, державної та позадержавної системи формування наукового потенціалу країни. Такої ж думки дотримується і російський історик В. Лоскутова, вказуючи на важливість Великих реформ 1860-х рр., які сприяли поширенню наукових організацій в імперії. Іншим, не менш важливим фактором, який вплинув на розширення мережі товариств в Україні, на думку історика Н. Самойленко [19, с. 376–380], – є розвиток капіталістичних відносин. Після скасування кріпосного права, заможна верства населення, для поліпшення ведення сільського господарства стала вкладати кошти в наукові товариства, які розробляли нові підходи і технології в аграрному секторі.

Важливим нормативним документом, що створював умови та регламентував організацію і діяльність наукових товариств, став Університетський статут 1863 р. «До особливої переваги університету віднесено, – зазначалось у параграфі 9, – складання в ньому вчених спільнот, які вправляються у словесності російській та древній, а також займаються розповсюдженням науково-дослідних і точних, заснованих на достовірних началах» [12, стб. 39752]. Включення цього пункту в розділ про способи розвитку наукової діяльності університетів підвищувало наукову значущість і престиж товариств, надавало їм юридичної визначеності. Винятково важливу роль в історії становлення наукових товариств відіграв Перший Всеросійський з'їзд природознавців, який відбувся в Петербурзі. На його пленарному засіданні 4 січня 1868 р. було винесено пропозицію щодо заснування при кожному університеті Російської імперії товариства природодослідників. Офіційний дозвіл на заснування товариств природодослідників було одержано в лютому 1868 р. Державна рада виділила кожному університетському товариству щорічну казенну дотацію в сумі 2500 крб. [11, с. 376]. Такий крок треба вітати, оскільки він свідчив про намагання влади підтримати альтернативу державним науковим структурам.

Навіть у роки революційних подій 1917 року, наукові товариства не припиняли свою діяльність. Зокрема, В. Вернадський, висловлюючись з приводу наукової діяльності в Криму вказаного періоду відмічав: «Наукове життя в Криму в 1917-1921 рр. йшло безперервно і часом при сприятливих умовах набувала інтенсивність, небувала в історії краю» [3, с. 3–4]. Вернадський також відмічав, що «жодне із старих наукових установ Сімферополя за цей час не загинуло» [3, с. 5].

Відомий український історіограф, автор цілої низки історичних досліджень в області радянської науки 1917–1930-х рр. В. Савчук [15; 16] з приводу наукових товариств України відмічав, що наукові установи в період 1917–1921 рр. намагались зберегти та створити всі необхідні умови для подальшої наукової роботи. Саме вони і стали тим магнетичним ядром, який об'єднував наукову еліту країни представників різних поколінь. Науковець також звертає нашу увагу на те, що надзвичайно важким у цей час для дослідників було зберегти автономність науки в умовах наростаючої та всеохоплюючої номенклатурної, планової системи, яку вже тоді намагалась нав'язати агресивна комуністична еліта [17, с. 81–91].

Початок 1920-х років – прихід до влади більшовиків - став новим етапом для української науки. Вже у квітні 1921 р. у складі Укрголовпрофосу (губернський комітет професійно-технічної та спеціальної освіти), який входив до складу Народного комісаріату просвітництва, був створений Науковий комітет, якому було доручено слідкувати за діяльністю наукових

товариств України і спрямовувати науково-дослідну роботу [с. 15]. Даний орган повинен був слідкувати, а також координувати наукову інтелігенцію в руслі пролетарської революції. Втручання чиновників у внутрішні справи товариств чітко видимі у коментарі Я. Ряппо (заступник наркому освіти УРСР) по відношенню до назв товариств під час їх перереєстрації: «Як можна пояснити ті безграмотні назви і на основі яких даних складені їх анкети?» [21, с. 757]. Наслідком такої заяви стало скорочення чисельності наукових товариств в Україні.

Згаданий вже нами дослідник В. Савчук [18, с. 259–267] вказував, що вже з перших кроків становлення радянської влади в Україні державні і політичні структури стосовно наукових товариств проводять політику подвійних стандартів. На початку 1920-х років ця політика виявлялася в процесі радянзації українського суспільства. З одного боку, державні структури декларували принцип рівноправ'я в діяльності громадських організацій, а з іншого боку – створювали перешкоди для їх діяльності, яка виникла ще в дореволюційний час.

Великим рубіконом для всієї країни стали 1928–1931 рр. Зокрема, історіограф А. Портнов, висловлюючись з приводу тих змін, які відбулися в українському суспільстві відзначає: «Вже наприкінці 1920-х років у Радянській Україні відбулися перші політичні процеси. Обвинувачення висунули перш за все представникам академічного та мистецького середовищ» [14, с. 25]. Саме тоді все суспільство по-справжньому відчуло силу тоталітарної системи.

В 1930-х рр. країна вступила в період жорсткого партійного управління, яке супроводжувалося ростом негативного відношення до будь-яких проявів самодіяльності чи самоуправління. Саме в цей час яскраво видно розкол в середовищі наукової еліти на два осередки: тих, хто пристосувався до умов диктаторської системи і на тих, які не змогли змиритися та продовжили боротьбу за наукове вільнодумство. Про такий перебіг подій нам повідомляє той же таки А. Портнов: «У політиці репресій влада вправно використала інших членів тих самих середовищ, а також професійні суперечки й конфлікти інтересів» [14, с. 25].

З цього часу інтелігенція із донедавна міцної культурної опори держави перетворилася на ворога номер один для партійних кіл. «Тоді в партійних колах не було поняття «інтелігентність», було поняття «інтелігентщина», щось дуже слизькувате, розмите, роздвоєне – це вважалося пороком, який необхідно викорінювати» [7, с. 315] – так відзначив В. Солодін – чиновник радянських часів, який з 1961 р. працював у Головліті СРСР і пройшов шлях від цензора до начальника управління. Схожої думки у відношенні партійної еліти до інтелігенції висловлює і відомий український історіограф В. Коцур: «В атмосфері боротьби і все нових «тріумфальних перемог робітничого класу» інтелігенція, як носій духовних цінностей суспільства, була відсунута радянською владою на останній план. Саме поняття інтелігенція і інтелігентність все частіше звучали зневажливо як м'якотілість, непослідовність, слабкість політичної волі.

Саме тому, важко не погодитись зі словами історика-краєзнавця Л. Депенчук [4, с. 16], яка даючи оцінку радянській владі у питанні науки в 30-х рр. ХХ ст. вказувала на систему організації наукових досліджень, яка нівелювала роль неофіційних наукових організацій і комунікацій наукового суспільства в цілому, що у підсумку призвело до зникнення величезної кількості наукових товариств України.

Отже, аналізуючи історичну літературу про наукові товариства України нам вдалося виділити основні етапи їх розвитку. Перший етап вважаємо – це «*виникнення*» та «*поширення*» наукових об'єднань на території України. Він припадає на початок ХІХ ст. – дореформаційний період Російської імперії. Даний етапи нам вдалося визначити завдяки плідній науковій діяльності істориків І. Стрижової, Д. Бублик та Г. Додонової, які досліджуючи українську інтелігенцію початку ХІХ ст., вперше вказали наукові товариства на українських теренах. Інша група науковців, досліджуючи вищу освіту в Україні після реформаційного часу (друга половина ХІХ ст.), дала можливість нам виділити наступний етап розвитку – це «*розквіт*». Серед низки дослідників вказаного етапу варто виділити О. Драну та Н. Самойленко. Іншим не менш важливим етапом з історії наукових товариств України є етап «*відносної стабілізації*», часів Великої російської революції 1917 року. Цей етап в історичній літературі репрезентований

цілою низкою наукових робіт, які присвячені в першу чергу ролі наукової інтелігенції в період революції. З-поміж інших варто виокремити В. Савчука, В. Вернадського та ж таки Т. Коржихіну. Останнім, трагічним етапом для наукових товариств став час їхнього «*занепаду*». Цей період в історії України досить часто дослідники називають радянським, адже припадає на утворення Радянської держави (1920-30-ті рр.) та з утвердженням в ній тоталітарних ознак управління. Історіографічна характеристика цього етапу представлена В. Солоніним, В. Коцуром, А. Портновим, Л. Депенчук, В. Савчуком та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова Д. Опыт путеводаителя по неизведанной земле. Предварительный очерк социальной истории советской науки (1917-1950-е годы) / Д. Александрова, Н. Кременцова // ВИЕТ. – 1989. – № 4. – С. 67-79.
2. Бублик Д. Роль наукових товариств Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття у збереженні історико-культурних цінностей. /Д. Бублик //Актуальні проблеми з історії краю – 2011. – Вип. 14. – С. 183-189.
3. Вернадский В. О научной работе в Крыму в 1917-1921 гг. / В. Вернадский // Наука и ее работники. – 1921. – № 3-4. – С. 3-12.
4. Депенчук Л. Научные общества и научная общественность: организация и функции / Л. Депенчук // 2-я конф. по социальной истории науки. – М., 1990. – (Препринт ИИЕиТ АН СССР. № 35.)
5. Додонова Г. Наукова діяльність українських університетів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Г. Додонова // Наукові виклади (історія України). – місто. – Вип. 4. – 2011. – С. 25-29.
6. Драна О. Наукові товариства Катеринослава другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [Електронний ресурс] / О. Драна // Вид-во «Дніпро». – 1993. – Режим доступу: <http://museum.dp.ua/article0316.html>.
7. Исключить всякие упоминания...: Очерки истории советской цензуры / В. Солонин. – М.: Издательство, 1995. – С. 315.
8. Коржихина Т. История добровольных обществ и союзов СССР / Т. Коржихина // Вопроизвидение истории. – 1981. – № 3. – С. 17-23.
9. Коцур В. Інтелігенція 1920-х – 30-х рр.: соціальний партнер чи «прошарок суспільства?» / В. Коцур // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Випуск 28. – 2012. – С. 260-277.
10. Лоскутова В. Любители и профессионалы: естествознание в российской провинции второй половины ХІХ – начала ХХ в. / В. Лоскутова // ВИЕТ. – 2011. – № 2. – С. 45-66.
11. Павленко Ю. В. Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2001. – 420 с.
12. Полное собрание Законов Российской империи. – 2-е изд. – Спб.: Тип-я правительствующего сената, 1850-1880. – Т. 25-55. – Т. 2. – Стб. 585–587, Т. 38. – Отд. 1. – № 39752.
13. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К.: Дніпро, 1992. – Т. 2. –608 с.
14. Портнов А. Історія істориків (обличчя й образи української історіографії ХХ століття) / А. Портнов. – К.: Критика, 2011. – 255 с.
15. Савчук В. Историко-научный анализ деятельности естественнонаучных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: вторая половина ХІХ – начало ХХ в.: дисс. на соиск. учен. степени д-ра ист. наук: 7.00.01: «История Украины» / В. С. Савчук. – Днепропетровск, 1996. – 456 с.
16. Савчук В. Естественнонаучные общества Юга Российской империи: вторая половина ХІХ – начало ХХ в. / В. С. Савчук. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетр. ун-та, 1994. – 232 с.
17. Савчук В. Научные общества и культурная революция на Украине (1917-1931) / В. Савчук // Социальная история отечественной науки и техники ВИЕТ. – 1995. – № 1. – С. 81-91.

18. Савчук В. Українське та російське краєзнавство 1920-1930-х рр.: проблеми взаємодії та розвитку в умовах формування тоталітарної системи / В. Савчук // Социальная история отечественной науки и техники ВИЕТ. – 1997. – № 4. – С. 259-267.
19. Самойленко Н. Одеське наукове товариство в другій половині XIX ст.: особистісний вимір безкорисного служіння людям / Н. Самойленко // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 29. – С. 376-380.
20. Стрижова І. Роль наукових товариств у збереженні історико-культурних цінностей (на матеріалах Півдня України) [Електронний ресурс] / І. Стрижова // Наукові виклади. – 2006. – Режим доступу: <http://storage.library.opu.ua/online/periodic/iv-06/218-226.pdf>.
21. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Д. 405.
22. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Д. 1444.

REFERENCES

1. Aleksandrova D. Opyt putevoditelya po neizvedannoy zemle. Predvaritel'nyi ocherk sotsial'noy istorii sovetskoy nauki (1917-1950-e godi) / D. Aleksandrova, N. Kremetsova // VYET. – 1989. – № 4. – S. 67-79.
2. Bublyk D. Rol' naukovykh tovarystv Pivdennoyi Ukrayiny druhoyi polovyny XIX – pochatku XX stolittya u zberezheni istoriko-kul'turnykh tsinnostey / D. Bublyk // Aktual'ni problemy z istoriyi krayu – 2011. – Vyp. 14. – S. 183-189.
3. Vernadskiy V. O nauchnoy rabote v Krymu v 1917-1921 hh. / V. Vernadskiy // Nauka i yeyo rabotniki. – 1921. – № 3-4. – S. 3-12.
4. Depenchuk L. Nauchnye obshchestva i nauchnaya obshchestvennost': orhanizatsiya i funktsii / L. Depenchuk // 2-ya konf. po sotsyal'noy istorii nauki. – M., 1990. – (Preprint YVEyT AN SSSR. № 35.)
5. Dodonova H. Naukova diyal'nist' ukrayins'kykh universytetiv druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. / H. Dodonova // Naukovi vyklady (istoriya Ukrayiny). – misto. – Vyp. 4. – 2011. – S. 25-29.
6. Drana O. Naukovi tovarystva Katerynoslava druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. [Elektronnyy resurs] / O. Drana // Vyd-vo «Dnipro». – 1993. – Rezhym dostupu: <http://museum.dp.ua/article0316.html>.
7. Isklyuchit' vsyakiye upominaniia...: Ocherki istorii sovetskoy tsenzury. – M., 1995. – S. 315.
8. Korzhykhina T. Istoriia dobrovol'nykh obshchestv i soyuzov SSSR / T. Korzhykhina // Vopr. ist. – 1981. – № 3. – S. 17-23.
9. Kotsur V. Intelihentsiya 1920-kh – 30-kh pp.: sotsial'nyy partner chy «prosharok suspil'stva?» / V. Kotsur // Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi. Zbirnyk naukovykh statey. – Vypusk 28. – 2012. – S. 260-277.
10. Loskutova V. Liubiteli i professionaly: estestvoznaniye v rossiyskoy provintsii vtoroy polovyny XIX – nachala XX v. / V. Loskutova // VYET. – 2011. – № 2. – S. 45-66.
11. Pavlenko Yu. V. Pryrodoznavstvo v Ukrayini do pochatku XX st. v istorychnomu, kul'turnomu ta osvith'omu kontekstakh / Yu. V. Pavlenko, S. P. Ruda, S. A. Khorosheva, Yu. O. Khramov. – K.: Vydavnychyy dim «Akademperiodyka», 2001. – 420 s.
12. Polnoe sobranie Zakonov Rossiyskoy imperii. – 2-e izd. – Spb.: Tip-ya pravitel'stvuyushcheho senata, 1850-1880. – T. 25-55. – T. 2. – Stb. 585–587, T. 38. – Otd. 1. – № 39752.
13. Polons'ka-Vasylenko N. Istoriya Ukrayiny / N. Polons'ka-Vasylenko. – K.: Dnipro, 1992. – T. 2. – 608 s.
14. Portnov A. Istoriya istoriyiv (oblychchya y obrazy ukrayins'koyi istoriohrafii XX stolittya) / A. Portnov. – K.: Krytyka, 2011. – 255 s.
15. Savchuk V. Istoriko-nauchnyi analiz deyatel'nosti estestvennonauchnykh obshchestv Yuga Ukrainy, Kryma i Bessarabii: vtoraya polovina XIX – nachalo XX v.: diss. na soisk. uchen. stepeny d-ra ist. nauk: 7.00.01: «Istoriia Ukrainy» / V. S. Savchuk. – Dnepropetrovsk, 1996. – 456 s.
16. Savchuk V. Estestvennonauchnye obshchestva Yuga Rossiyskoy imperii: vtoraya polovina XIX – nachalo XX v. / V. S. Savchuk. – Dnepropetrovsk: Izd-vo Dnepropetr. un-ta, 1994. – 232 s.
17. Savchuk V. Nauchnyie obshchestva i kul'turnaya revolyutsiya na Ukraine (1917-1931) / V. Savchuk // Sotsial'naya istoriia otechestvennoy nauki i tekhniki VYET. – 1995. – № 1. –

S. 81-91.

18. Savchuk V. Ukrayins'ke ta rosiys'ke krayeznavstvo 1920-1930-kh rr.: problemy vzayemodiyi ta rozvytku v umovakh formuvannya totalitarnoyi systemy / V. Savchuk // Sotsial'naya istoriia otechestvennoy nauki i tekhniki VYET. – 1997. – № 4. – S. 259-267.
19. Samoilenko N. Odes'ke naukove tovarystvo v druhiy polovyni XIX st.: osobystisnyy vymir bezkorysnoho sluzhinnya lyudyam / N. Samoilenko // Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi: Zb. nauk. st. – Pereyaslav-Khmel'nyts'kyu, 2012. – Vyp. 29. – S. 376-380.
20. Stryzhova I. Rol' naukovykh tovarystv u zberezhenni istoriko-kul'turnykh tsinnostey (na materialakh Pivdnya Ukrayiny) [Elektronnyy resurs] / I. Stryzhova // (nazva vydannya). – 2006. – Rezhym dostupu: <http://storage.library.opu.ua/online/periodic/iv-06/218-226.pdf>.
21. TsDAVO Ukrainy. – F. 166. – Op. 3. – S. 405.
22. TsDAVO Ukrainy. – F. 166. – Op. 9. – S. 1444.

Лада А. Основные этапы развития научных обществ Украины первой половины XIX – начала XX в.: историография.

В статье путем историографического анализа выделены и кратко охарактеризованы основные этапы развития обществ Украины первой половины XIX – начала XX в. Предложенная периодизация имеет четыре составляющие. Первый этап – возникновение и распространение (начало XIX в. – Дореформационный период Российской империи). XIX век вошел в историю Украины как период национально-культурного возрождения, а потому именно в это время возникла необходимость в создании в городах разных регионов страны научных учреждений. Вторым этапом является расцвет (вторая половина XIX в.). В это время широкий размах приобрело конструирование сети структуры научных центров, государственной и внегосударственной системы формирования научного потенциала страны. Третий – относительная стабильность (период Великой русской революции 1917 года). Общества в это время не только не прекратили свою деятельность, а иногда укрепили и оживили ее. Четвертый – упадок (1920-1930-е гг.). Образование Советского государства и утверждение в ней тоталитарных признаков управления и как следствие исчезновение обществ, в основе деятельности которых был принцип демократизма и стремление к научному самовыражению.

Ключевые слова: научные общества, Укрголовпрофос, Народный комиссариат, Научный комитет, самоуправление, тоталитарная система.

Lada O. The main stages of development the scientific societies in Ukraine in the first half of XIX century – the beginning of XX century.

In the article by historiographical analysis is identified and briefly described the main stages of scientific societies in Ukraine in the first half of the nineteenth - early twentieth century. The proposed periodization has four components. The first stage - the emergence and spread (early nineteenth century – before reformational period of the Russian Empire). Nineteenth century went down in history as a period of Ukraine national cultural revival, and therefore then there was a need to establish scientific institutions in cities of different regions of the country. The second stage is the heyday (late nineteenth century). During this period design the system and structure of research centers, public and private system of formation the scientific potential of the country was widespread. Third - relative stability (the Great Russian Revolution in 1917). Communities at that time did not stop their activities and sometimes strengthen their work and breathed new life into it. Fourth - the decline (1920-1930's). it is famous for the formation of the Soviet state and the consolidation there totalitarian control features and, as a consequence, disappearance of scientific societies, based on the principle of democracy and the aspiration for scientific expression.

Key words: scientific societies, Ukrholovprofos, People's Commissariat, Scientific committee, self-administration, totalitarian system.

Одержано 20.01.2014

ЗАСНУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ (1906-1919)

У статті висвітлюється розвиток Переяславської чоловічої гімназії в 1906-1919 роках. На основі архівних джерел та спеціальної літератури автором з'ясовується створення та функціонування навчального закладу.

Методологічною основою роботи стали принципи історизму, системності та наукової об'єктивності. Вони зумовили поєднання загального, особливого і специфічного, конкретний аналіз зазначених явищ за певних умов, а також адекватну інтерпретацію текстів джерел.

Головними ініціаторами створення чоловічої гімназії в Переяславі були чиновники міської думи і Переяславське земство. Переважно вони створювали належні умови для функціонування навчальних закладів. При цьому головним і стабільним джерелом утримання означеного закладу була платня за навчання, що складала переважно 50% бюджету гімназії. Іншим джерелом надходжень були кошти, що виділяли урядники міської думи та земства – 40%, чиновники центральних органів влади надавали лише субсидії у розмірі 8%, а пожертвування від приватних осіб очевидно становили 2%. Стан матеріально-технічної бази чоловічої гімназії був задовільний.

Програми та підручники, за якими велося навчання у чоловічій гімназії Переяслава, як і в Україні, були єдиними для усієї Російської імперії. Як наслідок, гімназії стали знаряддям русифікації українського населення.

Середня освіта відкрила вихованцям шлях до педагогічної, політичної, культурної, медичної та інших сфер діяльності, що допомогло їм усвідомити себе поза сім'єю і реалізувати прагнення громадської діяльності і необхідності. Значна когорта випускників Переяславської чоловічій гімназії в майбутньому стала відомими громадськими та культурними діячами.

Ключові слова: *чоловіча гімназія, навчальний процес, Переяславські урядовці, спонсорська допомога, викладачі гімназії, Міністерство народної освіти, педагогічна рада.*

Виникнення чоловічої гімназії було зумовлене необхідністю надання молоді ширших, класичних освітніх послуг, які могли отримувати вихованці різних верств населення, оскільки ті навчальні заклади, що функціонували в Переяславі, не могли повною мірою задовольнити постійно зростаючу громаду міста та навколишніх сіл. Взимку 1906 р. на спільному засіданні урядників міської думи та Переяславського земства ними ініціювалося створення навчального закладу. Чиновники документально оформили своє прохання про заснування гімназії і надіслали його до Міністерства народної освіти. Невдовзі можновладці освітнього відомства дозволили заснувати чоловічий навчальний заклад, тому 17 червня 1906 р. переяславцям було надане офіційне право Урядових гімназій відповідно до статті №1472 Статуту наукових та навчальних закладів Російської імперії від 1893 р. [6, № 12394]

У липні 1906 р. голова земської управи В. Гамалія та міський голова І.Марченко прохали попечителя Київського навчального округу про призначення на посаду тимчасово виконуючого обов'язки директора, викладача «словесності» (російської мови та літератури – Авт.) Переяславської жіночої гімназії Костянтина Матвійовича Єфімова. Своє неодноразове прохання чиновники мотивували тим, що його призначення «являється для нас желательным ..., такъ какъ г. Ефимовъ живеть въ Переяславе и можетъ теперь же приступить къ приему прошеній, которыхъ поступило уже очень много и вообще къ організації всего гимназическаго дела» [1, с.412].

2 серпня К.М. Єфімов був затверджений на посаді виконуючого обов'язки директора [1, с.412]. Наголосимо, що він користувався авторитетом серед місцевого населення. Його характеризували як професійного і талановитого педагога, ділового адміністратора, котрий сумлінно виконує свої обов'язки з налагодження благоустрою чоловічого навчального закладу,

тому вихованці К.М. Єфімова мали відмінні результати в навчанні, а освітній процес тривав безперервно. У 1907 р. чиновники та жителі Переяслава своїм листом аргументовано переконували попечителя Київського навчального округу про затвердження його на посаді директора [1, с.412].

Переяславськими урядовцями невдовзі було обране місце для влаштування нової гімназії, яка мала розміщуватися по вулиці Дворянській (сучасна назва – Гімназійна – Авт.), між будинком громади Червоного Хреста і житловими забудовами. Там була земельна ділянка, яка належала місту. Проте поруч півдесятини землі належало дворянці Марії Миколаївні Капцевич, тому чиновники міських відомств звернулися до неї з проханням віддати цю ділянку для заснування навчального закладу. М.М. Капцевич, очевидно, із благодійних міркувань погодилася подарувати ділянку та дозволила, не чекаючи оформлення дарчої, проводити підготовчі роботи [1, с.412].

За ретельними підрахунками, проведеними вдруге, і планом, складеним архітектором Київського навчального округу Олтаржевським, було встановлено, що на будівництво одного корпусу гімназії без викладацьких квартир потрібна сума в розмірі до 87000 рублів, а якщо облаштовувати для освітян ще й житло, то понад 100000 руб. Звичайно, що чиновники були не в змозі витратити одразу такі значні кошти на будівництво, тому було вирішено зводити навчальний заклад поетапно, а навчання розпочати в будівлі колишнього винного складу. Водночас урядовці думи та земства розраховували утримувати гімназію за кошти від сплати за навчання, але таким чином, щоб освіта була доступною вихованцям із малозабезпечених родин. Так, за річне навчання в підготовчому класі батьки учня сплачували 50 руб., а в решті основних класів плата за одного вихованця становила 60 руб. Невдовзі виявилось, що цих коштів недостатньо для повноцінного існування гімназії, тому можновладці вирішили додатково фінансувати основні класи навчального закладу за власний рахунок. Зокрема, урядники губерньського та повітового земства спонсорували 400 руб., а міської думи – 200 руб.

Таким чином, шляхом взаємних зусиль чиновників і родин вихованців, на початку навчального 1906 р. було відкрито підготовчий та три основні початкові класи (1-й, 2-й та 3-й), а впродовж 1907 – 1908 рр. переяславська молодь мала змогу навчатися в 4-му та 5-му класах. Цікаво й те, що протягом останнього навчального року заклад відвідувало понад 260 гімназистів, що, безумовно, вважалося успіхом. Проте зі збільшенням класів була відчутна все більша нестача коштів, тому що в старших класах не вистачало вихованців, які мали сплачувати за навчання. Особлива опікунська рада, до якої входила частина місцевих урядовців, намагалася залучити додаткові фінанси, асигнувавши в 1907 – 1908 рр. на кожен клас не 1000 руб., як планувалося раніше, а 2698 руб. У 1907 – 1908 рр. додатково було залучено 3090 руб., а в 1909 р., у зв'язку з відкриттям 6-го класу, асигнували кошти в сумі 9153руб. 25 коп. Педагогічна рада наголошувала на тому, що впродовж року для повноцінного функціонування 8-ми класів необхідно залучити 35740 руб. Реальний у той час прибуток від навчання становив 15900 руб, допомога від чиновників губерньських та повітових земств і міської управи загалом нараховувалася 1000 руб. (усього 9000 руб., що розподілялися між 9-ма класами, враховуючи й підготовчий), а також надавалися державні субсидії в розмірі 1000 руб. на кожний основний клас (загалом 8000). Таким чином, гімназія утримувалася фактично за рахунок значної суми – 32900 руб., проте 2840 руб. усе одно не вистачало. Зрозуміло, що із цієї значної суми потрібно було нарахувати платню викладачам, бібліотекарю, лікарю, швейцару та кочегару. Неабияких витрат потребувало обладнання природничого, фізичного кабінетів, а також гроші необхідні були для закупівлі спеціальної навчальної літератури. Наголосимо, що у 1908 р. урядники Переяславського земства за підписом голови Івана Данельського прохали чиновників Міністерства народної освіти надати їм фінансову допомогу в розмірі 25000 – 30000 руб. із державних фондів для повного завершення будівництва гімназії до 1909 – 1910 навчального року [7, № 5118].

Незважаючи на всі тогочасні проблеми, у 1909 р. нове двоповерхове цегляне приміщення гімназії (зведене у стилі модерн) відчинило свою «браму мудрості» для 298 вихованців. Навчальний заклад оцінювався у 80000 руб. (разом із ділянкою та рухомим майном) і складався

з 9-и класних кімнат, великого актового залу, просторої учительської кімнати, кабінету директора та лікаря, канцелярії, прийомної, швейцарської і бібліотеки. У підвальному приміщенні через брак коштів було влаштовано роздягальню, буфет, кімнату для технічного обслуговуючого персоналу та санітарний вузол (клозет). У підвалі також знаходилося центрально-парове опалення. Через фінансові труднощі план будівництва навчального закладу не вдалося виконати повністю, тому були певні недоліки, до яких слід віднести відсутність викладацьких квартир, а також інших приміщень, передбачених програмами, затвердженими Міністерством народної освіти в 1913 р., зокрема, рекреаційної зали (приміщення для відпочинку між перервами в навчанні – Авт.), окремої кімнати для фундаментальної бібліотеки, природничо-історичного кабінету, кімнати для архіву та для виконувача обов'язків інспектора. Освітня гімназія за невелику плату орендували для вихованців Варваринську церкву, оскільки своєї домової не мали. У 1913 р., згідно з розпорядженням Міністерства народної освіти, Переяславську чоловічу гімназію в повному складі класів з липня 1914 р. було передано на утримання державної скарбниці. Але чиновників Переяславського повітового земства зобов'язали щорічно відраховувати в державне відомство 3200 руб [8, арк. 2-3].

Викладачі гімназії отримували спонсорську допомогу від різних осіб для покращення освітнього процесу, наприклад, від князя та повітового предводителя переяславського дворянства (1901 – 1913) Олександра Костянтиновича Горчакова, котрий подарував прилади для фізичного кабінету та наочність для кабінету біології: черепа бегемота та носорога, які, очевидно, привіз зі своєї подорожі до Єгипту. Окрім того, упродовж 1909 – 1915 рр. князь фінансував навчання 2-х учнів у кожному класі [3, с.13].

Взимку 1918 р. місцевим поміщиком Олександром Феодосійовичем Подгаєвським було подаровано навчальному закладу цінний телескоп, для якого на даху гімназії сконструювали особливу астрономічну вишку [9, арк.3].

Престижність викладання в гімназії підтверджує і той факт, що в серпні 1906 р. єпископ Полтавський і Переяславський Іоанн підтвердив письмове звернення попечителя Київського навчального округу про прийняття священика Борисоглібської церкви Михайла Пономаренка на посаду законовчителя. До персонального складу освітян гімназії в початковий період також входили: Юліан Петрович Антолюк – директор (?– 1909 – 1918), міський суддя Євгеній Северинович Павловський – викладав законознавство, Петро Едуардович Жуковський – історію, Костянтин Матвійович Єфімов – російську мову та літературу, Олександр Миколайович Владіміров – латинську та грецьку мову, Гаврило Іванович Ромоданов – правопис, Олександра Олександрівна Наумова – французьку мову, Карл Іванович Аре і Єлизавета Семенівна Чернівецька – німецьку мову, Нестор Феофанович Городовенко – вчитель підготовчого класу (1912 – 1917). Останній педагог, окрім навчання хлопців письма, організував молодіжний співочий гурт, залучивши до участі в ньому багатьох вихованців, що створювало в гімназії атмосферу дружності й святковості. Чоловічий хор одразу здобув прихильність та популярність серед мешканців міста та навколишніх сіл, тому поголос про їх співучість невдовзі дійшов і до Києва. У 1920 р. талановитому й молодому Нестору Городовенку запропонували стати головним диригентом та очолити професіональну хорову капелу «Думка» [3, с.13-15]. Значна частина переяславських освітян входила до хорових колективів міста – Кооперативного Переяславського хору Бориса Левицького та Івана Шалі [2, с.23].

У 1912 р. до навчального закладу входили такі освітяни: директор – статський радник Юліан Петрович Антолюк, виконувач обов'язків інспектора Микола Павлович Матвеев, законовчитель – священик Михайло Пономаренко.

Учителі: російської мови і словесності – Костянтин Матвійович Єфімов, історії – Петро Едуардович Жуковський, географії і природознавства – Георгій Аполлонович Подкопаєв, давньої мови (давньоукраїнського скоропису у XVII – XVIII ст. або старослов'янської мови – Авт.) – Олександр Миколайович Владіміров, французької мови – Олександра Олександрівна Наумова та Єлизавета Семенівна Чернівецька, німецької мови – Карл Іванович Аре, підготовчих класів – Петро Яковлевич Левченко, співу – Іван Андрійович Федоровський, помічники класного наставника – Севастян Казимирович Савич та Федір Іванович Леонтович, діловод –

Гаврило Іванович Ромоданов [4, с.299].

У 1916 р. персональний склад гімназії був таким: директор – Юліан Петрович Антонюк, виконувач обов'язків інспектора Микола Павлович Матвеев, законовчитель – протоієрей Михайло Пономаренко.

Учителі: російської мови і словесності – Сергій Косьм. (?) Ходулін та Григорій Семенович Секалов (Секачов), математики – Володимир Євгенійович Бичков та Олександр Діонісійович (?) Кисленко, географії і природознавства – колезький секретар Михайло Мелентійович (?) Крижановський, латинської мови – Олександр Павлович Бордонос, історії – Олександр Олександрович Грасевич та Павло Андрійович Комарецький, малювання – Костянтин Ілліч Тимошук, гімнастики – Володимир Миколайович Міхновський, французької мови – Олександра Олександрівна Наумова та Олена Миколаївна Козачковська, німецької мови – Карл Іванович Аре, учитель співу (музики – Авт.) – Іван Олександрович Федоровський, класний наставник (помічник) – Севастян Казимирович (?) Савич, лікар – Петро Георгійович Царичков, діловод – Гаврило Іванович Ромоданов.

У березні-квітні 1917 р. Ю. Антонюка за власним бажанням було звільнено з посади директора, відповідно до резолюції міністра освіти. На цю посаду призначили нового директора Олександра Григоровича Глухенького, який перед цим очолював Гоголівську гімназію на Чернігівщині й нібито вимушений був втікати звідти через переслідування більшовицьких комісарів. До нового директора освітяни гімназії ставилися неоднозначно й підозріло, тому в 1919 р. представники педагогічної ради у своєму письмовому зверненні прохали попечителя Київського навчального округу про переведення О.Г. Глухенького з Переяслава в інше місце. З вересня 1919 р. обов'язки директора виконував Микола Павлович Матвеев, який вочевидь користувався авторитетом серед освітян, а за свій професіоналізм був нагороджений 2-ма орденами: Св. Станіслава 3 ступеня (1909) та Св. Анни 3 ступеня (1915). М.П. Матвеев був вихованцем і випускником (1902) фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира. У подальшому молодий учитель працював викладачем математики в гімназіях Кам'янця-Подільського, Житомира, Києва. Працювати в чоловічій гімназії Переяслава він почав із серпня 1911 р. викладачем математики з виконанням обов'язків інспектора навчального закладу, а з лютого 1917 р. був обраний виконувачем обов'язків голови педагогічної ради у жіночій гімназії. У той час до викладацького складу входили такі педагоги: П. Комарецький – викладав історію, С. Євдокимов – математику, С. Ходулін та Г. Секачов (Секалов) – російську мову та літературу, О. Козачковська – французьку мову, А. Леонтович – природознавство, Ф. Леонтович – гімнастику, В. Самоковлійський – гігієну та був лікарем, А. Ватолін навчав вихованців у підготовчому класі [11, спр.30].

Під час навчання в гімназії відбувалися цікаві театралізовані вечірки на основі постановок конкретного літературного твору. К.М. Єфімов періодично влаштовував літературні диспути та різного роду зустрічі з відомими творчими особистостями, наприклад, із Вірою Холодною. Освітяни постійно підтримували самодіяльність гімназистів. Зокрема, з ініціативи вихованця 6-го класу Володимира Заболотного викладачем Костянтином Тимошуком було організовано гурток із малювання. Педагоги, бачачи здібності й талант хлопця, доручили йому самостійно проводити роботу в гуртку та художньо оформляти програми для гімназійних вечірок. Цінні поради стосовно техніки і практики малювання надавала йому дружина викладача гімназії Карла Аре, яка займалася живописом. Можливо, саме тут через малювання і «проявилось» те первинне, потаємне бажання молодого Володимира Заболотного «творити» свої майбутні проекти, що дало можливість йому стати в подальшому відомим архітектором-академіком. Зі стін Переяславської гімназії вийшла значна частина відомих особистостей. Серед них – Ісидор Якимович Грабовський (1901 – 1968) – обдарований архітектор, науковець. Йому належить науково-популярна праця історичного та архітектурного опису Переяслава-Хмельницького від найдавніших часів до середини ХХ ст. Він був вихідцем із родини цеховиків-міщан, що займалися чинбарством. Випускником гімназії був і Сергій Васильович Малашенко (1906 р.н.) – доктор технічних наук, який зробив цілий ряд винаходів і написав багато праць із механіки, у тому числі «Механіку твердого тіла» [3, с. 99-103].

У навчальному закладі гімназисти вивчали різнопрофільні предмети, такі як Закон Божий, загальна історія, законодавство, загальна географія, природознавство, фізика, математична географія, математика, філософська пропедевтика, російська мова та література, латинська, грецька, французька, англійська та німецька мови. Також учні займалися музикою, малюванням та фізкультурою, проте оцінки їхньої успішності із цих дисциплін в атестаті не фіксувалися. У період Центральної Ради і Директорії (1917 – 1918) у гімназії було впроваджено вивчення нових предметів: української мови та літератури, історії України, географії України. У період режиму генерала Антона Івановича Денікіна (літо – осінь 1919 р.) вихованці повернулися до вивчення дисциплін виключно російською мовою [12, арк.15]. У жовтні цього ж року Міністерство народної освіти намагалося вжити заходів із негайної конфіскації шкільних підручників, у яких певною мірою містилися елементи, спрямовані на руйнування єдиної російської державності. Окрім цього, навчальні заклади поверталися до колишнього правопису.

Зазначимо, що переважна частина освітян чоловічого навчального закладу була ще й засновниками та викладачами комерційного училища, так званого «Общества преподавателей и родителей», яке працювало в другу зміну в приміщенні гімназії [14, спр. 30].

Отже, головними ініціаторами створення чоловічої гімназії в Переяславі були урядники міської думи та Переяславське земство. Переважно вони створювали належні умови для функціонування навчальних закладів.

Серед доброчинців, що робили значні матеріальні внески в розвиток освіти були: дворянка Марія Миколаївна Капцевич, князь та повітовий предводитель переяславського дворянства Олександр Костянтинович Горчаков, місцевий поміщик Олександр Феодосійович Подгаєвський.

Окрім цього, фінансування чоловічої гімназії відбувалося як з місцевого державного бюджету, так і за рахунок платні за навчання, приватних внесків, громадських коштів тощо. При цьому головним і стабільним джерелом утримання означеного закладу була платня за навчання, що складала переважно 50% бюджету гімназії. Іншим джерелом надходжень були кошти, що виділяли урядники міської думи та земства – 40%, чиновники центральних органів влади надавали лише субсидії у розмірі 8%, а пожертвування від приватних осіб очевидно становили 2%.

Педагогічний процес у середній чоловічій школі був спрямований на виховання творчих особистостей. Освітняни постійно підтримували різного роду самодіяльність гімназистів. Про це свідчать випускники гімназії: Володимир Заболотній, Ісидор Якимович Грабовський, Сергій Васильович Малащенко, які в майбутньому стали талановитими архітекторами, науковцями.

У навчальному закладі гімназисти вивчали різнопрофільні предмети, такі як Закон Божий, загальна історія, законодавство, загальна географія, природознавство, фізика, математична географія, математика, філософська пропедевтика, російська мова та література, латинська, грецька, французька, англійська та німецька мови. Також учні займалися музикою, малюванням та фізкультурою, проте оцінки їхньої успішності із цих дисциплін в атестаті не фіксувалися.

Програми та підручники, за якими велося навчання у чоловічій гімназії Переяслава, як і в Україні, були єдиними для усієї Російської імперії. Вони мали виховувати справжніх російських підданих, відданих монарху та престолу. У цьому простежується політика чиновників центрального уряду, яка полягала у створенні в Переяславі та Україні середніх навчальних закладів за російським зразком, з відповідною мовою викладання, побудовою навчально-виховного процесу на засадах самодержавства, православної релігії та «великоруської» народності. Як наслідок, гімназії стали знаряддям русифікації українського населення, виховання його у дусі поваги до царського престолу та примирення з імперською системою панування. Проте, незважаючи на політику російського самодержавства, частина вихованців залишалась національно свідомою та боролася за утвердження самостійності України, зокрема, М.А. Ливицький, А.М. Ливицька, Г.Т. Чорний-Куредя, Є.Ф. Іщенко та ін.

Навчальні плани, посібники та література не містили ґрунтовної інформації з історії, культури та географії України. Головною вадю навчально-виховного процесу було викладання усіх предметів російською мовою, не рідною для більшості мешканців Переяслава. Лише у

період існування Центральної Ради і Директорії (1917 – 1918) у гімназії було впроваджено вивчення історії України, географії України, української мови та літератури.

Стан матеріально-технічної бази чоловічої гімназії був задовільний. Чоловіча гімназія була непогано облаштована, проте для повного забезпечення усім необхідним не вистачало коштів.

Середня освіта відкрила вихованцям шлях до педагогічної, політичної, культурної, медичної та інших сфер діяльності, що допомогло їм усвідомити себе поза родиною та реалізувати власне прагнення до суспільної діяльності. Значна когорта випускників Переяславської чоловічої гімназій в майбутньому стала відомими громадськими та культурними діячами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуржій О.І. Чиновники, міщани та освітяни Переяслава другої половини XVII – початку XX ст.: Монографія / О.І. Гуржій, В.А. Лоха. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 412 с.
2. Коломієць О. Роль товариства «Просвіта» в освітньому процесі Переяслава 1917 – 20 років / О. Коломієць // Сто неспокійних творчих літ / [Упоряд. Г.В. Гоцкало]. – С. 23.
3. Набок Л. Чоловіча гімназія 1906 – 1918 рр. /Л. Набок // Сто неспокійних творчих літ / [Упоряд. Г.В. Гоцкало]. – К., 2007. – С. 13.
4. Памятная книжка Полтавской губернии на 1912 год. – Полтава : изд-во Полтавского губернского статистического комитета, 1910. – С. 335.
5. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. – Полтава : изд-во Полтавского губернского статистического комитета, 1910. – С. 299.
6. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 3935. – Оп. 1. – Спр. 30. Уведомление попечителя Киевского ученого округа № 12394, от 30 июня 1906 г., г. Переяславскому городскому голове.
7. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 3935. – Оп. 1. – Спр. 30. Ходатайство Переяславского уездного земства попечителю Киевского ученого округа № 731, от 14 февраля 1908 г.; Ходатайство Переяславского уездного земства господину попечителю Киевского ученого округа № 5118, от 15 октября 1908 г.
8. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 168. – Спр. 660. Переяславская чоловіча гімназія. – Арк. 2 – 3.
9. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 168. – Спр. 660. – Арк. 3.
10. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 3935. – Оп. 1. – Спр. 30. Ответ епископа Полтавского и Переяславского Иоанна на запрос попечителя Киевского ученого округа №4459, от 2 августа 1906 г.
11. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 3935. – Оп. 1. – Спр. 30. Справи окружного інспектора Київського учбового округу про діяльність Переяславської чоловічої гімназії.
12. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 3935. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 15.
13. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 3935. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 40, 20.
14. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 3935. – Оп. 1. – Спр. 30.

REFERENCES

1. Hurzhiy O.I. Chynovnyky, mishchany ta osvityany Pereyaslava druhoyi polovyny XVII – rochatku XX st.: Monohrafiya / O.I. Hurzhiy, V.A. Lokha. – Pereyaslav-Khmel'nyts'kyu, 2012. – 412 s.
2. Kolomiyets' O. Rol' tovarystva «Prosvita» v osvithn'omu protsesi Pereyaslava 1917 – 20 rokiv / O. Kolomiyets' // Sto nespokiynykh tvorchikh lit / [Uporyad. H.V. Hotskalo]. – S. 23.
3. Nabok L. Cholovicha himnaziya 1906 – 1918 rr. / L. Nabok // Sto nespokiynykh tvorchikh lit / [Uporyad. H.V. Hotskalo]. – K., 2007. – S. 13.
4. Pamyatnaya knizhka Poltavskoy gubernii na 1912 god. – Poltava: izd-vo Poltavskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta, 1910. – S. 335.
5. Pamyatnaya knizhka Poltavskoy gubernii na 1916 god. – Poltava: izd-vo Poltavskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta, 1910. – S. 299.
6. TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi. – F. 3935. – Op. 1. – Spr. 30. Uvedomlenye popechytelya

- Kyevskoho uchenoho okruha № 12394, ot 30 yuunya 1906 h., h. Pereyaslavskomu horodskomu holove.
7. TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi. – F. 3935. – Op. 1. – Spr. 30. Khodataystvo Pereyaslavskoho uezdnoho zemstva popechytelyu Kyevskoho uchenoho okruha № 731, ot 14 fevralya 1908 h.; Khodataystvo Pereyaslavskoho uezdnoho zemstva hospodynu popechytelyu Kyevskoho uchenoho okruha № 5118, ot 15 oktyabrya 1908 h.
 8. TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi. – F. 707. – Op. 168. – Spr. 660. Pereyaslavskaya cholovicha himnaziya. – Ark. 2 – 3.
 9. TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi. – F. 707. – Op. 168. – Spr. 660. – Ark. 3.
 10. TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi. – F. 3935. – Op. 1. – Spr. 30. Otvet yepyskopa Poltavskoho y Pereyaslavskoho Yoanna na zapros popechytelya Kyevskoho uchenoho okruhu №4459, ot 2 avhusta 1906 h.
 11. TsDIA Ukrayiny u. m. Kyievi. – F. 3935. – Op. 1. – Spr. 30. Spravy okruzhnoho inspektora Kyuivs'koho uchbovoho okruhu pro diyal'nist' Pereyaslavskoyi cholovichoyi himnaziyi.
 12. TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi. – F. 3935. – Op. 1. – Spr. 1. – Ark. 15.
 13. TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi. – F. 3935. – Op. 1. – Spr. 1. – Ark. 40, 20.
 14. TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi. – F. 3935. – Op. 1. – Spr. 30.

Куценко Ю. Основание и развитие Переяславской мужской гимназии (1906-1919).

В статье освещается развитие Переяславской мужской гимназии в 1906-1919 годах. На основе архивных источников и специальной литературы автором выясняется создания и функционирования учебного заведения.

Методологической основой работы стали принципы историзма, системности и научной объективности. Они обусловили сочетание общего, особенного и специфического, конкретный анализ указанных явлений при определенных условиях, а также адекватную интерпретацию текстов источников.

Главными инициаторами создания мужской гимназии в Переяславе были чиновники городской думы и Переяславское земство. Преимущественно они создавали надлежащие условия для функционирования учебных заведений. При этом главным и стабильным источником содержания данного учреждения была плата за учение, что составляла в основном 50% бюджету гимназии. Другим источником поступлений были средства, выделяемые чиновниками городской думы и земства – 40%, чиновники центральных органов власти предоставляли лишь субсидии в размере 8%, а пожертвования от частных лиц очевидно составляли 2%. Состояние материально-технической базы мужской гимназии было удовлетворительное.

Программы и учебники, по которым велось обучение в мужской гимназии Переяслава, как и в Украине, были едиными для всей Российской империи. В следствии, гимназии стали орудием русификации украинского населения.

Среднее образование открыла воспитанникам путь к педагогической, политической, культурной, медицинской и других сфер деятельности, что помогло им осознать себя вне семьи и реализовать стремление общественной деятельности и необходимости. Значительная когорта выпускников Переяславской мужской гимназий в будущем стала известными общественными и культурными деятелями.

Ключевые слова: мужская гимназия, учебный процесс, Переяславские чиновники, спонсорская помощь, преподаватели гимназии, Министерство народного образования, педагогический совет.

Kutsenko J. Foundation and development of Pereyaslav high school for men (1906-1919).

The article deals with the development Pereyaslav high school for man in 1906-1919, respectively. Based on archival sources and professional literature the author ascertains the establishment and functioning of the educational institution.

The methodological bases of the work constituted the principles of historicism, systematic and

scientific objectivity. They predetermined a combination of general, special and specific, concrete analysis of the mentioned phenomena under the certain conditions, as well as an adequate interpretation of the source text.

The main initiators of man's high school establishing in Pereyaslav were officials of the city council and Pereyaslav district council. Preferably, they created the right conditions for schools functioning. The main and stable source of institution's maintenance was payment for tuition, which amounted to 50% of the high school's budget. Another source of funds made the costs that gave the officers of City Council and Zemstvo - 40%, the officials of central government provided subsidies of only 8%, and donations from individuals apparently were 2%. Material and technical base of the high school was satisfactory.

Programs and textbooks, according to which was carried out the studies in high school of Pereyaslav, as well as in Ukraine, were the same for the whole Russian empire. As a result, the high schools became the instrument of Russification of the Ukrainian population.

Secondary education opened for students the way to educational, political, cultural, medical and other activities that helped them to understand themselves without a family and realize the desire for social activity and necessity. A large cohort of male graduates of Pereyaslav men's high school in the future became well-known public and cultural figures.

Key words: *men's high school, educational process, Pereyaslav officials, sponsorship, high school teachers, Ministry of national education, pedagogical council.*

Одержано 12.12.2013

*Василь Дудар
(Переяслав-Хмельницький)*

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У 20-30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У даній статті розглядається становлення української греко-католицької церкви в Східній Галичині як консолідуючого чинника національно-політичного життя, перш за все, для українського населення регіону. Широкий доступ до заборонених праць, наукових досліджень західних вчених, архівних матеріалів дозволяє об'єктивно дати оцінку діяльності Української греко-католицької церкви на Східній Галичині в міжвоєнний період. З'ясовуються місце і роль УГКЦ в суспільно політичному житті II Речі Посполитої в міжвоєнний період. Державно-церковні відносини в умовах міжвоєнної Польщі були зумовлені складною діалектикою внутрішніх і зовнішніх чинників, спричинених як урядовою політикою в сфері релігії, зокрема щодо національних меншин, так і суттю самої УГКЦ з її історико-традиційними особливостями. Визначається вклад митрополита Андрія Шептицького в процес остаточного формування національного характеру греко-католицької церкви, та зростання її авторитету та впливу на свідомість українства. Його діяльність сприяла поглибленню впливу церкви на громадсько-політичне й культурно-освітнє життя краю.

Ключові слова: греко-католики, церква, Галичина, державно-церковні відносини, II Річ Посполита, Польська Республіка.

Державотворчі процеси останніх десятиліть в Україні викликали закономірний інтерес до історії церкви як важливого чинника розвитку та трансформації суспільства. Церковно-історичні дослідження розкривають причини сучасної міжконфесійної напруженості. Широкий доступ до заборонених праць, наукових досліджень західних вчених, архівних матеріалів дозволяє об'єктивно дати оцінку діяльності Української греко-католицької церкви на Східній Галичині в міжвоєнний період, коли остання, внаслідок дії низки міжнародних угод, опинилася у складі II Речі Посполитої.

Після здобуття Україною незалежності починається новий етап розвитку історичних досліджень про релігійні відносини в Галичині. Проблемі вивчення діяльності УГКЦ в Східній Галичині у 20-30 роки ХХ століття присвятили свої дослідження І. Пилипів [7], В. Марчук [4], М. Москалюк [5], В. Перевезій [6]. Комплексно історія церкви в Україні в історико-релігієзнавчому контексті активно опрацьовується відділом релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України під керівництвом А. Колодного. У 2001 р вийшов багатотомник «Історія релігії в Україні», 4 том якого висвітлює історію греко-католицької церкви в Україні з часу Берестейської унії 1596 р. до 1991 р. [1].

Метою нашого дослідження є з'ясування місця і ролі УГКЦ в суспільно політичному житті II Речі Посполитої в міжвоєнний період.

Метою продиктовано наступні завдання:

- з'ясувати особливості державно церковних відносин в міжвоєнній Польщі на прикладі УГКЦ;

- визначити вклад митрополита Андрія Шептицького в процес остаточного формування національного характеру греко-католицької церкви, та зростання її авторитету серед українського населення Східної Галичини.

Методи дослідження. Дослідження стало можливим завдяки загальним принципам наукового пізнання: системності, об'єктивності, історизму. Дослідницький інструментарій включає сукупність загальнонаукових і спеціальних методів дослідження.

Із загальнонаукових методів найбільш вживані – дедуктивний, індуктивний, аналізу і синтезу.

Серед спеціальних методів використовувалися: історико-функціональний, історико-

порівняльний, історико-системний, проблемно-хронологічний, емпіричного аналізу.

Державно-церковні відносини в умовах міжвоєнної Польщі були зумовлені складною діалектикою внутрішніх і зовнішніх чинників, спричинених як урядовою політикою в сфері релігії, зокрема щодо національних меншин, так і суттю самої УГКЦ з її історико-традиційними особливостями, в особі якої найбільш суттєво віддзеркалювалися процеси суспільно-політичного та релігійного життя регіону.

Відроджена Польська республіка (II Річ Посполита) вирізнялася складним конгломератом населення, яке входило перед Першої світовою війною до складу декількох державних утворень (Російської та Австро-Угорської імперії, Німеччини). Результатом цього став широкий спектр національних та релігійних відмінностей серед громадян.

За підрахунками вітчизняного історика Степана Макарчука, згідно перепису 1921 р. греко-католики становили більшість у трьох східногалицьких воєводствах, зокрема: у Станіславському – 74,28 %, у Тернопільському – 59,28 %, у Львівському – 54,3 % від загальної кількості віруючих [3, с.146-147]. Уже через 10 років, згідно польського адміністративного перепису 1931 року віросповідна статистика воєводств мала наступний вигляд: у Станіславському - 72,9%, у Тернопільському - 54,5%, у Львівському - 41,7% [8, Tabl. 15. - S.25]. Таким чином, бачимо незначне скорочення чисельності греко-католиків, що зумовлено, як природними (народжуваність, смертність) причинами, так і зміною віросповідання.

Незважаючи на достатньо солідну підтримку УГКЦ серед населення Східної Галичини, ставлення влади до церкви залишалось упередженим. Причинами були як її конкуренція за вірних із римо-католицькою церквою в регіоні так і участь її ієрархів та духовенства в польсько-українській війні. Спроби митрополита Андрія Шептицького та арциєпискупа Юзефа Більчевського зупинити кровопролиття були безуспішними [7, с. 90–95.].

Національна політика польських урядів стосовно Східної Галичини була великодержавною, спрямованою на повну асиміляцію українського населення й перетворення регіону в інтегровану частину Польщі. Ця політика проводилася як радикальними, так і ліберальними методами. На сторожі захисту національних прав українців Галичини постійно перебувала УГКЦ.

Проте, незважаючи на утиски, в міжвоєнний період УГКЦ зміцнювала своє становище як в організаційному, так і національно-духовному поступі. Вона складалася із трьох єпархій та Апостольської адміністрації Лемківщини. За двадцять років перебування в складі Польщі кількість парафій у Львівській архієпархії зросла із 1106 (станом на 1918 р.) до 1267 (на 1939 р.), у Станіславській єпархії – із 415 до 425 парафій, а в Перемишльській архієпархії їх кількість зменшилася із 687 до 577 парафій. Це було зумовлено відокремленням від неї дев'ять деканатів (111 парафій, 127 тис. вірних, 203 храми й каплиці), з яких було створено Апостольську адміністрацію Лемківщини [2, с.181-183].

Більшість дослідників новітньої історії України відзначають, що саме у міжвоєнне двадцятиріччя остаточно сформувався національний характер греко-католицької церкви. Неухильно зростав її авторитет, вплив на релігійну і національну свідомість українства, поширювалася мережа духовних закладів, видавництв, освітніх установ. Значну роль у такій трансформації відіграв митрополит Андрій Шептицький. Його діяльність сприяла поглибленню впливу церкви на громадсько-політичне й культурно-освітнє життя краю. Хоча у деяких виступах митрополит А.Шептицький заявляв про неутручання церкви у політику, ситуація змушувала УГКЦ співпрацювати з національно-демократичним політикумом – Українським національно-демократичним об'єднанням, а також творити свої політичні структури – Українську християнську організацію (1925–1929 рр.), Українську католицьку народну партію (1930 р., у 1932–1939 рр. – Українська народна обнова), Український католицький союз (1931), які виступали з ідеєю польсько-української угоди на засадах національно-територіальної автономії українських земель, виховання народу на релігійно-моральних основах [5]. Митрополит А.Шептицький, єпископи Г.Хомишин і Й.Коциловський намагалися координувати дії з центристськими політичними силами, насамперед у галузі культури і освіти.

Під керівництвом митрополита А.Шептицького діяли 16 єпископів, у Галичині УГКЦ нараховувала в 1920-х роках 128 деканатів і 1907 парафій [9].

У 1929 році на базі духовної семінарії було засновано Греко-католицьку богословську академію викладачами якої були відомі вітчизняні науковці: археолог Ярослав Пастернак, історики Іван Крип'якевич і Микола Чубатий. Створене в 1923 р. у Львові Українське богословське товариство впорядковувало джерела з церковної історії, видавало збірник «Богословія». Археографічну діяльність мав координувати «Архів історії унії», який у 1928 р. заснував Андрій Шептицький. Досвідчений митрополит прагнув, щоб ГКЦ не лише консолідувала політичне й національно-культурне життя краю, поглиблювала єдність у лоні Вселенської церкви, а й відновлювала східні обрядові традиції, сприяла єкуменічному зближенню українських церков [4].

Щорічно проводилися греко-католицьким духовенством і так звані національно-патріотичні заходи, як походи на могили воїнів УСС–УГА на Янівський і Личаківський цвинтарі під час Зелених свят, а також урочистості з відзначення важливих релігійно-церковних та історичних подій.

Велику увагу ієрархи УГКЦ приділяли праці релігійних видавництв. Кожна єпархія видавала власні «Вісники», великою популярністю користувалися релігійні журнали «Нива», «Богословія», «Дзвони», «Правда», часописи «Мета», «Нова Зоря», «Бескид», «Христос – наша сила» та багато інших. Провід Греко-католицької церкви пильно слідкував за подіями у радянській Україні, де розгорталися масові репресії і терор проти свідомого українства. Релігійні часописи постійно інформували про страшну руїну церкви у сталінській імперії, арешти і заслання. Преса викривала злочини сталінського режиму проти власного народу, наголошувала, що більшовизм та комунізм – найбільші вороги суспільства. Широкого розголосу набув голодомор у радянській Україні. У той час як Москва замовчувала цей голод, а Захід здебільшого байдуже сприймав вісті про катастрофу, у Львові вже в грудні 1932 р. політичні і церковні діячі розглядали питання про голод, який насувався на Україну і мали намір вислати туди спеціальну комісію.

За участю митрополита й духовенства ГКЦ та підтримки папи Пія XI понад 60 тисяч молодих галичан узяли участь у Католицькій акції, що відбулася 7 травня 1933 р. у Львові. Її метою було сприяння зміцненню церковних структур, їх зв'язків з найвіддаленішими парафіями. Як відомо, поштовхом Акції стала енцикліка Папи Пія XI 1922 р., написана під враженням світової війни і соціальних революцій, проявів шовінізму і войовничо-атеїстичного комунізму. У ній визначався великий потенціал мирян у прагненні до миру і свободи. Наступною енциклікою від 15 травня 1931 р. Папа проголосив необхідність перебудови суспільного ладу на християнських засадах й закликав ієрархів церков і священників активізувати діяльність вірних на захист Вселенської церкви.

24 липня 1933 р. владики ГКЦ оприлюднили звернення «В справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі», в якому засудили голодомор в УРСР та підтримали створення Громадського комітету рятунку України.

За сприяння духовенства активно діяли марійські товариства, КАУМ (з травня 1936 р. – «Орли»-КАУМ), чимало читалень «Просвіти», «Рідної школи», «Скали», а також «Захист ім. митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт у Львові», Народна лікарня, Український фонд воєнних вдів і сиріт, Українська захоронка (8 захоронок, де виховувалося близько 500 юних галичан), Українське крайове товариство опіки над інвалідами, протиалкогольне й протинікотинове товариство «Відродження». Крім того, ГКЦ була співзасновником і чималої кількості кооперативних та фінансово-кредитних структур [4].

В умовах несприятливого для народів Європи розвитку міжнародної ситуації наприкінці 1930-х років, загострення відносин між головними державами й загрозою війни, ієрархи УГКЦ вважали головним напрямком діяльності консолідацію українського народу. Головним чинником реалізації цих надзвичайно важливих завдань була успішна розбудова церкви. Напередодні Другої світової війни УГКЦ була однією з найавторитетніших у Польщі, помітною складовою Вселенської церкви і відіграла визначну роль у суспільно-політичному й

національному житті Західної України.

Загалом греко-католицьке духовенство Східної Галичини у міжвоєнний період продемонструвало уміння пристосовуватись до складних етнополітичних умов існування і тим самим зберігати національно-культурну самобутність прихожан. Значна заслуга у цих досягненнях церкви належала митрополиту Андрію Шептицькому, який у складних умовах польської окупації зумів зміцнити УГКЦ, зробивши її консолідуючим чинником національно-політичного життя українського населення Східної Галичини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія релігії в Україні [Текст]: у 10 т. / ред. А. Колодний [та ін.]; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. Сковороди. Від-ня релігієзнавства. – К.: Український Центр духовної культури, 1996. Т. 4 : Католицизм / ред. П. Яроцький. – 2001. – 598 с.
2. Лемківщина [Текст]: Духовна культура: у 2 т. / редкол.: С. Павлюк [та ін.]; відп. ред. С. Павлюк. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2002. – 424 с.
3. Макарчук С. Етносоціальне розвитие и національные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. Макарчук. – Львов: Вища школа, 1983. – 256 с.
4. Марчук В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / В. Марчук. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.
5. Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. ХХ ст. / М. Москалюк. – К.: Стилос, 1998. – 56 с.;
6. Перевезій В. О. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30-х рр. ХХ ст. / В. О. Перевезій. – Київ, 1998. – 48 с.
7. Пилипів І. Державотворча політика Греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20–30 років ХХ ст. / І. Пилипів // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи. – Львів, 2001. – Ч. 1. – С. 90–95.
8. *Mały rocznik statystyczny*. - Warszawa, 1938. – Tabl. 15. – S.25.
9. Prus Edward. *Władzka świętojurski*. – Warszawa, 1985. – 286 s.

REFERENCES

1. Istoriiia religii v Ukraini [Tekst]: u 10 t. / red. A. Kolodnyi [ta in.]; NAN Ukrainy, In-t filosofii im. H. Skovorody. Vid-nia religiieznavstva. – K.: Ukrainskiy Tsenter dukhovnoi kultury, 1996. T. 4. Katolytsuzm / red. P. Yarotskyi. – 2001. – 598 s.
2. Lemkivshchyna [Tekst]: Dukhovna kultura: u 2 t. / redkol.: S. Pavliuk [ta in.]; vidp. red. S. Pavliuk. – Lviv In-t narodoznavstva NANU, 2002. – 424 s.
3. Makarchuk S. Etnosotsyalnoe razvitie i natsionalnye otnosheniia na zapadnoukrainskikh zemliakh v period imperalizma / S. Makarchuk. – Lvov: Vyshcha shkola, 1983. – 256 s.
4. Marchuk V. Tserkva, dukhovnist, natsiia: Ukrainaska greko-katolytska tserkva v suspilnomu zhytti Zakhidnoi Ukrainy XX st. / V. Marchuk. – Ivano-Frankivsk: Play, 2004. – 464 s.
5. Moskaliuk M. Ukrainskiy khrysriansko-suspilniy ruch Galychyny v 20-kh rr. XX st. / M. Moskaliuk. – K.: Stylos, 1998. – 56 s.
6. Pereveziy V.O. Greko-katolytska tserkva v umovakh ukrainsko-polskoi konfrontatsii 20-30-kh rr. XX st. / V.O. Pereveziy. – Kyiv, 1998. – 48 s.
7. Pylypiv I. Derzhavotvorcha polityka greko-katolytskoi tserkvy u suspilno-politychnomu zhytti Zakhidnoi Ukrainy 20-30 rokiv XX st. / I. Pylypiv // Ukrainske derzhavotvorennia: uroky, problemy, perspektyvy. – Lviv, 2001. – ch. 1. – S. 90-95.
8. *Mały rocznik statystyczny*. – Warszawa, 1938. – Tabl. 15. – S.25.
9. Prus Edward. *Władzka świętojurski*. – Warszawa, 1985. – 286 s.

Дударь В. Украинская греко-католическая церковь в Восточной Галичине в 20- 30-х годах XX века.

В данной статье рассматривается становление украинской греко - католической церкви в Восточной Галичине как консолидирующего фактора национально - политической жизни, прежде всего, для украинского населения региона. Широкий доступ к запрещенным работам , научным исследованиям западных ученых, архивным материалам позволяет объективно дать оценку деятельности украинской греко - католической церкви в Восточной Галичине в межвоенный период. Выясняются место и роль УГКЦ в общественно политической жизни II Речи Посполитой в межвоенный период. Государственно - церковные отношения в условиях межвоенной Польши были обусловлены сложной диалектикой внутренних и внешних факторов, вызванных как правительственной политикой в сфере религии, в частности в отношении национальных меньшинств , так и сутью самой УГКЦ с ее историко - традиционными особенностями. Определяется вклад митрополита Андрея Шептицкого в процесс окончательного формирования национального характера греко - католической церкви, и рост ее авторитета и влияния на сознание украинцев. Его деятельность способствовала углублению влияния церкви на общественно - политическое и культурно - образовательную жизнь края.

Ключевые слова: греко-католики, церковь, Галичина, государственно-церковные отношения, II Речь Посполитая, Польская Республика.

Dudar V. Ukrainian greek catholic church in in the 1920s–30s.

The article considers the foundation of the Ukrainian Greek Catholic Church in as a national and political factor that consolidated the people of the region. A full access to forbidden works, foreign scientists' research and archival materials allows us to estimate the activity of the Ukrainian Greek Catholic Church in in the interwar period. It reveals the role and place of UGCC in the social and cultural life of II Rzecz Pospolita in the interwar period. The relationships between the state and the church in the context of interwar were ditermined by complicated dialectics of internal and external factors. The later were caused both by the government policy in the religious issues, for example, concerning ethnic groups, and by the essence of UGCC with its historical and traditional peculiarities. It also examines mitropolite Andriy Sheptytsky's contribution to the final formation of Creek Catholic Church national character as well as its influence on the Ukrainian people's consciousness. His policies increased the church influence on civil, political, cultural and educational life of the region.

Key words: Greek Catholics, church, Halychyna, relationships between state and church, II Rzecz Pospolita (the Second Polish Republic), the .

Одержано 12.12.2013

ВЕЛИКОДНЯ ОБРЯДОВІСТЬ ТА ПИСАНКАРСТВО НА ВОЛИНІ В АРХІВНІЙ СПАДЩИНІ НИКАНОРА ДМИТРУКА

Автором оприлюднюються матеріали про святкування Великодня та виготовлення писанок, які були зібрані дослідником Волині Н. Дмитруком у його рідному селі Лука та в інших населених пунктах регіону, з архіву ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Вони зберігаються у фонді Етнографічної комісії ВУАН із якою він співпрацював у 20-х роках ХХ ст. Зібрані ним етнографічні матеріали, що зберігаються в архіві, не знайшли свого відображення в наукових публікаціях дослідників та й самим збирачем не були опубліковані. Його було заарештовано за звинуваченням в участі в українській контрреволюційній націоналістичній організації, засуджено і розстріляно у 1938 р. Реабілітовано по смертю у 1957 р.

У ході роботи було використано методи пошуку, систематизації, аналізу та узагальнення отриманих даних. Опрацювання наукового архіву рукописів Інституту та інших джерел дало можливість автору констатувати, що наукова спадщина Никанора Дмитрука відносно святкування Великодня на Волині, як і його дослідження народної культури загалом, є досить значним і різноплановим, потребує належного дослідження і публікації.

Ключові слова: Н. Дмитрук, Великдень, Проводи, писанка, крашанка, архів.

В Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського зберігається велика кількість зібраних у різні часи матеріалів. Вони мають відношення до матеріально-духовної культури українців та інших народів. Це дає можливість на їх основі публікувати статті, монографії на різну тематику, використовувати під час підготовки наукових тем та дисертаційних досліджень. Адже важливою частиною будь-якого дослідження є використання у ньому першоджерел.

Прізвище Никанора Дмитрука не є широковідомим та знаним серед науковців. Його автобіографічні дані, наукову діяльність висвітлювали О.О. Васянович, М. Ю. Костриця, Н. Ю. Рудницька. Проте, зібрані ним етнографічні матеріали, що зберігаються в архіві, не знайшли свого відображення в наукових публікаціях дослідників та й самим збирачем не були опубліковані. Тому нами вбачається необхідність оприлюднити зібрані відомості про Великдень на Житомирщині з метою ознайомлення з ними широкого кола науковців та інших зацікавлених осіб.

У 20-ті роки ХХ ст. активізувалася пошуково-дослідницька робота з етнології на українських теренах. Вона була пов'язана і координувалася з Кабінетом вивчення радянського села Етнографічної Комісії ВУАН. Серед тих, хто брав активну участь у краєзнавчій роботі на Волині, був Никанор Дмитрук (1902–1938), який народився 26 липня 1902 р. у селянській родині, у с. Лука Левківської вол. Житомирського пов. Волинської губ. (нині Житомирського р-ну Житомирської обл.). Упродовж 1921–1923 рр. він навчався на Житомирських вищих педкурсах ім. М. Драгоманова, працював у Волинському науково-дослідному музеї, у відділі етнографії. З 1925 р. навчався в аспірантурі відділу етнографії при Волинському науково-дослідному музеї. Протягом 10-ти років брав участь у роботі Етнографічної Комісії ВУАН. У 1932 році закінчив аспірантуру при Харківському науково-дослідному інституті матеріальної культури. З 10 лютого 1934 року Н. Дмитрука призначено завідувачем історичного відділу Волинського науково-дослідного музею. 29 листопада 1937 року він був заарештований як активний учасник Української контрреволюційної націоналістичної організації. 10 травня 1938 року його засуджено до розстрілу, який було виконано 18 червня 1938 р. у м. Житомирі. Реабілітований 18 травня 1957 р. Під час своєї наукової роботи Никанор Дмитрук разом із дружиною та іншими науковцями зафіксували унікальний матеріал про характер соціально-побутових змін, виробничі явища, звичаєво-побутову культуру, народні знання та побут,

громадське життя та звичаєве право, зібрали відомості про історію села Дідковичі Коростенського району на Житомирщині тощо [3, с.149-153]. Наслідком проведених досліджень стала праця «Монографічне вивчення села Дідковичі», яка зберігається в рукописних фондах ІМФЕ НАН України. Проте молодий учений не обмежувався опрацюванням матеріалу про дане село. У поле його дослідження потрапили й інші населені пункти поліського краю, зокрема і його рідного – Лука. Н. Дмитрук багато зусиль віддавав збиранню етнографічних матеріалів, зокрема вишивок (близько 600 зразків) та писанок (понад 50 примірників). Підходячи до цієї роботи з професійною відповідальністю, він разом із школярами складав паспорти кожного експоната. Деякі матеріали (110 вишивок, 53 писанки) було передано до етнографічного відділу волинського науково-дослідного музею, більшість з яких збереглася до сьогодні [4].

Серед згаданих матеріалів із сіл Дідковичі та Луки у фонді «Етнографічної комісії», знаходяться й інші матеріали Н. Дмитрука про великодню обрядовість Волині. Вважаємо, що їх також варто подати, адже вони чудово доповнюють картину святкування Паски у цьому регіоні.

Відповідно до сучасної практики наукового видання першоджерел збережено особливості письма.

с. Лука, Ливківської вол. Житомирського повіту. Квітень 1922 року. Запис.
Н. Дмитрук. По програму В. Г. Кравченка.

Виликдень

За два, або за три дні до Виликодня пичуть Паску. Зразу роцїняїця в ночвах біла мука; в неї вливають сироватки і кидають дрожчі. Як тісто зийде, то підбиваїця(підколочуїця) шоб ни було кисле; а шоб краще на схід, то підливають трошки молока й сироватки. Як підіб'ють, ті ставлять на піч, шоб сходило. А як зийде, то місять руками, підсипають цукру, трошки солі, б'ють яйця і добавляють якої небудь тлустусці – смальцю, або масла; ну й підсипають муку, поки ни буде густе тісто. Тоді знов ставляють на піч, шоб і ще сходило. А як зийде, то виробляють паски; роблять їдну паску с Христом, а другі так роблять, просто, як паляницю. А хрест роблять з двох смужок тіста, які ложать на паску навхрест, а посередині цього Христа прорізують дірку і вставляють в неї шишку. Паску цю помащують зверху яйцями і саджають в піч.*(прим. Паска одріжняється від бухти, або бабаки, що печуть на різдво тим, що бабака печеться в ринці, а Паска так на черіні.). С цього самого тіста роблять і калачі тоже такою хворою, як паляниці. Тільки довговат'ї, а зверху накладають плитінки, котрі плитуця строх смужок тіста і накладаюця зверху вздовж калача. С цими калачами ходять в госці до кумів, до бабів, а молод'ї люди жонат'ї йдуть до батьків, як ше ни повмірали(до тещи); а як хлопиць пристане в прийми, то вже їдуть в госці с цим калачем до йуго батьків.

На Виликдень куми приходять до т'їх кумів, котрі носили дитину до Христа, с подарком: калач, кілька яець(саме меньш три), кумові сорочку, а кумі хустку. Як прийдуть до кума, чи до куми, то христуюця крашанками, або писанками. Кум цюлуїця с кумою і каже три рази: «Христос воскрес» і дає її дві крашанки або й більше. Так само христуїця і с кумом. А куми христовуюця: «Во ісіну воскрес» і тоже дають по кілька крашанок. Як похристовались, то сідають за ст'їл, п'ють по чарці і закушують. Як добре вип'ють, то співають, або танцюють.

Ше пичуть мазурки. Тільки на мазурки тісто роцїняїця ни так, як на Паску, а разом сиплиця мука, роцїняїця смитаною, б'ють яйця, кидають сіль, цукор, смалиць, дрожчі і ставлять на пичі шоб сходило. Сходять мазурки тільки раз. Як зийде, то тоді виробляють мазурки: качками, ключами, зірками і всякими штуками. Пичуця на деках, на сковородах, папірцях, тільки т'ї, шо пичуця на папірах – повиростають вишші.

В Виликодну суботу пичуть ше кубаси, мнясо і варать сало, шоб вареного посьватить. Кубасу пичуть так: січуть дрібненько мнясо, добавляють перцю, часнику, солі і начиняїця в кишки. Ставляють в сковороду і пичуть. Як начиняють, то проколюють кишку голкою, шоб виходив дух, а то як буде дух, то полопаїця. Мнясо од Виликодню нашпїговуїця часником, обсипаїця перцем, гвзъдзічками, цинамином і пичеця ціле мнясо: стигно, чи лопатка, а де-хто робить мнясо з начинкою: спичуть коржа, замішаного з смальцем, посічуть йуго дрібно, зварять

мясо(лехке), посічуть це легке, мішають трошки солі, перцю, вб'ють яєць, пиримішають с коржем і начиняють в схабу, або в стигно, випоруть кістку і пичуть.

А ше в Виликодну п'ятницю варять холодець, сливки. Оброблять ноги, очищать од шерсті, кинуть в горщок, наллють водою і варять. Як звариця, то розсипають в миски, заправляють часником, перцем і виносять в погріб, щоб холонув.

Слишки варять ціл'ї; наливають водою і добавляють цукор, а хто росколочує сливняком: розитре сливки, росколотить гарачим кип'ятком од сливок трошки присмаженої муки, це все мішають до купи і варять.

Ше красять яйця. З гричаної полови, або з яблуні варять жовтило, вкидають трошки галуни, щоб добре взялась карска і ни линяла. В жовтило вкидають ше сирі яйця. Чирвону краску купляють і варять в воді, кидають туди пожовчан'ї яйця і як закиплять, то й виймають. Тоді як раз яйця зараця і пристане до їх краска. Як вий муть з горшка, то кладуть в холодну воду, щоб отставала шкаралупа, як вбірають. Трошки побудуть в воді і виймаються.

Волочільне.

На масницю збіраюця хлопці й дівчата і роблять гулянку, випивають. Дівчата чипляють хлопцям колодку: хусточку – шивкову, або тирнову, чи шаліка. Кожна дівчина чипляє колодку свому кавалірові. А на Виликдень знов сходся ті самі хлопці і дівчата і гуляють. Дівчата дають хлопцям по три, по п'ять або шість крашанок, тільки ни кожна своєму кавалірові, як колодку, а кожному хлопцеві і це звеця оддають колодку, або Волочільне. Хлопці приносять горілки, а кожна дівчина приносять горілки, а кожна дівчина приносить з дому закуску. Сідають за стіл і випивають. Це так справляли Волочільне ранше. А типер то дівчата дають хлопцям крашанки на тарілці кожна свому кавалірові по 10, 15, а той й по 20. Хлопиць кидає на талірку гроший або горіхів, цукерків, дзернят. Гуляють цілу ніч.

На Виликдень діти б'юця крашанками. Зийдуця двоє дітей. Єден і каже: «Давай, будем биця!».

– «Ай, я ни хочу; в тебе крепше яйце. А ну, дай я покуштую!» Бире в хлопця яйце і пробує, чи крепке(стукає об зуби).

– «Ну, биймось».

– «Або міняймось».

– «Ну, міняймось, тільки ти диржи!»

– «Добре». Поміняюця крашанками; їден диржить, а другій б'є. Хто чие яйце розиб'є, той і забірає сибі. Тільки ни всігда міняюця, а тоді, як схотять.

Ше гуляють у вср.....дитяти. Сядає купка дітей в кружало, а кругом їх стають трохи більші діти, так щоб протів кожного більшого був меньший. Їдно з більших дітей вдарить рукою сусіда і оббігає кругом, а той, кого він вдарив, біжить в другу сторону і хто пізніше прибіжить до sweї дитини, то та дитина вср..., а цей хлопиць(чи дівчина) шо спізнився б'є когось другого і так далі.

Часто, як б'юця крашанками, то їден другого обдувають. Замісьць того, щоб бить по носку, візьме та й вдарить по боці; або зробить вошанку: висе з яйця чириз маленьку дірочку білка і жовтка, а туди напустить воску і цим яйцем б'єця. А то ше й піддурує так, шо візьме покрашане яйце з дерва, чи з камінця те й підманює, щоб з ним биця. З старіших людей «христуїця» крашанками хто хоче. Гиньший старші, як має охоту, то б'єця.

В Виликодну п'ятницю попадая пиче Аркуша. На одияніє в 12 часов ночи приїждає батюшка в церкву, привозить цей аркуш і кладе на пристолі. Вбірають це й аркуш в вінок з барвінку. В ночі, як ходять з обхождениєм кругом церкви, то носять йуго на руках. Він лижить на пристолі аж до Провід. На Проводи в ниділю йуго розрізують на маленькі кусочки батюшка роздає всім людям, хто є в церкві. Аркуша цього приносять до дому і ховають. Йуго ни їдять, а диржать в обісці. Як втелиця корова, то оддають йуго корові; ше дають з аркушом лушпайки з яєць, шишку с сьваченої Паски, цілушку с сьваченого хліба для того щоб ни приступала відьма. Ше, як закладають клуню, або хату, то в тому місці, сходзя дві платви видовбуїця дірка христом і туди вкладають аркуш; а то як закладають в хаті сволока, то вкладають з боку в зарубину на сціні аркуша, копійку, в вугла закладають всяке сьвачене зілле, кроплять сьваченою

водою, щоб нічого зле ни приступило до хати.

Проводи.

Проводи бувають в ниділю, чи риз тиждень по Виликодні, а як в якому силі, то в пониділок – от у нас в Луці в ниділю, а вже в Виртиківці то пониділок. Зранку люди йдуть в церкву. Як кончиця служеніє, то с церкви виходять і с цехом йдуть на кладовисько с п'євчими(а типер без цеху). Нисуть кожний на могилу sweї рідні: кладе в миску для батюшки три калачі, кубасу, яйця, цукор кусками, а хто має – яблука. Поставить на гробові і як батюшка одправить над могилою, то церковний сторож забірає це в мішок і носить на віз. А ше люди виносять в кошиках паску, м'ясо, горілку, вино і дають на кладовиську нищім обід. Стелять на зимлі скатірки, насипають в миски м'яса, холодцю і садовлять кругом кожної скатірки нищіх, по чоловік п'ять, шість. Як сядають нищі їсти, то моляця за вмерших і як встають, то тоже моляця. Дають і по чарці. А як нищі повстають, то сїдають вже хадзяї, тоже купками – по п'ять, по шість. Як сїдають, то моляця, «Отче наш». Вип'ють по чарці, пообїдають і розходяця, а шо ни поїли, то роздають нищім.

Примітка: На другий день Виликодня мал'ї діти ходять христовать. Входять в хату і кажуть: «Дьін добрий! Христос воскрес! Христос воскрес! Христос воскрес!». А хадзяї одказують: «Во істину воскрес» тоже три рази. Дають дітям по крашанці, або по калачу, чи цукерку [2, арк.98-105].

Звичай писання писанок

с. Лука, Ливківської вол. Житомирського повіту. Од Ліксандри Варчукової (Ласюкової по вулишн.)

Квітень 1922 року. Записав Н. Дмитрук.

Пирид Виликоднем баби й молодиці пишуть писанки. Годиця писати на білому тижні. А білим він звеця через те, що в цей тиждень саме прибірають до Виликодню, білять все, миють.

Писанки пишуця кісточкою. Кісточка робиця з старої гарної міді. Випліскуїця кусочок міді тонесенько молотком на камінці, або на чому небудь твердому. Ця розплескана мідь накачуїця на голку. Голку виймають і получаїця така малюсінька трубка, або кісточка. Кісточку вправляють в цю розколятину попереk кісточку, з'язують її ниткою, щоб добре диржалась; стромляють її в гарачий віск(ростопляний в маленькому горщечку, або чирипочу) і воском пишуця квітки, або всяки визирунки на чистому яйці. Кісточку вмочають в віск так як піро в чирнило. Написане яйце кидаїця в жовту хварбу(жовтило). Вариця жовтило з яблуні – з кори й з гилля в воді. Виймають вже жовте яйце. По т'ї жовт'ї хварбі знов пишуця воском квітки, але вже ни по т'їх саміх, щописались раніше. Напишуть і кидають вже в чирвону хварбу. Виймають і знов пишуть квітки вже в чирвон'ї. Далі кидають в чорну краску і це вже стає ніби чорне поле. Топіро ця писанка кладе ця на пательню, або на сковроду і засовуїця в гарачу піч. Віск ростане і тоді писанка виймаїця с печи, мокрий віск обтираїця шматкою, а краска застаєця на яйці і виходить писанка.

Малюють писанки чирвною хварбою, чорною, зеленою, жовтою, ружовою – всякими. Жовту хварбу роблять самі, а т'ї всі купують в городі.

Писанки малюють кісточкою і воском. Як захолоне віск, то вже писать ни можна. На писанках вимальовують вишні, таргани, ружи, листочки: дубові, калинові – всякі. На продаш писанок ни роблять, а тільки дарують на Виликдень. Дарувати писанки годиця всім, хто христуїця: кумам, онукам, хрищенятам і т'їм мал'їм дітям, шо приходять христовать. Писать писанки вучаця діти од матерів, бабей. Кожна мати, або баба вчить своїх дітей. Типер вже так ни пишуть писанок, як раніше, бо ни те в голові, віск дорогий, нимає гарніх красок.

Примітка досліджувача: завдяки кепським життьовим обставинам звичай писання писанок за час революції дуже підупав. Причинами цього є нестача красок, дорожнеча та ріжні життьові турботи, котрі примушують селянок забути про писанки. І через те мені вдалось дуже мало зібрати писанок, та й ті мають не досить гарний вигляд за нестачею гарних красок. Меж тим до Революції цей звичай був надзвичайно розповсюджений, писанки малювались чуть не в кожній хаті і мали досить гарний вигляд. Підпис. [2, арк.116-119].

Матеріали автора супроводжуються малюнками на яких зображено кісточку-писачок та

чотири писанки з назвами «тарганями», «зірками», «цвітками» та «листочками».

с. Лука Ливківської вол. Житомирського в'єзда.

Од матери.

17.IV.1923 р. Н. Дмитрук

Нарський Вилигдинь.

Кажуть, що на Нарський Вилигдинь мирці йдуть ду церкви, і сьвітять там і правлять вночі. А внаші церкви, то спитай Брасюка Івана, – божився, клявся що сьвітилось в вівтарі. То підходили ду вівтара ду вікна, дивились; то сьвітло сьвітиця, але ни видно нікого. А вже як по півночі, то й погасне.

Всігда Нарський Вилигдинь буває в читвер, а мирці йдуть ду церкви в сериду, так як ми в субботу на одіяніє. Правиця в церкві і сьпівають.

Бувало ми ходим на гулицю кожн день, а як на Нарський Вилигдинь, то абе смеркало, то вже й жадна ни вийде на гулицю, а то мирці ни люблять, щоб були на дорозі, як вони будуть ду церкви йти.

Мати мала їдну дочку, та й та вмерла. Мати с півроку ходила на гроб і плакала. А їдного разу вона стоїть і плаче над гробом, а хтось з гроба обзиваїця:

– «Ни плач! Прийдеш на Нарський Вилигдинь в церкву, то зобачиш. От вже як прийшов цей Нарський Вилигдинь, то вона сіла в куточку в дзвониці те й дивиця. А дзвонар поліз аж на верх на дзвоницю. Бачить вона, - йдуть мирці в церкву, всі разом, так як люди. Як вони начали йти в церкву, то котре пройшло, кожне сказало:

– «Хве, прісна душа смирдить!».

А її дочка прийшла, та зрїмнялась з матірую, та й знає, що це її матери, але її ни мона признаця; то й вона так каже:

– «Хве, прісна душа смирдить!».

А ця матери проте впїзнала її, та хтіла її обняти, чи поцїлувать, а вона взяла, тай задушила цю матір. А дзвонар тихенько сидів на дзвониці і це все бачив. І як півні заспївали і розвиднилось, то він вже злазить і бачит, що ця баба лижить нижива і тут знаки – за горло душила. А йуму сказали, щоб він ни злазив з дзвониці, аж поки півні ни будуть сьпівать. Це ше ни так то й давно було, навить сто год нима. Ше мої мама бачили ту бабу».

На Нарський Вилигдинь ни мо'на робить діла. Але люди ни витирплять, часом роблять. То це ни всякому пошкодить. А гиншуму виросте Нарська кістка, такий наростинь. Вона буває і на брові, і на руці, і на носі – де попаде вирости. Колись в Мазурувої Луцьки, то вирости прамо на щоці. То її хто вже шо ни казав!. Кажуть, щоб цей дід шо ходить с торбую, обчистив кругом обвиде палицюю три рази кругом кістки і за кожним разом торкне цю кістку палицюю. Як обчиртить дев'ять дід'ів, то й пропаде. Але кістка з мирця більш помшна. Де небудь знайти кістку з нибожчика те й сховать. Кісткую то польуюця таким родом: обчистить нею кругом цього наростя дев'ять раз – обчиртить три рази, те й зверху причавить; потом знов три рази обчиртить і причавить; і ше три рази – обчиртить і причавить. Те й вона пропаде.

Підпис

Знаходимо в його записах також інші свідчення про виготовлення писанок на Великдень та його святкування на Волині.

Про особливості виготовлення крашанок Н. Дмитрук записав розповідь від учителя Оксента Таргоніва. «Більшість красить яйця в суботу. Купують і хімічні краски, а то красять в лушпинах цибулі. Лушпини кладуть в горщок з водою закіп'ятять і кладуть яйця. Цибулником красять(лушпайки з цибулі) шей еден у другого погичать(корічневі виходять)» [2, арк.78].

У великодню ніч «святят паску, кобасу, яйця, сир, масло. Все що святят, звет «паска».

«Як мают до церкви йти у Великодню ноч, то берут воду в миску, яйце вмочають крашене і вмиваюца – качають по виду, щоб був красний, чи що»[2, арк.89]. Як «прийдут з церкви, да сядут, да розговіюца. Лушпайкі од сьвячених яець треба зобрать да десь небудь загребти» [2, арк.106]. Після розговіння, на Волині, дорослі лягали відпочивати. «Посплят, а тодьє йдут на село гулят. Дзвонят вже три дньє. Хлопці, деучата гуляють навбитки. Кожна вже має кавалера, до мощніє яйця одбирає йому. А для чого? На Новий год, до несут хлопці водку деучатам, а на

Велигдень вже деучата яєць дают.

На другий день дьети ходет христовати. Им дают яйця чи паски тьотка одріже чи сала, йенчий до возьме, а йенчий до аби йому йайце»[2,арк.108]. На Проводи «закопуют яйця вже мертвим» [2, арк.112].

Фарбували великодні яйця у такий спосіб. «Красят яйця в цибулнику. Возьмут, да як цибулю садят, то наоблузуєца пір'є те; возьмут да за нього, да в чавун, ну, да заварят, да покладут яйця, да вімают, ну, да вже й крашані – такі темніє, червонувати.

А так само в полові. Насип'ють в баняк, нальют водою і закіпіт воно, і яйця пока закіп'ят, тоді вішают. І в крапиві красят, наведено ця, шо суха. Тоже так само. Пісанкі кісткою пише. Такі кісткі аж штири робит, щоб спорні, бо як одною, то жди, покамець воно наберецца» [2, арк.115].

На Коростенщині ж, як свідчать матеріали, на Великдень святили – «яйця, хліб, сало, масло, суоль, мак на Спаса – держат до весни да знов сіют на весні» [1, арк.94], коли помирала людина у період великодніх свят, то їй «клали крашанку в труну» [1, арк.95], «на Проводи збираються на кладовищах. Поминають своїх батьків. Як є сироти, б'єгают дьетки, то я чи хто другий, положит пару яєць на могилі, то каже – поцолуй хреста, крижа того, да бери. То часом назбирає цєлу торбочку – хлєб, крашанки старцам дают, то вони знов Богу моляця» [1, арк.98].

Отже, як бачимо, архівна наукова спадщина Никанора Дмитрука відносно святкування Великодня на Волині, як і його дослідження народної культури загалом, є досить значним і різноплановим, потребує належного опрацювання, дослідження і публікації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ). – Ф. 1. Етнографічна комісія, од. зб. 402. Дмитрук Н. Матеріали з народнього календаря зібрані на Коростеньщині 1923, 1927–1929 pp. 179 арк.
2. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 1. Етнографічна комісія, од. зб. 403. Н. Дмитрук. Матеріали з народного календаря зібрані на Волині 1923–1929. 139 арк.
3. Костриця М. З криниць народної творчості[Текст] / М. Костриця // Реабілітовані історією: у 7 кн. / редкол.: І. М. Синявська(голова); ред. Л.А. Копійченко. – Житомир, 2006. – Кн. 1.: Житомирська область. – С. 149–153.
4. Васянович О. Наукова та організаційно-дослідницька діяльність Василя Кравченка на Коростенщині // [Електронний ресурс] dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/

REFERENCES

1. Arkhivni naukovі fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, fol'klorystyky ta etnologii im. M.T. Ryl'skogo NAN Ukrainy (ANFRF IMFE). – F. 1. Etnografichna komisiya, od. zb. 402. N.Dmytruk Materialy z narodn'ogo kalendarya zibrany na Korosten'shyni 1923, 1927–1929 pp. 179 ark.
2. ANFRF IMFE – F. 1. Etnografichna komisiya, od. zb. 403. N.Dmytruk Materialy z narodn'ogo kalendarya zibrani na Volyni 1923–1929. 139 ark.
3. Kostrytsya M. Z krynyts' narodnoi tvorchoosti[Tekst]/ M. Kostrytsya // Reabilitovani istorieyu: u 7 kn. / redkol.: I. M. Synyavs'ka(golova); red. L.A. Kopijchenko. – Zhytomyr, 2006. – Kn. 1.: Zhytomyr's'ka oblast'. – S. 149–153.
4. Vasyanovych O. Naukova ta organizatsiyno-doslidnyts'ka diyal'nist' Vasylya Kravchenka na Korostenshyni // [Elektronnyj resurs] dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/

Ткаченко В. Пасхальная обрядность и писанкарство на Волини в архивном наследии Ныканора Дмытрука.

Автором обнародованы материалы о праздновании Пасхи и изготовлении писанок, которые были собраны исследователем Волини Н. Дмытруком в его родном селе Лука и в других населенных пунктах региона, из архива ИИФЭ им. М. Т. Рильского НАН Украины. Они сохраняются в фонде Этнографической комиссии ВУАН, с которой он сотрудничал в 20-х годах XX в. Собранные им этнографические материалы, хранящиеся в архиве, не нашли своего

отражения в научных публикациях исследователей, да и самим собирателем не были опубликованы. Он был арестован по обвинению в участии в украинской контрреволюционной националистической организации, осужден и расстрелян в 1938 г. Реабилитован посмертно в 1957 г.

В ходе работы были использованы методы поиска, систематизации, анализа и обобщения полученных данных. Обработка научного архива рукописей Института и других источников дала возможность автору констатировать, что научное наследие Ныканора Дмытрука относительно празднования Пасхи на Волыни, как и его исследования народной культуры вообще, является довольно значительным и разноплановым, нуждается в соответствующем исследовании и публикации.

Ключевые слова: Н. Дмыtruk, Пасха, Проводы, писанка, крашанка, архив.

Tkachenko V. Easter ceremonies and pysankarstvo in Volyn' in the archival heritage of Nikanor Dmytruk.

The author presents materials on the celebration of Easter and making Easter eggs that were collected by the researcher of Volyn' N. Dmytruk in his native village Luka and other towns of the region, from M. T. Rylskyi Institute of Art, Folklore and Ethnology archive. They are kept in the fund Ethnographical committee of All-Ukrainian Academy of Sciences. He collected Ethnographic materials stored in the archive, not reflected in scientific publications of researchers, and by the collector were not published. He was arrested on charges of participating in a counterrevolutionary Ukrainian nationalist organization, convicted and executed in 1938 Reabilitovan posthumously in 1957.

During the work the methods of search, systematization, analysis and generalization were used. The working up of the scientific archive of the scripts of the Institute and other sources gave the opportunity to the author to state that the scientific heritage of Nykanor Dmytruk connected with Easter celebration in Volyn' as his investigation of the nation culture in general is sufficiently significant and diverse, needs appropriate investigation and publication.

Keywords: N. Dmytruk, Easter, Provody, Easter egg, archive.

Одержано 16.12.2013

**ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ:
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ**

У статті охарактеризовано джерельну базу вивчення ідентифікаційних процесів у середовищі населення Слобідської України кінця XIX – початку XXI ст. У ході роботи використано методи аналізу, систематизації та узагальнення отриманих даних. Зі здобуттям Україною незалежності спостерігається погирявлення роботи з вивчення особливостей північно-східного регіону. Опрацювання різних видів джерел, наукової літератури та використана наукова методика дозволили автору констатувати, що незважаючи на значний масив розвідок та різноаспектних досліджень процесів етнонаціональної ідентифікації, ідентифікаційні процеси населення Слобідської України вивчені не повністю, попередні фактичні дані не завжди дають змогу зробити обґрунтовані правильні висновки. В основному увагу зосереджено на процесах колонізації території, в іншому ж випадку, деякі науковці зовсім не беруть до уваги етнічну територію Слобожанщини, яка входить зараз до складу Російської Федерації. Вивчене дає змогу констатувати необхідність подальшого ґрунтовного студіювання досліджуваного нами питання.

Ключові слова: Слобожанщина, ідентифікація, рукописні фонди, журнали, дослідження.

На сучасному етапі розвитку української етнологічної науки постала необхідність історіографічного узагальнення поступу вітчизняної етнології в напрямку культурно-побутових, ідентифікаційних досліджень окремих етнографічних районів України, зокрема Слобожанщини.

На основі проаналізованих вище джерел, можемо зробити висновок, що Слобідська Україна вивчена недостатньо. В основному увагу зосереджено на процесах колонізації території, в іншому ж випадку, деякі науковці зовсім не беруть до уваги етнічну територію Слобожанщини, яка входить зараз до складу Російської Федерації.

Основною джерельною базою дослідження, і водночас історіографією, є етнографічні матеріали кінця XIX – початку XXI ст. (Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, В. Д. Юркевича, А. Г. Слюсарського, Л. М. Жванко, В. А. Сушко, О. В. Титар та ін.), дані Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, Наукової бібліотеки ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, Наукової бібліотеки Інституту соціології НАН України, Наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, сучасна література з даної тематики, публікації вітчизняних та зарубіжних дослідників, фондові та рукописні свідчення, матеріали наукових конференцій та польових досліджень. Важливим теоретичним та етнографічним джерелом є матеріали спеціалізованих журналів: «Народна творчість та етнологія», «Матеріали до української етнології», «Народознавчі зошити», «Український історичний журнал», «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», «Социологические исследования», «Советская этнография» тощо.

Зокрема, з допомогою спецвипусків фахового видання «Народна творчість та етнологія» нам вдалося детальніше ознайомитися з методиками проведення та трактування результатів подібних досліджень. Так, Р. Григор'єва у розвідці «Територія і кордон як фактори формування етнічної ідентичності (за матеріалами досліджень прикордонних територій Брянської області)» [7] ставила за мету розглянути співвідношення етнічного та політичного кордонів, приділяючи особливу увагу аналізу формування етнічної ідентичності у підлітків [7, с.30]. У ході дослідження авторці вдалося виявити основні ідентифікаційні критерії, що впливають на визначення індивідом своєї етнічної належності, співвідношення громадянської та етнічної ідентичності, виділити зовнішній та внутрішній її рівні [7, с.30]. У статті проаналізовано

етнічний склад населення, результати дослідження місцевої говірки науковцями різних років [7, с. 31–32], розглянуто причини наявності низки ідентифікаційних практик серед мешканців досліджуваної території [7, с.32], мовний, культурний, релігійний ідентитети [7, с.33–34].

О. Ященко у статті «Населення Гомеля на початку ХХІ століття: етнокультурний аспект» [17] подала аналіз прихильності сучасних міських мешканців до цінностей білоруської традиційної культури на основі опитування, проведеного восени 2008 – на початку 2009 рр. Досліджувану проблему розкрито з допомогою низки тематичних блоків, які окреслювали ставлення респондентів до оформлення предметів інтер'єру творами білоруського декоративно-вжиткового мистецтва, споживання традиційних білоруських страв, міцність сімейних стосунків через інформацію про підтримку родинних та інших зв'язків, зацікавлення сучасних гомельців у популяризації виявів білоруської народної культури в засобах масової інформації, особливості функціонування білоруської мови вдома, на роботі, в офіційній сфері. Також розглянуто рівень побутування білоруської народної казки, музики, пісні, констатовано, що «на початку ХХІ ст. суспільство дотримується багатьох засад минулих епох, а також прагне передати етнокультурний досвід прийдешнім поколінням. Набутки старовини поєднуються вдало з характерними рисами сучасності» [17, с.101–104].

П. Леню, аналізуючи «Сучасні маркери ідентичності українців за матеріалами міста Вішеу де Сус повіту Марамуреш» [10], зосереджує увагу на етномовних, етнокультурних процесах сучасної Мараморощини. Оскільки, на переконання автора, етнічні маркери (мова, релігія, традиційна культура) фактично не відіграють своєї ролі, дослідники (автор з М. Заном) намагалися простежити реакцію інформаторів на рівні етнічного підсвідомого (ставлення респондента до представників різних національностей, що виявляється у поведінці, особливостях мовлення, способах реакції на події та ін.) [10, с.71]. Проте у подальшому на становлення особистості та її пріоритети «впливає не лише походження, а й безпосереднє етнічне оточення, умови життя в певній державі» (у даному випадку державна політика у сфері освіти, діяльність румунських ЗМІ, байдуже ставлення української держави до культурних потреб українців Румунії тощо) [10, с.70, 72].

Цінними для нашої роботи також є матеріали етнографічних експедицій Л. Ф. Артюх у населені пункти досліджуваного нами регіону (Ф. 14-5) [1], у ході яких зібрано дані, що стосуються напрямків господарства, традицій харчування, обрядової культури мешканців краю.

Наша робота головню ґрунтується на матеріалах етносоціологічного дослідження, проведеного в рамках виконання планових тем «Українського етнологічного центру» за участі автора. В основі розвідки – анкета-питальник «Російсько-українське порубіжжя: проблеми ідентифікації та міжкультурних взаємовпливів», що складається з 74 запитань, які умовно можна згрупувати в дев'ять тематичних блоків: локалізація [міграційні процеси в межах регіону та території України] (питання 10–12 анкети), процеси становлення та розвитку самосвідомості, самоідентифікації (питання 13, 14, 15, 18), питання міждержавної, міжнаціональної та міжетнічної взаємодії (питання 17, 19, 21–23, 40, 41), міжнаціональні конфлікти (питання 32–39), міжнародні відносини України (20, 24–31 питання), авто- та гетеростереотипи [властивості ідеального українця, позитивні, негативні риси росіян, українців] (питання 16, 70–73), особливості етнокультури та міжкультурні взаємовпливи (питання 42–46, 57, 59–65), мовний та релігійний ідентитети (питання 47–53 та 54–56, 58 відповідно), вплив засобів масової інформації на процеси розвитку самосвідомості та міждержавної взаємодії (питання 66–69) (Ф.14-5) [2].

Зокрема, матеріали фондів містять інформацію щодо кількісної, вікової, статевої, локальної характеристики респондентів (Ф.14-5) [4, арк.1-2]. Також охарактеризовано сімейний стан та освітній рівень опитаних (Ф. 14-5) [4, арк. 3-4]. Окремо розглянуто мовний ідентитет як показник ступеня етнонаціональної ідентифікації особистості (Ф. 14-5) [4, арк.5-9]. Значний обсяг займають зведені таблиці, укладені за результатами опитування з допомогою анкети на теренах Харківської, Донецької, Луганської, Сумської, Полтавської областей, які віддзеркалюють особливості етноідентифікаційних процесів населення Південної Слобожанщини як по регіону в цілому, так і по областях зокрема (з урахуванням місця

проживання) (Ф. 14-5) [4, арк.10-161]. З метою виокремлення характерних рис ідентичності представників досліджуваної території проведено порівняння отриманих результатів з інформацією, наданою мешканцями Чернігівської області (Ф. 14-5) [4, арк.162-218].

Водночас в Архівних наукових фондах рукописів і фонозаписів ІМФЕ можна ознайомитися з результатами опитування, проведеного серед 104 респондентів Харківської області як центру Слобожанщини. Зокрема, інформаторами стали 64 представника міста, 40 мешканців села, 40 чоловіків і 64 жінки. Середній вік опитаних – 34 роки (Ф. 14-5) [3]. У матеріалах подано розгорнуті відповіді на питання, що стосуються громадянської, державної, етнонаціональної ідентичностей, мовного, культурного та релігійного факторів, визначено ціннісні орієнтації, авто- та гетеростереотипи.

Важливими для нашої роботи є результати дослідження Белгородської області, проведеного в межах етносоціологічного моніторингу українсько-російського пограниччя, оскільки надають інформацію про рівень збереженості української мови та культури, особливості відзначення календарних свят, що дозволяє оцінити ступінь збереження свідомості мешканців краю (Ф. 14-5) [5].

Оскільки українсько-російське пограниччя ще не було предметом спеціальних досліджень під таким кутом зору, зразком для нас стала монографія московських науковців «Белорусско-русское пограничье. Этнологическое исследование» [6], у якій подано результати вивчення білорусько-російського порубіжжя. Автори розглянули регіональні особливості мовної, конфесійної ситуації, оцінили рівень збереження етнокультури.

Водночас у збірці «После империи: исследования восточноевропейского Пограничья» [12] наведено визначення поняття «пограниччя», розкрито його функції та особливості в умовах глобалізації та євроінтеграції.

Важливим джерелом для дослідження нашої теми, зокрема формування етнорегіону, є монографія М. Т. Дяченка [8], у якій розглядаються матеріали XVIII ст., що розкривають історію краю.

Вагомим у цій царині є і внесок сучасної харківської дослідниці В.А. Сушко [14], яка розглядає історію Слобожанщини від перших експедицій, описів до відкриття Харківського історико-філологічного товариства у 1877 р., комплексної фольклорно-етнографічної експедиції «Муравським шляхом» 1995 р.

Однак, на наш погляд, першою масштабною спробою етнографічного опису слобідського краю є праця «Описи Харківського намісництва кінця XVIII століття» [11], з якої ми використали дані з історії району. В унікальних за змістом рукописних та друкованих пам'ятках, що вміщені у виданні, охарактеризовано один із важливих регіонів українських земель, відомих під назвою Слобідської України, подано відомості про стан заселення та господарського освоєння краю на кінець XVIII ст., етнічну структуру населення, його культуру, побут, традиції, адміністративно-політичний устрій, кількісний та соціальний склад мешканців.

Враховуючи те, що Слобожанщина стала активно заселятися з часу Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. проти польсько-шляхетського панування за створення власної держави, Топографічні описи Харківського намісництва (1785 р., 1787 р.) та Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою дозволяють відтворити стан заселення та господарського освоєння краю на кінець 70-х – середину 90-х років XVIII ст.

Описово-статистичні та картографічні матеріали збірника подаються переважно в хронологічній послідовності. Першим наведено «Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою». Значну увагу приділено розкриттю поняття «Белгородская черта» (окреслено межі, перераховано міста, які входили до складу губерній). Докладно проаналізовано привілеї, надані Слобідським полкам, засоби управління ними, етапи реорганізації. Детально описана територія Харківського намісництва, з урахуванням полів, річок, лісів, клімату. Окремий розділ відведено устрою міст (облаштування, ярмарки, промисли). Також увагу зосереджено на повітових містах (розкрито місце розташування, промисли, кількість мешканців, герб, сади, землі) [11, с.48–54]. Розповідь супроводжується

картою Харківського намісництва та 15 повітів.

Наступним подано «Топографічний опис Харківського намісництва 1785 року», який складається з трьох частин: у першій на основі запитань розповідається про намісництво взагалі (географічне розташування, межі, повіти, ріки, клімат, поштові дороги, фауна, етнічний склад, одяг, житло, їжа); у другій ідеться про губернське місто Харків (географічне розташування, складові частини, герб, населення, промисли), повітові міста за тією ж схемою; третя частина присвячена аналізу повітів Харківського намісництва (межі, місце розташування, знаряддя праці, ліси, водойми, населення, заводи, звичаї). Виклад матеріалу супроводжується відбитками аркушів чорнового варіанту опису Харківського намісництва 1785 р.

Останнім до розгляду є «Топографічний опис Харківського намісництва 1787 року». За обсягом дослідження незначне, розповідь супроводжується фотографіями карти Харківського намісництва, плану його міст (Харкова, Чугуєва, Вовчанська, Золочева, Валок та ін.), гербів. За інформацією матеріали цього опису є ідентичними з попереднім (1785 р.).

Не менш важливими, на наш погляд, є «Матеріали до історії складання описів Харківського намісництва», де подано перелік питань, з допомогою яких охарактеризовано намісництва (25 питань), міста (16 питань), повіти (20 питань). Додано відомість, що відображає з яких міст і повітів сформовано Харківське намісництво та скільки було в ньому осіб на 1779 рік; опис міста Охтирки з повітом (зафіксовано кількість церков, частоту збирання ярмарок); опис міст Харківського намісництва 1796 року (подано час побудови, кількість кам'яних і дерев'яних споруд, мешканців, опис повітових міст); відомості по Харківському намісництву про чисельність населення, наявність грошей, солі, вина, хліба; таблиці зведених кількісних показників описів Харківського намісництва (кількість приватних будинків і чисельність населення у містах, кількість чоловіків і жінок у повітах, даних про розподіл земельних угідь).

Отже, «Описи Харківського намісництва кінця XVIII століття» містять ґрунтовну інформацію з історії формування та заселення території краю, її розвитку. Однак дані більшою мірою зосереджені на чисельності населення та розвиткові ремесел. Це дає можливість порівняти стан збереженості етнокультури серед українського населення регіону сьогодні і визначити перспективи її впливу на формування самобутності та ідентичності української спільноти Слобожанщини.

Важливим для нас є і науковий доробок російської дослідниці Л.М. Чижикової. Так, у статті «Об этнических процессах в восточных районах Украины (по материалам экспедиционного обследования 1966 г.)» [16] автор зазначає, що в традиційному житлі, харчуванні, сільськогосподарській техніці представників досліджуваної території багато спільного з російським населенням. Однак основна маса українців і росіян, які мешкають у цих районах, зберігає національну самосвідомість. Разом із тим наявна її трансформація у груп росіян, які мешкають у змішаних українсько-російських селах. Рідше трапляються такі зміни серед українців [16, с.22].

Водночас Л.М. Чижикова зауважила: «У минулому, у побуті спостерігалася певна віддаленість – рідко бралися шлюби між українцями та росіянами. Результати дослідження виявили, що на визначення національної самосвідомості впливають такі причини: чисельність і компактність розселення національної групи, етнічне середовище, активність господарсько-культурного спілкування та взаємовпливу, мова навчання у школі» [16, с.25].

Під час опрацювання літературних джерел вдалося з'ясувати, що інформація, яка стосується досліджуваної нами території, відображена і в підручниках з етнології. Зокрема, у роботі Б. П. Савчука [13] проаналізовано географічне положення регіону, зосереджено увагу на часах найдавнішого заселення Слобожанщини (від молодшого палеоліту до кінця IX ст.), історичної трансформації краю (з початку XVI ст. до великого колонізаційного руху XVII ст.). Дослідник повідомляє про згубний вплив на самобутність українського населення іноетнічних культур (російської, білоруської, грецької і т. п.). Також показує процес переселення та колонізації Слобожанщини у другій чверті XVII ст., включення козацьких полків Слобожанщини до складу російських губерній, їхнього перерозподілу між Харківською і Курською губерніями.

Відомості про заселення українськими селянами, козаками укріплених ліній поблизу Орла та інших поселень на початку XVII ст. і про вплив іноетнічних культур, особливо російського населення, знаходимо у дослідженні С. П. Павлюка [15].

Л. М. Жванко [9] у посібнику з краєзнавства аналізує причини переселення, подає етапи, напрямки заселення Слобідської України.

Серед закордонних робіт варто відзначити видання Ф. Барта [18], Дж. Едвардса [19], Р. Холла [20], Е. Сміта [21], в яких розглянуто особливості етнокультури, психології низки етнічних груп, описано механізми розвитку мовної ідентичності, проаналізовано основні питання процесів етнонаціональної ідентичності, етапи формування колективної національної ідентичності.

З викладеного можна зробити висновок, що незважаючи на значний масив розвідок та різноаспектних досліджень процесів етнонаціональної ідентифікації, ідентифікаційні процеси населення Слобідської України вивчені недосконало, попередні фактичні дані не завжди дають змогу зробити обґрунтовані правильні висновки. Вивчене дає змогу констатувати необхідність подальшого ґрунтовного студіювання досліджуваного нами питання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (АНФРФ ІМФЕ) – Ф. 14-5. Експедиції. – Од. зб. 447. Артюх Л. Ф. Матеріали етнографічної експедиції до Вінницької, Запорізької, Сумської, Харківської та Хмельницької областей, зібрані до теми: «Російсько-українські взаємозв'язки у народній матеріальній культурі росіян і українців північно-східних районів України – на матеріалах народної кулінарії (червень–вересень 1976 р.)». 1977 р. – 46 арк.+47+50+51.
2. АНФРФ ІМФЕ – Ф. 14-5. Експедиції. – Од. зб. 730. Український етнологічний центр. Анкета «Російсько-українське порубіжжя: проблеми ідентифікації та міжкультурних взаємовпливів». 2012 р. – 11 арк.
3. АНФРФ ІМФЕ – Ф. 14-5. Експедиції. – Од. зб. 731. Піскун О. О. Експедиційні матеріали, зібрані в рамках теми: «Сучасні етноідентифікаційні процеси населення Слобожанщини» (Харків, Харківська область). 2012 р. – 142 арк.
4. АНФРФ ІМФЕ – Ф. 14-5. Експедиції. – Од. зб. 732. Український етнологічний центр. Зведені таблиці, укладені за результатами опитування мешканців Південної Слобожанщини та Чернігівської області. 2012 р. – 218 арк.
5. АНФРФ ІМФЕ – Ф. 14-5. Експедиції. – Од. зб. 734. Український етнологічний центр. Експедиційні матеріали, зібрані в рамках спільного проекту Інституту етнології та антропології РАН та ІМФЕ НАН України «Російсько-українське пограниччя: етносоціологічний моніторинг» (м. Короча, с. Соколівка, с. Велика Халань, с. Жигайлівка Корочанського району Белгородської області, Російська Федерація). 2012 р. – 210 арк.
6. Белорусско-русское пограничье. Этносоциологическое исследование / [отв. ред. Р. А. Григорьева, М. Ю. Мартынова] – М., 2005. – 378 с.
7. Григор'єва Р. Територія і кордон як фактори формування етнічної ідентичності (за матеріалами досліджень прикордонних територій Брянської області) / Р. Григор'єва // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 2. – С. 30–34.
8. Дьяченко Н. Этнографические исследования Слободской Украины в XVIII – первой половине XIX ст. (Историко-этнографическое исследование): автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук : спец. 576 «Этнография» / Н. Дьяченко. – Киев, 1971. – 26 с.
9. Жванко Л. Краєзнавство / Л. Жванко. – Х., 2010. – 162 с.
10. Леньо П. Сучасні маркери ідентичності українців за матеріалами міста Вішеу де Сус повіту Марамуреш / П. Леньо // Народна творчість та етнологія – 2011. – № 2. – С. 70–73.
11. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / [упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій]. – К.: Наукова думка, 1991. – 223 с.

12. После империи: исследования восточноевропейского Пограничья: Сборник статей / [под ред. И. Бобкова, С. Наумовой, П. Терешковича] – Вильнюс, 2005. – 240 с.
13. Савчук Б. Українська етнологія / Б. Савчук – Івано-Франківськ, 2004. – 560 с.
14. Сушко В. Слобожанщина в етнологічних дослідженнях XVIII – XXI ст. / В. Сушко // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. – К., 2006. – Випуск 21. – С. 136–141.
15. Українське народознавство / [ред.: С. П. Павлюк] – К., 2006. – 568 с.
16. Чижикова Л. Об этнических процессах в восточных районах Украины (по материалам экспедиционного обследования 1966 г.) / Л. Чижикова // Советская этнография. – 1968. – № 1. – С. 18–31.
17. Яценко О. Населення Гомеля на початку XXI століття: етнокультурний аспект / О. Яценко // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 6. – С. 100–104.
18. Barth F. Ethnic Groups & Boundaries. The Social Organization of Culture Difference / F. Barth – Oslo, 1969. – 153 p.
19. Edwards J. Language, Society & Identity / J. Edwards – Oxford: Basil Blackwell. – 1985. – 245 p.
20. Hall R. National Collective Identity: Social Constructs & International Systems / R. Hall – Columbia University Press, 1999. – 392 p.
21. Smith A. The Ethnic Origins of Nations / A. Smith – Cambridge, 1985. – 336 p.

REFERENCES

1. Arkhivni naukovi fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, fol'klorystyky ta etnologii im. M. T. Ryl'skogo NAN Ukrainy (ANFRF IMFE) – F. 14-5. Ekspedytsii. – Od. zb. 447. Artuh L. F. Materialy etnografichnoi ekspedytsii do Vinnyts'koi, Zaporiz'koi, Sums'koi, Kharkivs'koi ta Khmel'nyts'koi oblastey, zibrani do temy: «Rosiys'ko-ukrains'ki vzaemovv'yazky u narodniy material'nyy kul'turi rosiyan i ukrainsiv pivnichno-shidnyh rayoniv Ukrainy – na materialah narodnoi kulinar'nyy (cherven'–veresen' 1976 r.)». 1977 r. – 46 ark.+47+50+51.
2. ANFRF IMFE – F. 14-5. Ekspedytsii. – Od. zb. 730. Ukrains'kyi etnologichnyi tsentr. Anketa «Rosiys'ko-ukrains'ke porubizhzhya: problem identyfikatsii ta mizhkul'turnykh vzaemovplyviv». 2012 r. – 11 ark.
3. ANFRF IMFE – F. 14-5. Ekspedytsii. – Od. zb. 731. Piskun O. O. Ekspedytsiyni materialy, zibrani v ramach temy: «Suchasni etnoidentyfikatsiyni protsesy naseleння Slobozhanshyny» (Kharkiv, Kharkivs'ka oblast'). 2012 r. – 142 ark.
4. ANFRF IMFE – F. 14-5. Ekspedytsii. – Od. zb. 732. Ukrains'kyi etnologichnyi tsentr. Zvedeni tablytsi, ukladeni za rezul'tatamy opytuvannya meshkantsiv Pivdennoi Slobozhanshyny ta Tchernigivs'koi oblasti. 2012 r. – 218 ark.
5. ANFRF IMFE – F. 14-5. Ekspedytsii. – Od. zb. 734. Ukrains'kyi etnologichnyi tsentr. Ekspedytsiyni materialy, zibrani v ramach spil'nogo proekty Instytutu etnologii ta antropologii RAN ta IMFE NAN Ukrainy «Rosiys'ko-ukrains'ke pogranichchya: etnosotsiologichnyi monitoring» (m. Korocho, s. Sokolivka, s. Velyka Khalan', s. Zhygailivka Korochans'kogo raionu Belgorods'koi oblasti, Rosiys'ka Federatsia). 2012 r. – 210 ark.
6. Belorussko-russkoe pogranich'e. Etnosotsiologicheskoe issledovanie / [otv. red. R. A. Grigor'eva, M. Y. Martynova] – M., 2005. – 378 s.
7. Grigor'eva R. Terytoriya i kordon yak factory formuvannya etnichnoi identychnosti (za materialamy doslidzhen' prykordonnykh terytoriy Bryans'koi oblasti) / R. Grigor'eva // Narodna tvorchist' ta etnographiya. – 2010. – № 2. – S. 30–34.
8. Dyachenko N. Etnographicheskoe issledovaniya Slobodskoi Ukrainy v XVIII – pervoi polovine XIX st. (Istoriko-etnographicheskoe issledovanie): avtoref. dis. na soiskanie nauchn. stepeni kand. ist. nauk : spets. 576 «Etnographiya» / N. Dyachenko. – Kiev, 1971. – 26 s.
9. Zhvanko L. Kraeznavstvo / L. Zhvanko. – Kh., 2010. – 162 s.
10. Len'o P. Suchasni markery identychnosti ukrainsiv za materialamy mista Visheu de Sus povitu Maramuresh / P. Len'o // Narodna tvorchist' ta etnologiya – 2011. – № 2. – S. 70–73.
11. Opysy Kharkivs'kogo namisnytstva kintsya XVIII st.: Opysovo-statystychni dzherela / [uporyad. V. O. Pirko, O. I. Gurghiy]. – K.: Naukova dumka, 1991. – 223 s.
12. После империи: исследование восточноевропейского Пограничья: Сборник статей / [под ред.

- I. Bobkova, S. Naumovoi, P. Treshkovichya] – Vil'n'us, 2005. – 240 s.
13. Savshuk B. Ukrain's'ka etnologia / B. Savchuk – Ivano-Frankivs'k, 2004. – 560 s.
14. Sushko V. Slobozhanshyna v etnologichnykh doslidzhennyakh XVIII – XXI st. / V. Sushko // Etnichna istoriya narodiv Evropy: zb. nauk. prats'. – K., 2006. – Vypusk 21. – S. 136–141.
15. Ukrain's'ke narodoznavstvo / [red.: S. P. Pavluk] – K., 2006. – 568 s.
16. Tchizhykova L. Ob etnicheskikh protsesakh v vostochnykh raionakh Ukrainy (po materialam ekspeditsyonnoho obsledovaniya 1966 g.) / L. Tchizhykova // Sovetskaya etnographiya. – 1968. – № 1. – S. 18–31.
17. Yashchenko O. Nasednennya Gomelya na pochatku XXI stolittya: etnokul'turnyi aspekt / O. Yashchenko // Narodna tvorchist' ta etnographiya. – 2009. – № 6. – S. 100–104.
18. Barth F. Ethnic Groups & Boundaries. The Social Organization of Culture Difference / F. Barth – Oslo, 1969. – 153 p.
19. Edwards J. Language, Society & Identity / J. Edwards – Oxford: Basil Blackwell. – 1985. – 245 p.
20. Hall R. National Collective Identity: Social Constructs & International Systems / R. Hall – Columbia University Press, 1999. – 392 p.
21. Smith A. The Ethnic Origins of Nations / A. Smith – Cambridge, 1985. – 336 p.

Пискун Е. Идентификационные процессы на Слобожанщине: источники исследования.

В статье охарактеризованы источники изучения идентификационных процессов населения Слободской Украины конца XIX – начала XXI века. В ходе работы использованы методы анализа, систематизации и обобщения полученных данных. С обретением Украиной независимости наблюдается оживление работы по изучению особенностей северо-восточного региона. Обработка разных видов источников, научной литературы и использованная научная методика позволили автору констатировать, что несмотря на значительный массив трудов и разноаспектных исследований процессов этнонациональной идентификации, идентификационные процессы населения Слободской Украины изучены не полностью, предыдущие фактические данные не всегда дают возможность сделать обоснованные правильные выводы. В основном внимание сосредоточено на процессах колонизации территории, в другом же случае, некоторые исследователи совсем не берут во внимание этническую территорию Слобожанщины, которая входит сейчас в состав Российской Федерации. Изученное даёт возможность констатировать необходимость дальнейшего детального исследования изучаемого нами вопроса.

Ключевые слова: Слобожанщина, идентификация, рукописные фонды, журналы, исследования.

Piskun O. The identification processes in Slobozhanshyna: the sources of the investigation.

The sources of the studying of the identificational processes of the inhabitants of Slobidska Ukraina of the end of the 19th – the beginning of the 21st centuries are described in the article. During the work we used the methods of analysis, systematization and generalization. Since gaining independence of Ukraine there is a revival of the peculiarities of the Northeast region. The working up of different kinds of sources, scientific literature and used scientific methodology allowed the author to state that in spite of huge mass of the works and different investigations connected with the processes of ethnic and identificational processes, the identificational processes of the inhabitants of Slobidska Ukraina are not studied completely, as the anterior actual data don't always give the opportunity to get well-founded right conclusions. Mainly focuses on the processes of colonization territory, in another case, some researchers did not take into account etnicheskuyu Slobozhanshchina territory which now includes part of the Russian Federation. The studied facts allow to state the necessity of further solid studying of the investigated question.

Key words: Slobozhanshyna, identification, manuscript funds, magazines, investigations.

Одержано 19.12.2013

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКИХ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ В 1945 – СЕРЕДИНІ 1950-х рр.

У статті подано короткий аналіз післявоєнного становища сільських клубних установ. Проаналізовано п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства на 1946-1950 рр., де також ставилися завдання по вдосконаленню культурно-просвітницької роботи. Досліджено кількість клубів та темпи їх відбудови у вказаний період, а також різнопланова діяльність сільських клубних установ. Охарактеризовано стан культурного обслуговування села та виявлено залежність культурного життя мешканців сіл від соціально-економічної політики сталінського партійно-державного керівництва. У статті розкрито негативні тенденції по культурному відродженні села: мізерне державне фінансування, повільні темпи відбудови сільських закладів культури, незабезпеченість найпростішим інвентарем, меблями, книгами, радіоприймачами, кіноустановками. Також, висвітлено різні форми безпосередньої участі трудящих у культурному будівництві. Так, зокрема, сільська молодь створювала бригади будівельників і працювала у вихідні дні, завзято організовувала суботники і недільники у яких взяла участь велика кількість небайдужих людей.

Ключові слова: культура, село, клубні установи, дозвілля, концертні зали, гурткова робота.

Дослідники повертаються до незаслужено забутих і відверто перекручених фактів та подій української історії, переосмислюють їх, змиваючи з них ідеологічні нашарування. У реаліях сучасної України постало актуальне завдання суттєво поліпшити соціально-побутове становище населення, створити для нього належні умови життєдіяльності. Тому критичне використання досвіду минулих років щодо забезпечення матеріально-побутових умов життя всіх верств українського суспільства, культурних потреб, з'ясування тенденцій розвитку народних традицій має важливе наукове та практичне значення.

Проблематика повоєнного українського села має солідну історіографію. Інтерес вчених до проблеми соціально-економічних і культурних процесів у селі в повоєнні роки останнім часом дещо зріс. Однак період 1945-1953 рр. ще не досить досконало вивчений в українській історіографії. На сьогодні ми маємо лише декілька узагальнюючих праць, у яких приділяється увага побуту та дозвіллу сільського населення України [2].

Роботу клубних установ села розглянув А. І. Големба [3]. Культурний розвиток повоєнних років села частково представлений в працях С. П. Алексєєва [1] та В. О. Романцова [6]. Проте низка аспектів ще потребує свого вивчення.

Метою статті є аналіз стану культурного обслуговування села та виявлення залежності культурного життя мешканців сіл від соціально-економічної політики сталінського партійно-державного керівництва.

Будучи одним із елементів соціальної політики держави, культура посідає виняткове місце. У повоєнні роки центром усього культурного життя на селі були клуби. Післявоєнне становище поставило перед ними нові вимоги. Клуби на селі були кінозалом, лекторієм і місцем відпочинку. Однак у післявоєнний період більшість сільських культурних закладів знаходилася в дуже поганому стані. Не обладнані належним чином до війни, вони були остаточно розорені за чотири воєнні роки. Кількість клубів, бібліотек у цілому на селах зменшилася більше ніж на половину. У районах, які були окуповані, більшість закладів культури було зруйновано або спалено.

Держава через заклади культури мала змогу політично та ідеологічно впливати на людей. Саме тому відбудова мережі культурно-просвітницьких закладів розпочалася ще у ході Великої Вітчизняної війни. У 1945 р. за планом нарком освіти УРСР у звільнених областях мали бути

відновленими: 312 районних будинків культури і клубів, 3082 сільських клубів. На реконструкцію та відбудову було заплановано всього 8 млн. крб. асигнувань, яких було недостатньо для проведення таких масштабних робіт [8, с.354].

У червні 1946 р. Комітет у справах культурно-просвітницьких установ при Раді Міністрів СРСР затвердив «Положення про державний сільський клуб», яким мали керуватися у своїй роботі місцеві організації. На основі цього «Положення» був розроблений проект сільського клубу, у складі якого передбачалися глядацький зал зі сценою, фойє, бібліотека-читальня, кімната для гурткової роботи і відпочинку, спортивний майданчик, радіо, комплекти музичних інструментів і настільних ігор, спортивний інвентар [8, с.355].

В четвертому п'ятирічному плані відбудови і розвитку народного господарства на 1946-1950 рр. також ставилися завдання вдосконалення культурно-просвітницької роботи. Однак часто завдання так і не виконувалися, залишаючись тільки на папері. Четвертий п'ятирічний план також передбачав мізерні асигнування на культурне будівництво. У середньому на один Будинок культури виділялося по 25-30 тис. крб., що звичайно не могло задовольнити потреби сільської освіти. Але і ці невеликі кошти не завжди повністю використовувалися через нестачу будівельних матеріалів, робочих рук, техніки [8, с.356].

Бригада ЦК КП(б)У у складі трьох осіб разом з працівниками відділу пропаганди й агітації обкому КП(б)У в 1945 р. перевіряла роботу культурно-просвітницьких закладів у шести районах Ровенської області (Дубновському, Костопільському, Млинівському, Гощанському, Сербському і Клеванському). Цією перевіркою було встановлено, що в окремих районах мережа культурно-просвітницьких закладів кількісно зрівнялася з мережею довоєнного періоду [19, арк.4,328зв].

Влада проявляла деяку турботу про відбудову і розширення мережі культурно-освітніх установ, але це відбувалося не завжди. Рада Міністрів УРСР своєю постановою від 4 травня 1949 р. виділила для колгоспного будівництва 170 тис. кубометрів лісу, а постановою від 25 травня 1949 р. зобов'язала Укоопспілку забезпечити продаж колгоспам для їх потреб 100 тис. кв. м скла, 935 т цементу і 72 т цвяхів [14, арк.37,1439зв]. Але у проханні активу села Рокита (Велико-Богачанського району Полтавської області) про виділення 200 тис. крб. на будівництво сільського клубу владні структури відмовили. Комітет культурно-просвітницьких закладів при Раді Міністрів УРСР сповістив, що на будівництво сільських і колгоспних клубів засоби з держбюджету не передбачаються [17, арк.48,2656зв]. Відбудова і будівництво клубів повинно було проводитися за рахунок колгоспів і методом народного будівництва. На це виділялися не значні кошти. Через загальну бідність і недостатню матеріальну базу відбудова закладів культури помітно затримувалася. Залишковий принцип фінансування закладів культури призводив до того, що в селах не вистачало найнеобхіднішого: кіноустановок, книг, журналів, радіоприймачів.

Клуби будувалися доволі повільними темпами. Державні кошти, які все ж виділялися на розвиток клубів, не завжди використовувалися за призначенням. Не вистачало будівельних матеріалів, техніки, спеціалістів. Понад три роки будувався клуб у селі Патриниць Кам'янець-Подільського району. Місцеві жителі довгий час не бачили кіно, не відвідували концертів. Тут ніде було проводити бесіди, лекції, організувати гуртки художньої самодіяльності. У Кіровоградській області за весь 1948 рік було побудовано всього 7 колгоспних і 3 сільських клуби [16, арк.74,2341зв]. Взагалі будівництво і ремонт сільських клубних закладів проходили незадовільно.

У Миронівській МТС Томаківського району Дніпропетровської області приміщення клубу було в жахливому стані: кам'яні стіни довжиною шириною, висотою, але не було ні даху, ні стелі, ні підлоги, ні вікон, ні дверей. Ця МТС знаходилася в від райцентру, тому, зрозуміло, що на перегляд фільмів та на концерти жителі не мали змоги їздити [15, арк.8,1674зв].

Однак люди не хотіли миритися з таким становищем. Певною мірою реакцією на недооцінку адміністративним апаратом проблем зміцнення матеріальної бази культури та залишковий принцип її фінансування стало виникнення й поширення різних форм безпосередньої участі трудящих у культурному будівництві. Рух за відбудову зруйнованих і спорудження нових установ культури зародився ще під час війни з ініціативи трудівників села

Верхівня Житомирської області. Патріотична ініціатива знайшла підтримку широких верств населення України: у містах і селах трудящі в позаробочий час працювали на відбудові установ культури. Найбільшу активність у відбудові культурно-освітніх закладів і покращенні їх діяльності виявляла сільська молодь, яка створювала бригади будівельників і працювала у вихідні дні. У проведених влітку 1947 р. суботниках і недільниках у республіці взяло участь понад 2 млн чоловік. Загальна вартість безоплатно виконаних робіт становила більш як 34 млн. крб. На Україні в кінці 1949 р. працювало 12 786 сільських, 12 188 колгоспних клубів, 2 285 хат-читалень [7, с.195].

Наслідуючи приклад житомирців, жителі сіл Сумської області в 1946 р. збудували 7 нових клубів і відремонтували 36. Найкраще була поставлена робота з організації недільників у Білопільському, Штепівському, Ульяновському, Кролевецькому, Роменському, Краснопільському, Тростянецькому, Охтирському та інших районах. В Охтирському районі було організовано три недільники, у яких брало участь 450 чоловік. Силами учасників недільника відремонтовано сільський клуб на станції Куриковка. У клубі було зроблено сцену, відремонтовано залу, проведено кольорове пофарбування стін, відбудовано кімнату-читальню. У Буднянському сільському клубі цього ж району збудовано нову стелю, зроблено нову сцену, добудовано ще дві кімнати, що склало близько 14,5 тис. крб. Усього по Охтирському району було проведено недільники з ремонту, вартістю до 39,5 тис. крб [10, арк.54,79зв].

У Долинському районі Сумської області колгоспниками села Лучки був проведений ремонт сільського клубу. Ними було зроблено ремонт приміщення клубу на 360 місць, побудовано нову сцену, пофарбовано клуб. А в селі Московське цього ж району завдяки недільникам збудовано новий колгоспний клуб вартістю близько 40 тис. крб [10, арк.59, 79зв].

Незабезпеченість клубів приміщеннями, концертними залами і кімнатами для проведення гурткової роботи зустрічалася в багатьох селах України. Так, із загальної кількості 1135 сільських клубів Київської області 105 не мали окремих приміщень і проводили свою роботу в кімнатах сільських рад і колгоспів, 611 клубів (або 53 %) не мали кімнат для проведення гурткової роботи. Концертних залів не мали 30 клубів. У Звенигородському районі із 27-ми сільських клубів 13 не мали окремих кімнат для проведення гурткової роботи. У Харківській області із 615-ти сільських клубів 89 (або 14,5 %) не мали приміщень. 518 сільських клубів мали концертні зали, з них 203 клуби мали концертні зали з кількістю до 100 місць кожний. Для проведення гурткової роботи не мали кімнат 403 клуби [9, арк.27,7121зв].

Значну кількість сільських клубів Сумської області було розміщено в малоприспособлених приміщеннях, які склалися з одного залу, без кімнат для проведення гурткової роботи. Так, із 579 сільських клубів 281 не мали кімнати для роботи гуртків [9, арк. 30]. Сільські клуби Херсонської області не мали постійних приміщень і тому часто орендували будь-які кімнати для клубної роботи. Так, Червоногвардійський сільський клуб Н. Маячковського району орендував приміщення в колгоспі ім. Хрущова, концертний зал якого міг вмістити лише 50 осіб. Як згадує мешканка села села Дмитрівка Павлоградського району Дніпропетровської області, нині відомий історик, професор Г. К. Швидько, у них під клуб було переобладнано зерносховище. Там було влаштовано кінозал, бібліотеку та магазин [4, с.330].

Гладківський сільський клуб Голопристанського району орендував приміщення в колгоспі ім. Ворошилова, де також був невеликий концертний зал. Необхідно зазначити, що при недостатньому забезпеченні клубів приміщеннями в ряді районів клубні приміщення використовувалися не за призначенням. Так, у Зміївському районі Харківської області половина приміщення Краснопаянського сільського клубу, частина приміщення Лютівського сільського клубу Золочівського району зайняті під квартири [18, арк.99,3211зв]. У селі Варковичі Дубновського району Ровенської області протягом 1945-1947 рр. у сільському клубі зберігалася зерно. У с. Селище Шепетівського району Кам'янець- Подільської області голова колгоспу наказував у клубі утримувати телят [4, с.331]. Приміщення хати-читальні села Розваж Острожського району цієї ж області використовувалося не за призначенням. Клуб у селі Бережниця Дубровицького району, а також клуб села Малинське Березнянського району цієї ж області впродовж вказаних років були зайняті військовими частинами [19, арк.3,328зв].

16 лютого 1946 року до комітету в справах культпросвітніх установ при Раді Міністрів УРСР з приймальні М. С. Хрущова надійшла скарга членів комсомольської організації села Еленівка Ворошилівського району Ворошиловградської області про те, що сільський клуб засипаний зерном і комсомольська організація не має змоги організувати масово-політичну і культурно-освітню роботу серед колгоспної молоді [20, арк.36,595зв].

За даними обласного відділу культпросвітрова в Костопільському районі Ровенської області за планом повинні були працювати сільські клуби та хати-читальні. Однак перевіркою на місці було встановлено, що жоден із цих закладів не працював. Хата-читальня в селі Перерва знаходилася в приміщенні сільської ради, кімната не була обладнана і використовувалася в основному для паління цигарок. Ніяких культурно-освітніх заходів не проводилося, гуртків теж не було [19, арк.7,328зв].

У 1948 р. багато клубних приміщень Сумської області використовувалися як зерносховища. Усього в Сумській області під зерносховища було зайнято 49 сільських клубів [11, арк.87,238зв].

Подібна ситуація була в багатьох селах України. Приміщення Миколаївського сільського клубу (Зачепилівський район, Харківська область) було зайнято під «Заготзерно» [13, арк.74,431зв]. Приміщення Залізничного сільського клубу Катеринопільського району Київської області було зайняте сілпо, також тут був склад добрив; у трьох кімнатах сільського клубу Гуляйполя цього ж району функціонувала школа; у селі В. Стариця Бориспільського району приміщення сільського клубу було зайняте під зерно [9, арк.27-33,7121зв].

Клуби часто закривалися у зв'язку із сільськогосподарськими роботами. Клуб села Шитки Вінницького району Вінницької області майже завжди був закритий, і тільки іноді відкривалася бібліотека для видачі книг. Секретар первинної партійної організації Плюта замість того, щоб активно втручатися в роботу клубу, по суті сприяв такому стану, систематично використовуючи завідуючого клубом Зеленка на польових роботах. А голова колгоспу зайняв під свою квартиру 3 кімнати в клубі. У селі Писарівка цього ж району також робота клубу часто призупинялася, оскільки завідуючого клубом направили працювати комбайнером [16, арк.12,2341зв].

Майже всі клубні заклади відчували гостру нестачу меблів. У переважній більшості, замість стільців, були дерев'яні лавки, які розставлялися під час глядацьких заходів, а потім прибиралися, щоб звільнити місце для танців. У деяких клубах навіть таких пересувних лавок не було. Натомість були вкопані у землю стовпчики, на які накладено дошки, для «зручного» сидіння [8, с.359].

Більшість клубів були не забезпечені необхідним обладнанням, кіноустановкою, не мали місць для сидіння, столів, шаф. У Ворошиловградській області концертні зали сільських клубів були розраховані на 50 554 місць, а обладнанні стільцями тільки 71,3 %. У Балаклеївському районі Харківської області з 1 746 місць у сільських клубах було обладнано лише 562 місця, в Вовчанському із 3 510 – 2 082 місця. Концертний зал сільського клубу в селі Руда Володарського району Київської області, розрахований на 120 місць, мав 80 стільців. Колгоспний клуб у селі Лихачиха того ж району мав лише три лавки. Сільські клуби Більше-Писарівського району (Пожнянський, Стрілецько-Пушкарський, Порозчанський) були забезпечені стільцями тільки на 20 % [9, арк.35,7121зв].

50-ті роки набували нових яскраво виражених ознак подальшого застосування експериментів, що проводилися в українському селі. У 1950 р. широких масштабів набрала кампанія укрупнення дрібних колгоспів. Заходи «добровільного» об'єднання-укрупнення зачепили практично всі колгоспи. Кількість колгоспів в Україні зменшилася з 33 653 у 1950 р. до 15 979 у 1952 р. [5, с.371].

У Житомирській області на кінець 1953 р. було 440 колгоспних клубів. Проте в 1949 р. (до укрупнення колгоспів) їх було 674. Керівники багатьох колгоспів, скориставшись укрупненням, стали використовувати колишні клубні приміщення для господарських потреб. У 77-ми селах Хустського району, і в 48-ми селах Тячівського району Закарпатської області не було жодного культосвітнього закладу. У цілому по Закарпатській області нараховувалося 181 село, де не було ніяких культпросвітніх установ. У Ворошиловградській області нараховувалося

70 населених пунктів, у яких не було культосвітніх закладів. У той час було допущено зменшення мережі колгоспних клубів. У Кримській області 125 населених пунктів не мали клубів, 333 – не мали бібліотек. У Херсонській області допущено зменшення мережі колгоспних клубів. Якщо на 01.01.1949 р. в області був 761 колгоспний клуб, то на кінець 1953 р. їх працювало 282 [12, арк.35,66зв].

У результаті з 1950 по 1955 рр. кількість колгоспних клубів в Україні зменшилася на 5194. І населення багатьох сіл втратило можливість відвідувати бібліотеки, переглядати фільми. В інших селах клуби існували лише «на папері». У них нічого не робилося через відсутність ; будь-яких приміщень. Наприклад, у 1955 р. їх нараховувалося 3461 [4, с.329].

У новостворених укрупнених господарствах клуби або будинки культури залишалися лише на центральних садибах, а в так званих бригадних селах переводилися на категорію «червоних гуртків», функції яких полягали у проведенні агітаційно-пропагандистської роботи серед мешканців населеного пункту, читання їм лекцій з питань культури, зовнішньої і внутрішньої політики. Навіть добре налагоджена культурна робота на центральній садибі не могла задовольнити мешканців сіл, оскільки бригади укрупнених колгоспів розташовувалися на відстані від 3 до 10 км. Основна маса колгоспників не мала можливості або й навіть бажання, після виснажливого трудового дня йти декілька кілометрів для культурного відпочинку.

Загалом за повоєнний період в українському селі була проведена певна робота зі створення передумов для зростання культурно-освітнього рівня селянства. Однак масштабні негативні явища й недоліки в організації культурно-освітньої роботи, слабкі матеріально-фінансові можливості для її практичного здійснення суттєво знижували реальні результати. Стримуючими чинниками клубної роботи була їх слабка матеріально-технічна база, відсутність елементарного інвентара, музичних інструментів, сценічного та іншого обладнання, низький фаховий рівень (а то й відсутність) працівників, проблеми методичного керівництва. Все це ставало причиною того, що значна частина сільських клубів у повоєнний період не могла належно організувати повноцінної роботи або зовсім не діяла. Культурний розвиток села значно відставав від культурного розвитку міста. Фактично село знаходилося у своєрідній ізоляції. Можливості сільських закладів культури не задовольняли колгоспників і ускладнювали і без того напружену ситуацію на селі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева С. П. Радянська пісня : [метод. поради та матеріали до лекції]. Серія XIII № 12 / С. П. Алексеева. – К., 1958. – 23 с.
2. Баран В. К. Україна : новітня історія : (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
3. Големба А. И. Концерты в клубе / А. И. Големба. – М. : Госкультпросветиздат, 1952. – 36 с.
4. Нікілев О. Духовно-культурне життя українського села 1950–середина 1960-х рр. У вимірі реалій повсякденного буття / О. Нікілев // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 29. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С.327-332.
5. Панченко П. П. Аграрна історія України: Навчальний посібник для студентів і викладачів сільськогосподарських закладів освіти I-IV рівнів акредитації. / П. П. Панченко, Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов. – К. : ВЦ «Просвіта», 2007. – 532 с.
6. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.) / В. О. Романцов. – К. : Наук. думка, 1972. – 219 с.
7. Советская деревня в первые послевоенные годы (1946–1950) / редкол. : И. М. Волков (отв. ред.) и др. – М., 1978. – 295 с.
8. Талан Є. П. Колгоспи УРСР в період завершення будівництва соціалізму (1951-1958 рр.) / Є. П. Талан. – К. : Наук. думка, 1966. – 550 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 7121. – 68 арк.
10. ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 10. – Спр. 79. – 80 арк.
11. ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 10. – Спр. 238. – 278 арк.

12. ЦДАВО України. – Ф. 4960. – Оп. 8. Спр. 66. – 60 арк.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України у м. Києві. (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 431. – 144 арк.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 1439. – 130 арк.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 1674. – 64 арк.
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 2341. – 160 арк.
17. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 2656. – 272 арк.
18. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 3211. – 171 арк.
19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 70. – Спр. 328. – 14 арк.
20. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 70. – Спр. 595. – 67 арк.

REFERENCES

1. Alekseieva S.P. Radianska pisnia: [metod. porady ta materialy do lektsiyi]. Seriya XIII № 12 / S. P. Alekseieva. – K., 1958. – 23 s.
2. Baran V. K. Ukraina: novitnia istoriia: (1945–1991 rr.) / V. K. Baran. – Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kripiakevycha NAN Ukrainy, 2003. – 670 s.
3. Golemba A. I. Kontserty v klube / A. I. Golemba. – M.: Goskultprosvetizdat, 1952. – 36 s.
4. Nikiliev O. Duhovno-kulturne zhyttia ukrainskogo sela 1950-seredyna 1960-h rr. U vymiri realii povsiakdenного buttia / O. Nikilev // Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovikh statei. – Vyr. 29. – Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2012. – S.327-332.
5. Panchenko P. P. Agrarna istoriia Ukrainy: Navchalnii posibnyk dlia studentiv i vykladachiv silskogospodarskykh zakladiv osvity I-IV rivniv akreditatsii. / P. P. Panchenko, Ya. F. Melnyk, V. A. Vergunov. – K. : VC «Prosvita», 2007. – 532 s.
6. Romantsov V. O. Robitnichii klas Ukrainskoi RSR (1946–1970 rr.) / V.O. Romantsov. – K. : Nauk. dumka, 1972. – 219 s.
7. Sovetskaia derevnia v pervyie poslevoennye gody (1946–1950) / redkol. : I.M. Volkov (otv. red.) i dr. – M., 1978. – 295 s.
8. Talan Ye. P. Kolgospy URSS v period zavershennia budivnytsva socializmu (1951-1958 rr.) / Ye. P. Talan. – K. : Nauk. dumka, 1966. – 550 s.
9. Tsentralnii derzhavnii arhiv vishchyh organiv vlady i upravlinnia Ukrainy. (dali – TSDAVO Ukrainy). – F. 2. – Op. 8. – Spr. 7121. – 68 арк.
10. TSDAVO Ukrainy. – F. 582. – Op. 10. – Spr. 79. – 80 арк.
11. TSDAVO Ukrainy. – F. 582. – Op. 10. – Spr. 238. – 278 арк.
12. TSDAVO Ukrainy. – F. 4960. – Op. 8. Spr. 66. – 60 арк.
13. Centralnii derzhavnii arhiv gromadskykh obiednan Ukrainy u m. Kyievi. (dali – TSDAGO Ukrainy). – F.1. – Op. 30. – Spr. 431. – 144 арк.
14. TSDAGO Ukrainy. – F.1. – Op. 30. – Spr. 1439. – 130 арк.
15. TSDAGO Ukrainy. – F.1. – Op. 30. – Spr. 1674. – 64 арк.
16. TSDAGO Ukrainy. – F.1. – Op. 30. – Spr. 2341. – 160 арк.
17. TSDAGO Ukrainy. – F.1. – Op. 30. – Spr. 2656. – 272 арк.
18. TSDAGO Ukrainy. – F.1. – Op. 30. – Spr. 3211. – 171 арк.
19. TSDAGO Ukrainy. – F.1. – Op. 70. – Spr. 328. – 14 арк.
20. TSDAGO Ukrainy. – F.1. – Op. 70. – Spr. 595. – 67 арк.

Мичуда В. В. Деятельность сельских учреждений культуры в 1945 - середине 1950 -х

гг.

В статье дан краткий анализ послевоенного положения сельских клубных учреждений. Проанализирован пятилетний план восстановления и развития народного хозяйства на 1946-1950 гг, где также ставились задачи по совершенствованию культурно - просветительской работы . Исследовано количество клубов и темпы их восстановления в указанный период , а также разноплановая деятельность сельских клубных учреждений. Охарактеризовано состояние культурного обслуживания села и выявлена зависимость культурной жизни

жителей сел от социально -экономической политики сталинского партийно -государственного руководства. В статье раскрыто негативные тенденции по культурном возрождении села: скудное государственное финансирование, медленные темпы восстановления сельских учреждений культуры, необеспеченность простым инвентарем, мебелью, книгами, радиоприемниками, киноустановками. Также, освещены различные формы непосредственного участия трудящихся в культурном строительстве. Так, в частности, сельская молодежь создавала бригады строителей и работала в выходные дни, упорно организовывала субботники и воскресники в которых приняло участие большое количество неравнодушных людей.

Ключевые слова: *культура, село, клубные учреждения, досуг, концертные залы, кружковая работа.*

Michuda V. Activities Of rural cultural institutions in 1945's – mid 1950's.

The article presents a brief analysis of the post-war situation of rural clubs. A five-year plan for reconstruction and economic development for 1946-1950 years, where also the tasks to improve the cultural work were set, has been analyzed.

The number of clubs and the pace of recovery in the period as well as the diverse activities of rural clubs were investigated. The state of rural cultural services was characterized, the dependence of the cultural life of the villagers from the socio-economic policies of the Stalinist party and state leadership has been identified. The article revealed the negative trends in the cultural revival of a village: limited public funding, slow recovery of rural cultural institutions, insecurity of simple inventory, furniture, books, radio, and film projectors. Various forms of direct participation of workers in the cultural construction were also highlighted. In particular, rural youth organized builder brigades and worked on weekends, Saturdays, persistently organized voluntary Saturday and Sunday works which was attended by a large number of partial people.

Key words: *culture, village, clubs, entertainment, concert halls, circle work.*

Одержано 17.12.2013

С.М. БІБІКОВ ТА ПЕРВІСНА АРХЕОЛОГІЯ КРИМУ

Метою даної публікації є висвітлення процесу становлення С.М. Бібікова як ученого, окреслення впливу епохи на його долю та світосприйняття, конкретизація значення фахівця у розвитку кримської первісної археології через історіографічний огляд авторських праць, які умовно структуровано за чотирима напрямками: дослідження пам'ятників верхнього палеоліту, мезоліту та неоліту (переважно, Криму); праці, присвячені вивченню історії ранніх хліборобсько-скотарських племен південно-східної Європи, зокрема Середнього Подніпров'я та Наддністрянщини; узагальнюючі розвідки методологічного та загальнотеоретичного характеру; палеоекономічні та палеодемографічні дослідження. Продемонстровано характерні особливості авторського наукового стилю. Зокрема, глибоке розуміння абсолютної цінності історичного факту і вторинності наших суджень про нього, незмінний інтерес до людської особистості як носія культурних традицій, ясність та стислість подання матеріалу, художня обдарованість та принципова конкретність суджень тощо. За допомогою використання біографічного, історико-генетичного та історико-структурного методів доведено, що стараннями С.М. Бібікова Кримський регіон у ХХ ст. продовжував залишатися науковою лабораторією передового досвіду у галузі розробки методики розкопок і фіксації знахідок печерних пам'ятників, комплексного підходу до знайденого матеріалу, глибокого дослідження і аналізу, зразком оперативного введення в науковий обіг цінних фактів, матеріалів з первісної історії регіону і країни в цілому.

Ключові слова: життєвий шлях, історіографія, первісна історія Криму, первісна археологія, первісний пам'ятник, наукові погляди.

Персоналії видатних діячів вітчизняної історичної науки завжди привертала увагу як особистості своєї епохи, чия життєдіяльність нерозривно пов'язана із суспільно-політичними та науково-громадськими процесами у державі. У даному контексті доцільним та актуальним є звернення до постатей початківців української первісної археології. Серед таких науковців – Сергій Миколайович Бібіков, заслужений діяч науки, археолог-практик, лауреат Державної премії України.

У вітчизняній науці накопичено чимало праць, присвячених висвітленню науково-творчого внеску представників археологічної науки у дослідження проблем первісної історії. У тому числі, до висвітлення етапів становлення С.М. Бібікова як ученого-археолога звертались В.І. Довженок, Ю.М. Захарук, О.І. Тереножкин, О.О. Формозов, В.П. Чабай, В.Л. Миц. Комплексним виданням та загальною характеристикою наукової спадщини науковця займалися В.М. Станко, В.Ю. Коен та ін. У 2009 р. відбулася науково-практична конференція з актуальних питань первісної археології Східної Європи та присвячена 100-річчю з дня народження С.М. Бібікова. Однак, поки що історіографічний огляд праць ученого залишається переважно на периферії детальних досліджень.

Метою даної статті є висвітлення процесу становлення С.М. Бібікова як ученого, окреслення впливу епохи на його долю та світосприйняття, конкретизація значення фахівця у розвитку кримської первісної археології через історіографічну характеристику показових авторських праць відповідної тематики. Актуальність досліджуваної теми визначається її плідністю внеску науковця у становлення та розвиток української національної науки протягом ХХ ст. як дослідника, археолога, організатора наукового життя тощо.

Біографія ученого вражає насиченістю подій, як і епоха, в яку він жив. Народився Сергій Миколайович 14 (1) вересня 1908 р. у Севастополі в родині службовця. Ще в юнацькі роки виявилася любов майбутнього вченого до археології та краєзнавчої діяльності. Будучи школярем, С.М. Бібіков працював практикантом у Центральному музеї Тавриди, а влітку брав

участь в археологічних експедиціях під керівництвом М.Л. Ернста та Г.А. Бонч-Осмоловського (розкопки Кіік-Коби, Чокурчи, Неаполя Скіфського, розвідки пам'ятників гірського Криму тощо). У 1926 р. було надруковано першу наукову розвідку С.М. Бібікова – «Розкопки кургану у селі Червона Гірка біля Сімферополю». За цю працю автора визнано гідним звання члена-пошукача Таврійського товариства історії, археології та етнографії (ТТІАЕ), організації-спадкоємниці відомої ТУАК. У 1928 р. на засіданні товариства молодий науковець виступив із доповіддю на тему: «Археологічні розвідки у галузі кам'яного віку Криму». Виступ отримав позитивні відгуки А.І. Маркевича, М.Л. Ернста, С.М. Забніна та інших визнаних учених [5, с.102-103].

Після закінчення дослідно-зразкової школи Кримнаркомосу у 1928 р., С.М. Бібіков вступив на перший курс Кримського педагогічного інституту, продовжував займатися археологічними дослідженнями. Однак, навчання у ВНЗ, в якому не існувало спеціалізованої кафедри, не задовольняло спрямованості наукових інтересів С.М. Бібікова. Тому, у 1929 р. він переводиться до етнографічного відділення географічного факультету Ленінградського державного університету. Таким непростим виявився шлях С.М. Бібікова до вищої освіти. Це, безперечно, характеризує його як цілеспрямовану, наполегливу людину, яка не зупинялася на досягнутому, а постійно навчалася та удосконалювалася.

У 1931 р. вже випускником університету С.М. Бібіков вступив до Качинської авіаційної школи; до 1934 р. працював військовим авіатехніком. Після демобілізації влаштувався на роботу до Державної Академії історії матеріальної культури (з часом Інститут історії матеріальної культури). У 1941 р. під керівництвом українського археолога П.П. Єфименка захистив кандидатську дисертацію (тема: «Пізньопалеолітичні поселення у печерах Шан-Коба і Мурзак-Коба»), а у 1953 р. – докторську («Ранньотрипільське поселення Лука-Врублевецька на Дністрі...») [6, с.13-14].

Протягом 50-х – 80-х рр. ХХ ст. Сергій Миколайович був одним із провідних фахівців у Радянському Союзі та Західній Європі у галузі первісної історії та археології. Саме тому він очолив радянську делегацію на V-му Міжнародному конгресі прото- та до-істориків (Гамбург, 1958 р.) – першому науковому форумі міжнародного рівня, на якому прийняли участь науковці з СРСР.

Протягом 1956 - 1968 рр. С.М. Бібіков – директор Інституту археології АН УРСР, а з 1968 р. – завідувач відділом античної та середньовічної археології Криму. Помер С.М. Бібіков у листопаді 1988 року.

Численну науково-археологічну спадщину ученого умовно можна структурувати за чотирма основними напрямками:

- дослідження пам'ятників верхнього палеоліту, мезоліту та неоліту (переважно, Криму);
- праці, присвячені вивченню історії ранніх хліборобсько-скотарських племен південно-східної Європи, зокрема Середнього Подніпров'я та Наддністрянщини;
- узагальнюючі розвідки методологічного та загальнотеоретичного характеру;
- палеоекономічні та палеодемографічні дослідження.

Усі означені праці С.М. Бібікова ґрунтувалися на величезному фактичному матеріалі, що сприяло виваженим, ґрунтовним висновкам, які впливали з його вивчення. Таким чином, вони є характеристикою провідних рис авторського наукового стилю: змістовності, оригінальності, нестандартного підходу до археологічного матеріалу, системності та історизму тощо. Акцентуємо, що кожна розвідка, окрім власне наукової цінності, мала виконувати й ідеологічно-пропагандистські функції. То були реалії непростої історичної доби, в яку випало працювати ученому.

Враховуючи предмет дослідження пропонованої статті, зупинимося на першій групі авторських джерел. Первісна археологія Криму складає пріоритетний та завершений цикл наукової творчості С.М. Бібікова, що розпочався у середині 30-х рр. ХХ ст. і тривав протягом усього життя ученого. Так, у 1935 р. С.М. Бібіковим, разом із С.О. Трусовою та Є.В. Жировим, було проведено розкопки мезолітичного гроту Шан-Коба у Байдарській долині на південному заході Криму. З відкриттям означеної стоянки традиційно пов'язано і започаткування цілісного

вивчення мезоліту Кримського регіону. Результати розкопок було оперативно підготовлено до друку і видано С.М. Бібіковим у першому номері часопису «Радянська археологія» (1936 р.) [1,с.195-212]. Вже у структурі вказаної праці можна прослідкувати авторський стиль викладу матеріалу: від деталізованого опису географічного розташування та параметральної характеристики пам'ятника, аналізу характеристики методики проведення археологічних розкопок в умовах печерних стоянок і до послідовного опису власне розкопувальних пошарових пошуків з чіткою характеристикою знайдених артефактів, що було об'єднано у три основні кременні комплекси [1,с.202-204]. Акцентуючи на стратиграфічних умовах та ступені збереженості Шан-Коби, учений наголошував на важливому значенні даного пам'ятника для вивчення азильсько-тарденуазької стадії в історичному розвитку суспільства [1,с.210,212].

Влітку 1936 р. загін Кримської палеолітичної експедиції С.М. Бібікова під керівництвом Є.В.Жирова продовжував дослідження західної частини Байдарської долини та басейну р.Чорна. Вказані маршрути відповідали плану детальних розвідок палеоліту регіону і пошукам Г.А.Бонч-Осмоловського впродовж 1927-1928 та 1930 рр. У процесі розвідок було знайдено нові пізньопалеолітичні стоянки тарденуазького періоду – навіс Юсуф-Коба I (3 км на північ від с. Біюк-Муском'я на східному схилі мису Ланга), у гроті Мурзак-Коба та мезолітичний пам'ятник з похованням у скельному навісі Фатьма-Коба (останню стоянку було піддано ученим ґрунтовним розкопкам вже після Великої Вітчизняної війни, протягом 1956 – 1959 рр.)

Особливу увагу С.М. Бібікова привернув грот Мурзак-Коба, розташований на східному березі р. Чорна біля входу до ущелини Боклу-дере, у межах якого у 1938 р. було знайдено парне поховання чоловіка та жінки. У статті «Грот Мурзак-Коба – нова пізньопалеолітична стоянка у Криму», яку було надруковано у 1940 р., автором за виробленою схемою подавався опис місцевості та координати місцезнаходження пам'ятника і надалі проводилася його конкретизована стратиграфія. Для розкопок кістяків первісної людини застосовувалась авторська методика, як у процесі витягу кістяків, так і під час підготовчих робіт. До неї належали:

- складання детальної польової документації;
- розподілення площі на ділянки розміром 1х1 м;
- послідовне видалення нашарувань з місця розкопок з обов'язковим попереднім нівелюванням на кутах квадратів, нанесенням на план та нівелюванням верхніх та нижніх меж розташування каменів, що були присутні на ділянках, та фіксацією рівня знахідок;
- додаткове розділення метрової ділянки на 25 квадратів, з метою досягнення максимальної точності у визначенні положення артефактів та залишків первісного періоду;
- нанесення розташування археологічного матеріалу на окремі планшети, з відмітками для подальшого їх співставлення з основним планом, у разі проблематичності визначення правильної орієнтовки його на плані;
- велике значення фотографії, що сприяє точному відтворенню загальної картини археологічного об'єкту та його деталізації тощо [2,с.160-161].

Після опису інвентарю, знайденого на стоянці, С.М. Бібіков сформулював компаративні висновки. Зокрема, ученим було встановлено, що, по-перше, на основі датування інвентарю, поховання з третього шару, а також співставлень артефактів з матеріалами кримських (Шан-Коба, Фатьма-Коба) та західноєвропейських пам'ятників первісної епохи, первісний пам'ятник Мурзак-Коба належить до пізньопалеолітичного періоду (тарденуаз) з акцентуванням на особливості господарсько-культурного типу (велика присутність раковин моллюсків).

По-друге, на території Криму процес переходу до неоліту відбувався через поширення збиральництва та ранні форми рибальства, в умовах підлеглого значення полювання [2,с.176].

По-третє, знаходження кроманьйонських кістяків надає можливість реконструкції фізичного типу первісної людини, з акцентом на знахідку кроманьйонських скелетів у тарденуазькому шарі [2,с.177]. Крім цього, важливе значення мав факт ампутації двох останніх фаланг на мізинцях обох рук жіночого кістяка з Мурзак-Коби. У даному контексті важливу роль зіграла етнографічна наука, дані якої С.М. Бібіков активно використовував у процесі археологічних досліджень. Зокрема, обряд відрубання пальців був широко розповсюджений

на материках Землі, за виключенням Європи. На думку науковця, такий обряд було пов'язано з варіативними ідеологічними та релігійними уявленнями етносів. Висловлюючи певну наукову обережність в інтерпретації цього факту, С.М. Бібіков наголошував на зображеннях, знайдених у гроті Гаргас у верхніх Піренеях, де серед малюнків четвертинних тварин було знайдено й відбитки кінцівок людських рук з відсутніми фалангами пальців. Отже, робив узагальнення учений, спостереження у гроті Мурзак-Коба вперше наочно підтвердили існування такого обряду у віддалені часи і слугуватимуть попередженням до посилення уваги щодо антропологічних останків.

Важливим і новаційним для археологічних праць першої третини ХХ ст. стало і порівняння поховань Мурзак-Коби та Фатьма-Коби, що свідчили як про істотні відмінності, так і подібності в обряді поховання:

	Фатьма-Коба	Мурзак-Коба
Положення кістяків	Сильно скорчений стан на правому боці, з кистями рук під головою	Витягнуте положення на спині
Наявність могильної ями	Присутня спеціально вирита могильна яма	Залишків могильної ями не встановлено
Перекриття кістяків	Перекрито завалами каменю	Перекрито завалами каменю
Наявність ритуального інвентарю у похованнях	Інвентар відсутній	Інвентар відсутній

Таким чином, С.М. Бібіков вказував, що факти подібностей та відмінностей (досить рідкі для первісних останків) не є засадою для хронологічного розділення порівнюваних поховань. Вказані різнотипні поховання було здійснено в одну епоху [2, с.175-176].

Серед мезолітичних пам'ятників Криму С.М. Бібіков вперше виділив і ті, що належали епосі неоліту, порівнявши останні з аналогічними південноукраїнськими місцезнаходженнями (стаття «До питання про неоліт у Криму» // КСІМК. – 1940. – № 4). Аналізуючи мезолітичне господарство, С.М. Бібіков проілюстрував його кризовий стан у різних зонах, охарактеризував закономірність появи нових форм економіки, пов'язаних із започаткуванням тваринництва та землеробства у південних мезолітичних ареалах та посиленням значення рибальства у північних (публікація «Розкопки у навісі Фатьма-Коба та деякі питання вивчення мезоліту Криму» // МІА. – 1966. – № 126).

Ученим було сформульовано гіпотезу про первинне заселення Східної Європи. Орієнтуючись на комплексні дані, автор сформулював ідею про заселення Східної Європи у древньому палеоліті суспільствами Кавказу. Водночас, дослідник не виключав і західних інфільтрацій населення, культура яких надала ознаки синкретизму древньо- та пізньопалеолітичним культурам регіону (праці «Деякі питання заселення Східної Європи в епоху палеоліту» // СА. – 1959. – № 4; «Про південні шляхи заселення Східної Європи в епоху древнього палеоліту» // Зб. «Четвертинний період». До VI Конгресу ІНКВА. – К., 1961. – №№ 13, 14, 15 та ін.).

- До природничо-історичної проблематики належать твори С.М. Бібікова з питань геології четвертинного періоду, в яких розглядаються умови життя та діяльності людини у плейстоценову та голоценову епохи (стаття «Про датування та реконструкцію палеолітичних сховищ у Криму» // БКІЧП. – 1957. – № 21). До них адитивні праці палеоекономічного спрямування. У цих розвідках автором застосовано нову методику аналізу археологічного

матеріалу, що інтегрувала принципи як археологічного, так економічного характеру. В основу методики ученим було покладено:

- встановлення господарських засад суспільства, що вивчається;
- відтворення розмірів поселень, жител та господарських споруд;
- розробка демографічних даних;
- визначення обсягу продукту, що споживається, а отже забезпечує життєдіяльність суспільства тощо.

Усі ці компоненти надавали можливість цілісно та системно розкрити первинну економіку, встановити не лише особливості занять древнього суспільства, а й конкретизувати його економічний потенціал виробництва, взаємозв'язок та взаємозалежність між окремими галузями господарства, визначити технічний стан виробництв та ступінь участі кожного з них у суспільному виробництві тощо. На основі відносно повних даних про економіку древніх суспільств, з'являлась можливість уточнення та поширення знань про її соціальний устрій, ідеологію та ін.

Впровадження нової методики проводилося самим С.М. Бібіковим при вивченні матеріалів Мезенської палеолітичної стоянки в Чернігівській області, трипільських поселень у Середньому Подніпров'ї, кремінних виробів енеолітичного періоду на Дніпрі (розвідка «Досвід палеоекономічного моделювання в археології. Доповідь на сесії Відділу історичних наук АН СРСР». – Кишиньов, 1967).

Незважаючи на широку географію наукових досліджень С.М. Бібікова, Крим завжди перебував в епіцентрі пильної уваги ученого. Археолог щорічно відвідував півострів, брав участь в експедиціях, надавав усіляку допомогу місцевим археологам, зокрема, у проблемі охорони історичних пам'яток. Так, на зламі 50-60-х років, коли археологічні пам'ятники, розташовані у межах Внутрішньої гряди Кримських гір, опинилися під загрозою антропогенно-промислового знищення, С.М. Бібіков зумів, використовуючи особистий авторитет, врятувати від руйнування палеолітичну стоянку Качинський навіс, відкриту наприкінці XIX ст. К.С. Мережковським.

Таким чином, розглядаючи постать Сергія Миколайовича Бібікова, не можна не відзначити змістовного, творчого, насиченого проміжку часу, що відвела йому доля. Тим більш цінним видається його великий особистий внесок у розвиток первісної археології Криму, що зайвий раз переконує у доцільності звернення до біографій окремих особистостей, як ключа до розуміння відповідної епохи. Учений, відкривач кримського мезоліту, залишив цінну наукову спадщину, яка заслуговує на подальше комплексне вивчення. Свій науковий та духовний подвиг учений здійснив не для слави й визнання, а з інтелектуального потенціалу і великої внутрішньої потреби працювати на благо свого народу і своєї Батьківщини. Перспективи подальшого вивчення проблеми пов'язані з розробкою та поглибленням даної тематики, окремим розглядом напрямів науково-археологічної діяльності дослідника, особливо його теоретико-методологічних та джерелознавчих пошуків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бибииков С.Н. Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции 1935 г. / Сергей Николаевич Бибииков // Советская археология. – 1936. – № 1. – С. 195-212.
2. Бибииков С.Н. Грот Мурзак-Коба – новая позднепалеолитическая стоянка в Крыму / Сергей Николаевич Бибииков // Советская археология. – 1940. – № 5. – С. 159-178.
3. Бибииков С.Н. Финальный палеолит и мезолит Крыма / С.Н. Бибииков, В.Н. Станко, В.Ю. Коен. – Одесса: Весть, 1994. – 241 с., 112 ил.
4. Винокур І.С. Археологія України: Підручник для студ. іст. спеціальностей ВНЗ: Видання друге, доп. і переробл. / І.С. Винокур, Д.Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. – 480 с., іл.
5. Довженок В.І. К 60-летию С.Н. Бибиикова / В.І. Довженок, Ю.Н. Захарук, А.І. Тереножкин // Советская археология. – 1968. – № 3. – С. 101-104.
6. Мыц В.Л. К 100-летию со дня рождения Сергея Николаевича Бибиикова. Штрихи к портрету:

взгляд в прошлое / В.Л. Мыц // Актуальные проблемы первобытной археологии Восточной Европы. – Отв. ред. В.П. Чабай // Археологический альманах. – № 20 (сборник статей). – Донецк: Донбасс, 2009. – С. 9-16.

7. Телегин Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР / Д.Я. Телегин. – К., 1985.
8. Храпунов И.Н. Древняя история Крыма / Игорь Николаевич Храпунов. – Симферополь: ДОЛЯ, 2007. – 272 с., ил.

REFERENCES

1. Bibikov S.N. Predvaritelnyy otchet o rabote Krymskoy ekspeditsii 1935 g. / Sergey Nikolayevich Bibikov // Sovetskaia arkheologiya. – 1936. – № 1. – S. 195-212.
2. Bibikov S.N. Grot Murzak-Koba – novaia pozdnepaleoliticheskaia stoyanka v Krymu. / Sergey Nikolayevich Bibikov // Sovetskaia arkheologiya. – 1940. – № 5. – S. 159-178.
3. Bibikov S.N. Finalnyy paleolit i mezolit Kryma. / Sergey Nikolayevich Bibikov, V.N. Stanko, V.Yu. Koen. – Odessa: Vest, 1994. – 241 s., 112 ill.
4. Vinokur I.S. Arkheologiya Ukrainy: Pidruchnyk dlia studentiv ist. Spetsialnosti VNZ: Vydannia druge, dop. i pereroblene / I.S. Vinokur, D.Ya. Telegin. – Ternopil: Navchalna knyga – Bogdan, 2008. – 480 s., ill.
5. Dovzhenok V.I. K 60-letiiu S.N.Bibikova. / V.I. Dovzhenok, Yu.N. Zakharuk, A.I. Terenozhkin // Sovetskaia arkheologiya. – 1968. – № 3. – S. 101-104/
6. Myts V.L. K 100-letiiu so dnia rozhleniia Sergeia Nikolayevicha Bibikova. Shtrikhi k portretu: vzgliad v proshloye / V.L. Myts // Aktualnyye problemy pervobytnoy arkheologii Vostochnoy Evropy. – Otv.red. V.P.Chabay // Arkheologicheskiy almanach. - №20 (sbornik statey). – Donetsk: Donbass, 2009. – S. 9-16.
7. Telegin D.Ya. Pamiatniki epochi mezolita na terrinorii Ukrainskoy SSR / D.Ya. Telegin. – K., 1985.
8. Khrapunov I.N. Drevniaia istoriia Kryma / Igor Nikolayevich Khrapunov. – Simferopol: DOLIA, 2007. – 272 s., ill.

Черкасов А. С.Н. Бибиков и первобытная археология Крыма.

Целью данной публикации является освещение процесса становления С.Н. Бибикова как ученого, определение влияния эпохи на его судьбу и мировоззрение, конкретизация значения ученого в развитии крымской первобытной археологии посредством историографического обзора авторских работ, которые условно структурированы по четырем направлениям: исследование памятников верхнего палеолита, мезолита и неолита (преимущественно, Крыма); работы, посвященные изучению истории ранних земледельческо-скотоводческих племен юго-восточной Европы, в частности Среднего Поднепровья и Приднестровья; обобщающие исследования методологического и общетеоретического характера; палеоэкономические и палеодемографические труды. Продемонстрированы характерные особенности авторского научного стиля. В частности, глубокое понимание абсолютной ценности исторического факта и вторичности наших суждений о нем, неизменный интерес к человеческой личности как носителю культурных традиций, ясность и краткость подачи материала, художественная одаренность и принципиальная конкретность суждений и т.д. С помощью биографического, историко-генетического и историко-структурного методов доказано, что стараниями С.Н. Бибикова Крымский регион в XX в. продолжал оставаться научной лабораторией передового опыта в области разработки методики раскопок и фиксации находок пещерных памятников, комплексного подхода к найденному материалу, глубокого исследования и анализа, образцом оперативного введения в научный оборот ценных фактов, материалов по первобытной истории региона и страны в целом.

Ключевые слова: *жизненный путь, историография, первобытная история Крыма, первобытная археология, первобытный памятник, научные взгляды.*

Cherkasov O. S.M. Bibikov and prehistoric archaeology of the Crimea.

The purpose of this publication is to highlight the process of becoming S.M. Bibikov as a scientist, to determine the impact of age on his fate and Outlook, clarifying values scientist in the development of the Crimean prehistoric archaeology through historiographic review of the author's works, which are conventionally structured in four directions: the study of the monuments of the upper Paleolithic, Mesolithic and Neolithic (mainly, the Crimea); the works devoted to the study of the history of early agricultural and cattle-breeding tribes of South-Eastern Europe, in particular The middle Dnieper and Transnistria; generalizing research methodological and theoretical nature; paleoecological and paleogeograficheskie works. Demonstrated characteristic features of author's scientific style. In particular, a deep understanding of the absolute values of the historical fact and secondary our judgments about him, abiding interest in the human person as a carrier of cultural traditions, clarity and brevity of the material, artistic talent and fundamental concreteness judgments etc. Using biographical, historical-genetic and historical-structural methods is proved that the efforts S.M. Bibikov of Crimean region in the twentieth century continued to be a scientific laboratory of excellence in the field of development of methods of excavation and fixing finds cave monuments, the complex approach to the found material, in-depth research and analysis, a sample of quick introduction into the scientific circulation of securities facts, materials on the ancient history of the region and the country as a whole.

Key words: *the life and creative activity, historiography, primeval history of the Crimea, prehistoric archaeology, prehistoric monument, scientific views.*

Одержано 9.12.2013

ПОБУТОВЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ (1985 – 1991): ПРОГРАМНІ ЗАВДАННЯ І РЕАЛІЇ

Основною метою дослідження обраної теми є рівень розвитку сервісу побутового обслуговування населення в Українській РСР в роки Перебудови.

У дослідженні були використані діалектичний метод, метод аналізу та синтезу, узагальнюючі методи. В даній статті проаналізовані накреслені завдання програмних документів стосовно розвитку сфери побутових послуг та механізми їх реалізації. Розкрито вплив постанов «Про комплексну програму розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986 – 2000 роки», «Про створення кооперативів з побутового обслуговування населення» та Законів «Про індивідуальну трудову діяльність», «Про кооперацію», «Про державне підприємство (об'єднання)» на рівень задоволення потреб населення у послугах сервісу побутового обслуговування та визначені причини їх малоєфективного впливу на рівень задоволення населення даними видами послуг. Охарактеризована якість і культура побутового обслуговування населення. Проаналізований рівень забезпечення робітників і службовців побутовими послугами за місцем роботи та проживання.

Ключові слова: сфера послуг, платні послуги, побутове обслуговування, матеріально-технічна база, кооператив, індивідуальна трудова діяльність.

Рівень розвитку сфери послуг прямо пропорційно впливає на рівень задоволення населення сервісом обслуговування, на продуктивність праці, на спосіб використання вільного від роботи часу. В Українській РСР в роки Перебудови особливу увагу приділяли збільшенню обсягів послуг, наданих населенню, та підвищенню їх якості. Зокрема, про це мова йшла на квітневому пленумі (1985 р.) Центрального Комітету КПРС, де були поставлені завдання, пов'язані із більш повним задоволенням попиту населення на послуги [10, с.14]. Та й однією з важливих вимог Комуністичної партії Радянського Союзу було постійне підвищення народного добробуту життя радянських людей, що передбачало форсований розвиток усіх видів сервісу послуг [6, с.3]. Нам у спадщину дісталася економічна система УРСР із її здобутками і недоліками. Не винятком стала і сфера послуг. Щоб зрозуміти за яких саме умов сервіс побутового обслуговування може надати найкращі результати, потрібно «зазирнути» у минуле з метою проаналізувати механізми організації сфери обслуговування, визначити причинно-наслідкові зв'язки між її організацією та ефективністю.

До сьогоднішнього дня дослідники майже не приділяли уваги вище вказаним питанням. У радянський період окремі науковці охарактеризували становище в сфері побутового обслуговування населення, визначали його проблеми та перспективи. Зокрема це В. І. Куценко, Н. М. Вітренко, Г. А. Оганян та ін. [7; 8; 4; 14].

Основні завдання дослідження визначеної теми полягають в наступному:

- дослідити процес реалізації програмних завдань у сфері побутового обслуговування населення;
- проаналізувати вплив постанови «Про комплексну програму розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986 – 2000 роки» та Законів «Про індивідуальну трудову діяльність», «Про кооперацію», «Про державне підприємство (об'єднання)» на рівень задоволення потреб населення у послугах сервісу побутового обслуговування;
- визначити причини низької ефективності реалізації вище вказаних постанови та законів у сфері побутового обслуговування населення.

З метою збільшення обсягів послуг населенню та підвищення їх якості, восени 1985 р.

Центральний Комітет КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли Постанову «Про комплексну програму розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986 – 2000 роки» (Далі Комплексна програма). Особливу увагу в ній приділено питанням впровадження прогресивних форм і розширення послуг у торгівлі і громадському харчуванні, побутовому, житлово-комунальному, транспортному, туристичному та інших видах обслуговування населення [6, с.12].

В Українській РСР Центральним Комітетом КПУ та Радою Міністрів УРСР в грудні 1985 р. також була прийнята відповідна постанова, у якій за основу були взяті вище перераховані завдання. Зокрема, серед основних завдань у сфері побутових послуг було направлення їх розвитку на більш повне задоволення потреб населення у різних видах побутового обслуговування, на скорочення затрат праці в домашньому господарстві та її полегшення, збільшення вільного часу радянських людей [17].

У своїй доповіді Голова Ради Міністрів СРСР М. І Рижков «Про основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986 – 1990 роки» зазначив, що в короткі терміни належить створити по суті нову галузь – сучасну високорозвинену сферу послуг, що охоплює побут, відпочинок, туризм, дозвілля людей, і вирішального перелому в цій важливій справі слід домогтися вже в XII п'ятиріччі [9, с.263].

Відповідно до поставлених завдань, на території Української РСР в роки XII п'ятирічки поступово збільшується кількість підприємств побутового обслуговування населення. А саме, у 1986 р. їх нараховувалося 41,4 тис., у 1987 р. – 42,2 тис., у 1988 – 43 тис., 1989 р. – 43,3 тис. [11, с.88; 12, с.129]. Також зростає обсяг реалізації побутових послуг населенню в цілому та на одного жителя. Зокрема, у 1986 р. обсяг реалізації побутових послуг населенню загалом становив 1536 млн. крб., обсяг реалізації побутових послуг на одного жителя – 45 крб., у 1987 р. загалом – 1720 млн. крб., на одного жителя – 50 крб., у 1988 р. загалом – 1939 млн. крб., на одного жителя – 55 крб., у 1989 р. загалом – 2177 млн. крб., на одного жителя – 63 крб. [11, с.88; 12, с.129].

У 1990 р. зменшилася кількість підприємств побутового обслуговування населення на 1,1 тис., але обсяг реалізації побутових послуг в цілому та на одного жителя зріс на 82 млн. крб. і на 1 крб. відповідно [13, с.121]. Така тенденція пояснюється тим, що відповідно до Закону «Про державне підприємство (об'єднання)», підприємства в СРСР почали діяти на основі повного господарського госпрозрахунку і самофінансування і за таких умов деяка частина підприємств побутового обслуговування населення стала не рентабельною, що, в свою чергу, призвело до припинення їхньої діяльності [15, с.21,56]. Зокрема, про це мова йшла на XIX Всесоюзній партконференції, де наголошувалося, що до слабких підприємств, які «підготовуються» за рахунок інших, доцільно застосовувати реорганізацію, а в крайньому випадку ліквідувати, передавши їх в оренду трудовим колективам або кооператорам [19, с.2].

У постанові XXVII з'їзду КПРС «Про основні напрямки економічного і соціального розвитку СРСР на 1986 – 1990 роки і на період до 2000 року» зазначалося: «забезпечити подальший розвиток і підвищення ефективності сфери послуг. Докорінно поліпшити якість і культуру обслуговування населення» [16, с.52]. За результатами опитування думка родин робітників і службовців про якість роботи підприємств, установ і організацій, що обслуговують населення, була такою: із 100 опитаних 36,5 % були не вдоволені роботою ательє із пошиття і ремонту одягу, 22,8 % – взуття, 20,6 % роботою майстерень по ремонту телевізорів, радіоприймачів та інших предметів культури, 17,1 % – побутових машин і приладів, 8,1 % – роботою підприємств і організацій по ремонту і будівництва житла на замовлення населення [11, с.94]. Причини невдоволення населення рівнем побутового обслуговування були різними. І пов'язані, перш за все, із недотриманням термінів виконання замовлення, наданням низькокваліфікованих послуг персоналом, зловживанням службовим становищем, незручним режимом роботи та місцем розташування побутових підприємств та іншими факторами [1, арк.5; спр.2, арк.18,20,21; 3, арк.29,30]. Зокрема, мешканець міста Дніпропетровська Ю. Мелешко скаржився, що потрібно чекати два-три тижні майстрів для того, щоб вони засклили вікно, в м. Полтава, як зазначив І. Дивногорцев, кореспондент «Экономической

газети», меблі ремонтують протягом десяти днів, побутову техніку – протягом двох тижнів [18, с.14,15]. Крім того, зустрічалися непоодинокі випадки, коли працівники побутових підприємств зовсім не приїжджали на виклики для ремонту побутової техніки [19, с.10]. Е. Заволока негативно оцінила роботу однієї із хімчисток м.Кривого Рогу, після якої зданий нею плащ значно поменшав у розмірах та «отримав» на полах і спині білі плями [20, с.3].

Серед основних причин невдоволення населення побутовим обслуговуванням були також погане забезпечення підприємств сировиною та їх низька матеріально-технічна база. Незважаючи на те, що у Комплексній програмі відмічалися високий рівень впровадження сучасної техніки і технологій у сферу послуг, покращення її забезпечення обладнанням, матеріалами і комплектуючими виробами [6, с.12], в реальності дійсність у цій сфері досить часто була протилежною від вище вказаних стверджень. А саме, матеріально-технічне постачання підприємств побуту досить часто бажало бути кращим як по кількісним, так і по якісним показникам. Зокрема, Керченська фабрика індопошиву та ремонту взуття вимушена була повернути 39 % отриманих шкіряних матеріалів із-за низької їх якості. В Ленінському райпобуткомбінаті Кримської області із-за відсутності запчастин протягом більш ніж одного року не здійснювався ремонт транспортних засобів, холодильників, меблів [3, арк.27]. М. І. Корнієнко, начальник управління економіки, перспективного планування, бухгалтерського обліку і звітності Мінпобуту УРСР, з цього приводу зазначив: «Основне для нас – постачання. Якби його поліпшити, то відпало б у нас від галузі близько 60 відсотків невирішених питань» [19, с.1]. Отже, ефективній роботі побутових підприємств заважало їх недостатнє задоволення сировиною та технічним забезпеченням.

Програмою Комплексного розвитку в майбутньому передбачалося здійснити заходи щодо подальшого зміцнення матеріально-технічної бази галузей сфери послуг на основі впровадження науково-технічного прогресу, оснащення підприємств і організацій високопродуктивним обладнанням, машинами, механізмами, ефективного використання [6, с.12]. На практиці, як правило, високопоставлені завдання реалізовувалися досить повільно. Зокрема, станом на квітень 1988 р. 60 % обладнання побутового сервісу в Кримській області не відповідало сучасному рівню та підлягало заміні. Лише 1 % по технічно-економічним показникам відповідав найкращим зарубіжним зразкам [3, арк. 59]. Директор Чернігівської фабрики «Ремвзуття» Т. Прохоренко з цього приводу зазначав, що виробничі потужності фабрики знаходилися на низькому рівні, понад 60 % обладнання було фізично зношеним і морально застарілим, відпрацювавши по 10 - 25 років [21, с.6].

З метою посилення зацікавленості виробничих об'єднань (підприємств) в більш повному задоволенні потреб населення в побутових послугах, з 1 січня 1985 р. був започаткований економічний експеримент у системі Мінпобуту УРСР, пов'язаний із розширенням господарської самостійності. На початку він діяв на підприємствах Дніпропетровського, Кримського, Львівського, Полтавського обласних і Київського місцевих управлінь побутового обслуговування населення. З 1986 р. на нові методи господарювання перейшли всі підприємства Укрпобутрадіотехніки [8, с.14]. А з 1 січня 1988 р., відповідно до Закону СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)» – всі підприємства побутового обслуговування. Головна мета нововведень полягала в тому, щоб економічно зацікавити робітників сфери побутового обслуговування розширювати обсяги надання послуг та підвищувати їх якість. Експеримент в дії, як і сам закон, показали, що абсолютно ніяких економічних важелів, які б реалізовували поставлені завдання, фактично не було. Гальмом для ефективного розвитку підприємств побутового обслуговування населення, що були переведені на нові методи господарювання, являлося направлене Мінпобутом УРСР «Типове положення про нормативні методи розподілення прибутків на 1988 – 1990 роки», в якому були встановлені нормативи відрахування в бюджет та керівні органи. Потрібно зазначити, що нормативи відрахувань досить часто змінювалися і, як правило, підвищувалися для високорентабельних підприємств і об'єднань з метою покриття збитковості інших [5, с.9]. Крім того, заробітна плата робітників рентабельних підприємств була нижчою, ніж збиткових, оскільки останні отримували дотації від держави. Звісно, це не могло позитивно позначитися на рівні якості та ефективності побутового

обслуговування населення. За підсумками 1988 р. близько чверті підприємств Мінпобуту УРСР функціонували за рахунок інших [19, с.1].

У програмі Комплексного розвитку важливе місце відводилося завданню із забезпечення робітників всіма видами платних послуг за місцем роботи і проживання [6,с.5]. Якщо говорити про якість побутових послуг, наданих на підприємствах на платній основі, то вона в більшості була незадовільною. Про це свідчать дані опитування робітників і службовців, які користувалися такими послугами за місцем роботи. А саме – 59,1 % опитаних якість побутових послуг оцінювали негативно [11, с.95]. Крім того, відбувалася повільна організація щодо створення стаціонарних та комплексних прийомних пунктів побутового обслуговування робітників на підприємствах. На кінець 1988 – початок 1989 рр. за місцем роботи трудових колективів були відкриті 4,5 тис. ательє, майстерень і прийомних пунктів служби побуту і це при тому, що за наказом Ради Міністрів УРСР до вище вказаного процесу були залучені 47 тис. підприємств побутового обслуговування населення [5, с.5]. У створених стаціонарних та комплексних прийомних пунктах кількість побутових послуг була не чисельною. Результати вибіркового обстеження думки населення про якість платних і безкоштовних послуг, наданих за місцем роботи, показали, що 60 % опитаних взагалі не користувалися побутовими послугами із-за їх відсутності [5, с.5].

У СРСР, в тому числі і в УРСР, «на руках» населення накопичилась значна кількість грошових збережень, що було викликано, перш за все, незадоволеним попитом на товари народного споживання та послуги сервісу обслуговування. Тому з метою зменшення незабезпеченої кількості грошової маси та зростання грошового обороту на XXVII з'їзді КПРС одним із самих актуальних завдань було визначено найбільш повне задоволення платоспроможного попиту населення в товарах і послугах [9, с.262]. А в Комплексній програмі із цього приводу зазначалося, що збільшення обсягів та кількості надання послуг повинно бути в повній відповідності із зростаючими грошовими доходами населення [6, с.4]. Відповідно до поставлених завдань за роки XII п'ятирічки обсяг реалізації побутових послуг міському населенню на платній основі загалом та в розрахунку на одного жителя поступово зростав. Зокрема, в 1986 р. в міських поселеннях він становив: загалом 1536 млн. крб., в розрахунку на одного жителя – 45 крб., в 1987 р.: загалом – 1720 млн. крб., в розрахунку на одного жителя – 50 крб., в 1988 р.: загалом – 1939 млн. крб., в розрахунку на одного жителя – 55 крб., в 1989 р. в цілому – 2177 млн. крб., в розрахунку на одного жителя – 63 крб., в 1990 р. загалом – 2259 млн. крб., в розрахунку на одного жителя – 64 крб. [11, с.88; 12, с.129; 13, с.121].

Вагоме значення у покращенні задоволення населення побутовими послугами відводилося кооперативам. Основним завданням діяльності кооперативів даного сектору економіки було насичення ринку послугами сервісу побуту. Слід зазначити, що створення кооперативів відбувалося досить стрімко. На 1 січня 1988 р. в УРСР їх було зареєстровано 1790, в тому числі в сфері побутового обслуговування – 892. На 1 січня 1989 р. кількість кооперативів у галузі побуту становила 4252 [4, с.14].

Потрібно зауважити, що поряд із державними ательє і майстернями робітники кооперативів вигравали у маневреності, підприємливості та боротьбі за замовника. Але, досить часто, робота вище вказаних осіб гальмувалася непродуманістю механізмів впровадження постанови Ради Міністрів СРСР від 5 лютого 1987 р. «Про створення кооперативів з побутового обслуговування населення» та Закону СРСР «Про кооперацію» від 26 червня 1987 р. Основною причиною неефективної діяльності кооперативів був низький рівень їх забезпеченості матеріально-технічними ресурсами. Зокрема, в силу вказаних причин, поширеним явищем була відсутність діяльності кооперативів протягом певного періоду з моменту їх заснування, або взагалі їх ліквідація. А саме, кооперативи «Темп» та «Затишок» з обслуговування автотранспортних засобів та ремонту житла на замовлення населення, створені при Красногвардійському райпобуткомбінаті 20 листопада 1987 р., станом на 17 березня 1988 р. не розпочали свою роботу. У 1987 р. при Джанкойському райпобуткомбінаті було створено п'ять кооперативів, з яких у січні 1988 р. два зазнали ліквідації [3, арк.34,38].

Слід зауважити, що не поодинокі кооперативи займалися торговою діяльністю, замість

здійснення своєї основної функції – надання побутових послуг населенню. А саме, кооператив «Темп», організований при Джанкойському міськпобуткомбінаті, через торгові організації реалізовував свою виготовлену продукцію: швейні, взуттєві, галантерейні вироби [3, арк.35].

Удосконаленню сервісу побутового обслуговування мав сприяти Закон СРСР «Про індивідуальну трудову діяльність», прийнятий 19 листопада 1986 р. На практиці ж приватники зіштовхувалися під час організації своєї роботи з тими ж проблемами, що й робітники кооперативів. А саме, з недостатнім забезпеченням матеріально-технічними ресурсами. Крім того, внаслідок прийнятого закону, поширеним явищем став відтік трудових ресурсів з державних підприємств, що призводило до погіршення їх роботи та, навіть, закриття цілих підрозділів. Зокрема, в Кримській області УРСР протягом 1988 р. з 6 підприємств курортної зони, що надавали фото послуги, звільнилося 93 фотографа [3, арк.143]. Таким чином, даний закон сприяв не розширенню побутових послуг, а лише їх заміні діяльністю приватників.

На державних підприємствах, з метою підвищення ефективності праці робітників та їх зацікавленості в результатах праці, були введені нові механізми господарювання. Вони, перш за все, були пов'язані із введенням бригадної та договірної форм організації праці. Безумовно такі впровадження змінювали стан речей в побутовому обслуговуванні на краще. Про це свідчать дослідження В.І. Куценко, котра зазначила, що 48,3 % працівників галузі, які працювали за бригадним підрядом, реалізовували населенню 52,2 % всього об'єму послуг [7,с.51]. На підприємствах, де робітники працювали на основі договірної форми, продуктивність праці була в 1,3 – 1,4 рази вищою, порівняно з колективами, які працювали за старою системою, зменшилась кількість скарг населення на якість наданих послуг [4, с.15].

Отже, в роки Перебудови було розгорнуто комплекс заходів для покращення сервісу побутового обслуговування населення. З цією метою впроваджувалися нові форми організації праці на підприємствах, були залучені до надання побутових послуг різні категорії населення, розширено колективну власність, вдосконалювалася матеріально-технічна база. Наслідки перетворень, що були здійснені в зазначеному напрямку, давали позитивні результати, але в цілому не вирішили високопоставлені завдання. Досить часто, за відгуками споживачів, якість та швидкість сервісу побутового обслуговування бажала бути кращою. Основними причинами не реалізованих вище зазначених завдань, являлися не продуманість механізмів їх впровадження, відсутність економічної зацікавленості робітників у результатах своєї праці, низька матеріально-технічна база.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів в Автономній республіці Крим, ф. р-3944, оп. 1, спр. 3093, 71 арк.
2. Державний архів в Автономній республіці Крим, ф. р-3944, оп. 1, спр. 3095, 58 арк.
3. Державний архів в Автономній республіці Крим, ф. р-3944, оп. 1, спр. 3106, 161 арк.
4. Витренко Н. М. Оценка уровня развития социальной инфраструктуры региона / Наталья Михайловна Витренко. – К.: Общество «Знание», Украинской ССР, 1988. – 16 с.
5. Козак В. Актуальные вопросы развития бытового обслуживания населения в новых условиях хозяйствования / В. Козак, М. Войнаренко, В. Гайдук // Экономика советской Украины. – 1989. – № 1. – С. 3 – 10.
6. Комплексная программа развития производства товаров потребления и сферы услуг на 1986 – 2000 годы. – М.: Политиздат, 1985. – 48 с.
7. Куценко В. И. Сфера услуг: новые подходы / Вера Ивановна Куценко. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 176 с.
8. Куценко В. И. Социальная сфера – ускоренное развитие / Вера Ивановна Куценко. – К.: Общество «Знание», Украинской ССР, 1987. – 48 с.
9. Материалы XXVII съезда КПСС, 25 февраля – 6 марта 1986 г. – М.: Политиздат, 1986. – 352 с.
10. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 23 апреля 1985 года. – М.: Политиздат, 1985. – 31 с.
11. Народне господарство Української РСР у 1988 році: Стат. щорічник / Міністерство

- статистики УРСР. К.: Техніка, 1989. – 471 с.
12. Народне господарство Української РСР у 1989 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. К.: Техніка, 1990. – 463 с.
 13. Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. К.: Техніка, 1991. – 496 с.
 14. Оганян Г. А. Совершенствование сферы услуг / Георгий Артемович Оганян. – К.: Общество «Знание», Украинской ССР, 1988. – 48 с.
 15. О коренной перестройке управления экономикой: сборник юридический актов / сост. А. Лаяль. – Таллин: Эсти раамат, 1988. – 284 с.
 16. Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986 – 1990 роки і на період до 2000 року. – К.: Політвидав України, 1986. – 95 с.
 17. Про Комплексну програму розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг в Українській РСР на 1986-2000 роки [Електронний ресурс] / Рада Міністрів УРСР, Постанова № 460 від 27.12.1985. – Режим доступу: <http://ukraine.uapravo.net/data/akt777/page5.htm>
 18. Служба побуту України, 1987, № 2
 19. Служба побуту України, 1989, № 1
 20. Служба побуту України, 1990, № 2
 21. Служба побуту України, 1990, № 4

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv v Avtonomniy respublitsi Krym, f. r-3944, op. 1, spr. 3093, 71 ark.
2. Derzhavnyy arkhiv v Avtonomniy respublitsi Krym, f. r-3944, op. 1, spr. 3095, 58 ark.
3. Derzhavnyy arkhiv v Avtonomniy respublitsi Krym, f. r-3944, op. 1, spr. 3106, 161 ark.
4. Vitrenko N. M. Otsenka urovnia razvitiia sotssalnoy infrastruktury regsona / Nataliia Mikhalovna Vitrenko. – К.: Obshchestvo «Znaniye», Ukrainskoy SSR, 1988. – 16 s.
5. Kozak V. Aktualnyye voprosy razvitiia bytovogo obsluzhivaniy nasyeleniia v novykh usloviakh khoziaystvovaniia / V. Kozak, M. Voynarenko, V. Hayduk // Ekonomika sovyetskoy Ukrainy. – 1989. – № 1. – S. 3 – 10.
6. Kompleksnaia programma razvitiia proizvodstva tovarov potrebyleniia i sfery uslug na 1986 – 2000 gody. – М.: Politizdat, 1985. – 48 s.
7. Kutsenko V. I. Sfyera uslug: novyye podkhody / Vera Ivanovna Kutsenko. – К.: Politizdat Ukrainy, 1989. – 176 s.
8. Kutsenko V. I. Sotsialnasa sfyera – uskoryennoye razvitiye / Vera Ivanovna Kutsenko. – К.: Obshchyestvo «Znaniye», Ukrainskoy SSR, 1987. – 48 s.
9. Materialy XXVII syezda KPSS, 25 fevralia – 6 marta 1986 g. – М.: Politizdat, 1986. – 352 s.
10. Materialy Plyenuma Tsentralnogo Komiteta KPSS, 23 aprielia 1985 goda. – М.: Politizdat, 1985. – 31 s.
11. Narodne gospodarstvo Ukrainskoi RSR u 1988 rotsi: Stat. shchorichnyk / Ministerstvo statystyky URSR. К.: Tekhnika, 1989. – 471 s.
12. Narodne gospodarstvo Ukrainskoi RSR u 1989 rotsi: Stat. shchorichnyk / Ministerstvo statystyky URSR. К.: Tekhnika, 1989. – 463 s.
13. Narodne gospodarstvo Ukrainskoi RSR u 1990 rotsi: Stat. shchorichnyk / Ministerstvo statystyky URSR. К.: Tekhnika, 1989. – 496 s.
14. Oganian G. A. Sovyershnyestvovaniye sfery uslug / Gyeorhiy Artyemovich Oganian. – К.: Obshchestvo «Znaniye», Ukrainskoy SSR, 1988. – 48 s.
15. О koryennoy pyeryestroykye upravlyeniia ekonomikoy: sbornik yuryedicheskig aktov / sost. A. Laial. – Tallin: Eesti raamat, 1988. – 284 s.
16. Osnovni napriamy ekonomichnogo i sotsialnogo rozvytku SRSR na 1986 – 1990 roku i na period do 2000 roku. – К.: Politydav Ukrainy, 1986. – 95 s.
17. Pro Kompleksnu programu rozvytku vyrobnytstva tovariv narodnogo spozhyvannia i sfery poslug v Ukrayinskii RSR na 1986-2000 roku [Elektronnyi resurs] / Rada Ministriv URSR, Postanova № 460 vid 27.12.1985. – Rezhym dostupu: <http://ukraine.uapravo.net/data/akt777/page5.htm>

18. Sluzhba pobutu Ukrainy, 1987, № 2.
19. Sluzhba pobutu Ukrainy, 1989, № 1
20. Sluzhba pobutu Ukrainy, 1990, № 2
21. Sluzhba pobutu Ukrainy, 1990, № 4

Бардашевская Ю. Бытовое обслуживание населения Украинской ССР в годы Перестройки (1985 - 1991): программные задачи и реалии.

Основной целью исследования является уровень развития сервиса бытового обслуживания населения в Украинской ССР в годы Перестройки. В исследовании были использованы диалектический метод, метод анализа и синтеза, обобщающие методы.

В данной статье проанализированы поставленные задачи программных документов относительно развития сферы бытовых услуг и механизмы их реализации. Раскрыто влияние постановлений «О комплексной программе развития производства товаров народного потребления и сферы услуг на 1986 - 2000 годы», «О создании кооперативов по бытовому обслуживанию населения» и Законов «Об индивидуальной трудовой деятельности», «О кооперации», «О государственном предприятии (объединения)» на уровень удовлетворения потребностей населения в услугах сервиса бытового обслуживания. Также определены причины малоэффективного влияния выше указанных нормативных актов на уровень удовлетворения населения в данных видах услуг. Охарактеризовано качество и культура бытового обслуживания населения. Проанализирован уровень обеспечения рабочих и служащих бытовыми услугами по месту работы и месту жительства.

Ключевые слова: сфера услуг, платные услуги, бытовое обслуживание, материально-техническая база, кооператив, индивидуальная трудовая деятельность.

Bardashevskaja J. Consumer Service in the Ukrainian SSR during Perestroika (1985 - 1991): policy challenges and realities.

The main goal of the research topic chosen is the level of service consumer services in the Ukrainian SSR during perestroika.

During the study were the use of the dialectical method, analysis and synthesis, generalizing methods.

In this article the given tasks of policy documents concerning development of everyday services and mechanisms for their implementation. Reveals the influence of resolutions «On the development of a comprehensive program of consumer goods and services sector in 1986 - 2000 years», «On the establishment of cooperatives with consumer services» and the Law «On self-employed», «On Cooperation», «On state-owned enterprise (association)» on the level of needs of the population for services and service consumer services by reason of their inefficient impact on the level of dissatisfaction in these types of services. Described the quality and culture of consumer services. The level of security of workers and employees of public services in the workplace and the community.

Key words: services, Public Services, domestic services, physical infrastructure, cooperative, self-employment

Одержано 14.11.2013

УДК 94:061.2(477)«1980/1990»

*Сергій Кикоть
(Переяслав-Хмельницький)*

ПРИЧИНИ І ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ МОЛОДІ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 80-х – НА ПОЧАТКУ 90-х рр. ХХ ст.

У статті автор зробив спробу на основі сучасної методології наукових досліджень, об'єктивно, з урахуванням нової суспільно-політичної ситуації, висвітлити передумови та причини виникнення молодіжних громадських об'єднань в Україні у другій половині 80-х - на початку 90-х рр. ХХ ст.

Встановлено, що головною особливістю утворення молодіжних громадських організацій у досліджуваній період є те, що вони виникали в процесі трансформації суспільно-політичної системи, еволюції від тоталітаризму до плюралістичної демократії. Їх виникнення визначалося наявністю соціально-економічної кризи, яку переживало українське суспільство.

Доведено, що виникнення неформальних молодіжних груп в Україні обумовлено низкою чинників, головні із яких – однобічний диктат комуністичної партії, ігнорування на офіційному рівні плюралізму думок, «споживацьке ставлення» партійної номенклатури до молоді, що призводило до поглиблення суперечностей у взаємовідносинах поколінь.

Виникненню молодіжних громадських об'єднань сприяло поширення інформації про сталінські репресії, нездатність влади забезпечити молодь соціальними гарантіями, вплив української діаспори, безпосередня ініціатива молоді.

Ключові слова: *молодь, молодіжні громадські об'єднання, молодіжний рух, неформальні групи, комсомол, гласність, «перебудова».*

Молодіжні громадські об'єднання є не тільки виразниками молодіжної ініціативи, але й активними захисниками прав і свобод молоді. В умовах цивілізаційного вибору України, який стає пріоритетним вектором розвитку в напрямі утвердження української державності, стає зрозумілим, що вивчення громадської ініціативи найактивнішої верстви суспільства через суспільно-політичну діяльність її громадських структур, а саме молодіжних громадських організацій, є досить важливим завданням для української історичної науки. Молодіжні громадські об'єднання неодноразово виступали не тільки рушійною силою розгортання українського національно-демократичного руху, але й поборниками необхідності проведення радикальних реформ в економіці та суспільно-політичних відносин в Україні.

На нашу думку, особливо актуальним у цьому контексті є період другої половини 80-х - початку 90-х рр. ХХ ст., коли в Україні, як і в СРСР в цілому, відбувалися важливі суспільно-політичні зміни, рушієм яких значною мірою виступала молодь.

Проблема виникнення молодіжних громадських об'єднань у зазначений хронологічний період знайшла своє відображення в наукових працях вітчизняних учених. Досліджуючи основні тенденції розвитку молодіжного руху в Україні, В. Головенько звернув увагу на альтернативні комсомолу молодіжні об'єднання, що почали виникати в другій половині 80-х рр. ХХ ст., та провів систематизований аналіз чисельності молодіжних організацій, їхнього статусу та особливостей діяльності. Перебудова з її гласністю та децентровими процесами сприяла появі неформального молодіжного руху, що розпочався й у лавах ЛКСМУ у формі молодіжних політичних клубів [4]. Крізь призму соціально-економічних та політичних трансформацій досліджували молодіжне середовище М. Головатий та О. Яременко, які визначили головні проблеми української молоді розглядуваного періоду [2; 3].

Окремо слід відзначити роботу, яку провели в галузі історико-політологічного аналізу молодіжного руху науковці О. Корнієвський та В. Якушик, котрі запропонували класифікацію молодіжних організацій [7]. В основу цієї класифікації було покладено типологізацію політичних партій. Проблематикою молодіжного та студентського руху займалися дослідники

О. Єригін [5], І. Коляка [6].

Незважаючи на наявність наукових праць з окресленої проблематики вони все ж є дотичними до запропонованої нами проблеми, а тому постає необхідність, на нашу думку, більш ґрунтовно дослідити власне передумови та причини виникнення молодіжних об'єднань в Україні в другій половині 80-х - на початку 90-х рр. ХХ ст.

Мета дослідження полягає у спробі на основі сучасної методології наукових досліджень, об'єктивно, з урахуванням нової суспільно-політичної ситуації, висвітлити передумови та причини виникнення молодіжних громадських об'єднань в Україні в період другої половини 80-х - початку 90-х рр. ХХ ст.

Головною умовою утворення молодіжних об'єднань є спільність інтересів та мети, на досягнення якої спрямована діяльність цих організацій. Доречно вважати, що офіційному утворенню молодіжної громадської організації передують період її неформального оформлення. У другій половині 1980-х рр. неформальні молодіжні об'єднання склали основу молодіжного руху і саме з їхнього складу вийшли перші молодіжні громадські організації незалежної України.

Важливою передумовою виникнення громадських організацій молоді були процеси, пов'язані із впровадженням «гласності та демократизації» в Україні. Зміст радянського варіанту гласності включав два аспекти: забезпечення певної відкритості й доступності партійних та державних установ, а також існування дозваної інформаційної свободи. Цей процес мав суперечливий характер: влада декларувала одне, а виконувалося зовсім протилежне задекларованому. Тому під гриф «цілком таємно» потрапляли й документи, що стосувалися молоді [10, арк. 115].

Проголошена радянською владою політика гласності спровокувала розгортання в Україні нового явища: у другій половині 1980-х рр. розпочалося громадське обговорення актуальних суспільних проблем. Головними серед них були наступні: захист та відновлення прав і позицій української мови, якість освіти, становище культури, «білі плями» історії, стан навколишнього середовища та розвитку економіки. Гласність активізувала суспільство, з'явилися пошуки виходу з кризи [9, арк. 53]. Молодь проявила зацікавленість і взяла активну участь у дискусіях, що проводилися в Українському культурологічному клубі, Товаристві Лева, дискусійних політичних клубах при комсомольських організаціях, «Спадщині» та «Громаді».

Гласність спровокувала стрімкий розвиток свободи слова в Україні, активізувала процес відновлення історичної правди, що отримав назву «ліквідація білих плям». У другій половині 1980-х рр. стали повертатися «забуті» імена відомих діячів у сфері культури, науки, політики. Розширювався доступ до архівів, з'явилися можливості ознайомитися з працями українських дослідників. Поява нової історичної інформації посприяла розгортанню обговорення важливих історичних проблем з участю широкого загалу, що сприяло переосмисленню минулого та появі плюралізму думок з правом на альтернативний погляд. Відбувався процес своєрідної деформації усталених стереотипів, що супроводжувався появою нових інтерпретацій відомих фактів та процесів із переоцінкою діяльності історичних осіб, осмислення сучасності через призму історичного досвіду. Свідченням цього стало інформаційне насичення альтернативної молодіжної преси кінця 1980-х рр., де близько 70 % друкованих площ займала інформація, що стосувалася історії діяльності ОУН-УПА та аналітичних матеріалів про становище України в складі СРСР. Тому навіть часткове повернення народів України історичної правди призвело до прозріння частини представників політичної та культурної еліти, яка стала в авангарді українського національно-визвольного руху кінця 1980-х рр.

Можна стверджувати, що розгортання демократичних процесів в Україні в другій половині 1980-х рр., зумовлених появою «перебудови та гласності», стало відчутним каталізатором активізації молодіжного руху в республіці. У середині 1980-х рр. ініціатива молоді характеризувалася зростаючою тенденцією до поглиблення протистояння між офіційною, державною організацією ЛКСМУ та молодіжною неформальною самодіяльністю. Комсомол втрачав авторитет та свій вплив на молодь. Між офіційною партійно-державною політикою влади та реальними проблемами молодого покоління існували суперечності, які не

усувалися шляхом компромісів. У другій половині 1980-х рр. під впливом суспільно-політичних чинників у середовищі ЛКСМУ стали виникати неформальні молодіжні та студентські організації, групи, актив яких розчарувався в діяльності комсомолу.

Курс на перебудову дав законодавчу базу для легалізації існуючих неформальних груп, започаткував демократизацію суспільства, ліквідував цензуру і тому спровокував виникнення нових молодіжних об'єднань. Однак молодіжні організації не завжди виникали в результаті самодіяльності, а часто їх утворення було ініційовано зовні – державою, політичними партіями, громадськими об'єднаннями, окремими громадянами, іноземними об'єднаннями, українською діаспорою тощо. Більше того, це поступово перетворювалося на провідний спосіб заснування організації, і головною базою для створення молодіжних об'єднань виступали вже не молодіжні субкультури, а здебільшого спільність тих чи інших інтересів їх засновників. Саме задля їх досягнення молоді, іноді навіть не протиставляючи себе дорослим, об'єднувалися в організації.

Однією з головних причин, що спровокувала утворення масових молодіжних організацій, була перебудова, що ініціювала обговорення соціально-економічних, національних, релігійних проблем та висвітлення історичних прогалин. В Україні ці процеси на тлі гласності призвели до створення різних за специфікою рухів «за перебудову» та до активізації участі молоді в політклубах. Так, у 1987 р. в Україні їх було 1119, а у вересні 1988 р. – вже близько 3000, і об'єднували вони 72 тис. молодих людей [4, с. 98].

Однією з причин, що сприяла поширенню неформальних об'єднань і утворенню політичних клубів, стала інформація про сталінські репресії та політичні процеси в «застійні» роки, що поширювалася з квітня 1985 р. Вона призвела до розчарування молоді в ЛКСМУ та утворенні на її базі внутрішніх неформальних течій. Активне зростання чисельності неформальних груп відбулося в 1983-1986 рр., головними причинами чого були, по-перше, низький рівень організації відпочинку молоді з боку комсомольських організацій та закладів культури; по-друге, низька конкурентоспроможність закладів культури з наявними друкованими й відеоінформаційними ресурсами та незадовільний стан матеріально-технічної бази закладів культури і спорту, обмеженість місць масового відпочинку молоді.

Суттєвим чинником, що активізував молоді та вплинув на переосмислення становища України була аварія на ЧАЕС, що зініціювала низку проблем. Так, у 1987 р. в Україні виник неформальний екологічний рух. У Києві та інших містах республіки стали створюватися первинні осередки організації «Зелений світ». Невдовзі вона трансформувалася в асоціацію громадських екологічних організацій, яку було зареєстровано наприкінці 1987 р. при Українському Комітеті захисту миру. Значну частину членів асоціації становила молоді, особливо студентство.

Забруднення навколишнього середовища було однією з причин, що спровокували виникнення Товариства Лева, яке розпочало проводити низку екологічних заходів, спрямованих на поліпшення екологічної ситуації в регіоні. Основною рушійною силою розвитку екологічного руху були неформальні молодіжні організації, актив яких вимагав від влади зупинити системне забруднення навколишнього середовища.

Ще однією причиною виникнення нових молодіжних організацій стала криза та розкол ЛКСМУ. У другій половині 1980-х рр. комсомол України опинився у стадії стагнації, коли виразно проявилися ознаки кризи цієї організації. У 1990-1991 рр. у молодіжному середовищі значного поширення набули антикомуністичні настрої. Так, за даними різних опитувань, більше 50 % молодих людей негативно оцінювали діяльність комсомолу та КПУ. Незначна практична діяльність центральних і місцевих органів влади у сфері молодіжної політики не покращували й без того складне соціальне становище молоді [10, арк. 115]. Для настрою найактивнішої верстви суспільства цих років характерне відчуття безвиході, зневіри, унікального історичного песимізму, переконання, що у правлячої партії немає серйозної цілеспрямованої молодіжної політики. В Україні так і не з'явилися молодіжні організації, готові до конструктивної співпраці з КПУ та ЛКСМУ [10, арк. 116]. Протягом 1990 р. керівництво ЛКСМУ лише хворобливо протестувало проти дій опозиційних молодіжних об'єднань та вимагало від влади заборони діяльності «екстремістських» організацій молоді [10, арк. 77].

1991 р. характеризувався проявом гострої кризи в лавах ЛКСМУ. Свідченням розколу організації стала III Республіканська конференція ЛКСМУ «Молодь за демократичний соціалізм» (МДС), що пройшла 17-18 травня 1991 р. У її роботі взяло участь понад 600 делегатів. У доповідях та виступах делегатів з областей висловлювалася стурбованість загостренням суспільно-політичної ситуації в країні. Учасники конференції зазначили, що проведена на XXV з'їзді ЛКСМУ під гаслом демократизації ревізія основних принципів її побудови і діяльності порушила внутрішні зв'язки в організації, призвела до відриву його керівних органів від низових комсомольських організацій. Це суттєво послабило вплив Спілки на вирішення молодіжних проблем, спричинило зниження її авторитету серед молоді. Наводилися дані, що з 1989 по 1990 рр. чисельність ЛКСМУ (МДС) зменшилася з майже 7 млн. до 3,7 млн. членів [10, арк. 132]. Делегати підкреслювали, що подальше збереження такого становища може призвести до повного розпаду комсомолу. У багатьох випадках зазначалося, що серйозної шкоди Спілці завдали намагання деяких комітетів комсомолу дистанціюватися від КПУ.

Проти лінії на ідейне й організаційне зміцнення Спілки виступила група делегатів, що сформувалася на конференції як «демократична фракція». До її складу ввійшли в основному представники Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської, Київської та комсомольської організації ЧАЕС (усього 59 осіб). Вони виступили проти внесення в Програму і Статут Спілки змін і доповнень, спрямованих на централізацію організації, підвищення відповідальності комсомолу за виконання статутних вимог, зміцнення зв'язків із КПУ [4, с. 132]. Представники «демократичної фракції» характеризували позиції керівництва ЦК ЛКСМУ (МДС) як «правий відкат» та повернення до старих методів роботи під керівництвом «старшого партнера» [10, арк. 133]. Проте, за свідченням очевидців, частина делегатів виявила апатію, байдужість до проблем, що обговорювалися, не брала участі в дискусії й голосуванні. Члени «демократичної фракції» оголосили, що рішення конференції розглядають як необов'язкові, такі, що прийняті з перевищенням повноважень, наданих з'їздом. Вони також заявили, що будуть виступати проти їх практичного здійснення і закликали до цього комсомольські організації. Секретар комітету комсомолу ЧАЕС оголосив про рішення своєї організації вийти зі складу ЛКСМУ (МДС). 12 травня 1991 р. таке ж рішення прийняла конференція Демократичної спілки молоді Львівщини. У Львівській області розпочала діяльність оновлена обласна організація ЛКСМУ (МДС), що об'єднувала близько 12 тис. осіб [10, арк. 134]. Події навколо ЛКСМУ свідчили про наявність розколу в наймасовішій молодіжній організації того часу.

Після заборони в серпні 1991 р. діяльності КПУ керівництво ЛКСМУ поставило завдання до середини вересня провести з'їзд і перейменувати організацію для того, щоб усе майно залишилося за комсомольською Спілкою. У вересні відбувся останній – XVII – з'їзд ЛКСМУ (МДС). З'їзд прийняв рішення про перетворення ЛКСМУ (МДС) у Спілку молодіжних організацій України (СМОУ). Усім обласним організаціям пропонувалося до кінця жовтня провести конференції, на яких створити організації зі своїми статутними документами і ввійти до СМОУ, що й було зроблено. У результаті утворилися практично самостійні молодіжні організації, у першу чергу, їх правонаступники Спілка молодіжних організацій України (СМОУ), Спілка піонерських організацій України (СПОУ) та обласного рівня: Спілка молодіжних організацій Миколаївщини, Організація демократичної молоді Івано-Франківщини, Закарпатська демократична спілка молоді, Демократична спілка Тернопільщини, Спілка молодіжних організацій Вінниці, Дніпропетровська спілка молоді, Спілка молодіжних організацій Києва [1, с. 100].

З розпадом комсомолу стали незалежними Асоціація молодіжних житлових комплексів України, Асоціація МЖК воїнів-інтернаціоналістів України, Всеукраїнська рада молодих учених та спеціалістів, Всеукраїнський фонд студентів, Асоціація молодіжних пошукових об'єднань України «Обеліск», Асоціація учнівської молоді України, Республіканський молодіжний благодійницький фонд допомоги потерпілим від аварії на Чорнобильській АЕС, Українське молодіжне аерокосмічне об'єднання «Сузір'я», Молодіжна морська ліга [8, с. 69]. Кожна регіональна молодіжна організація отримала право не тільки виступати самостійною

юридичною одиницею, а й мати власні статут, програму, концепцію розвитку.

Отже, проаналізувавши передумови та причини виникнення молодіжних громадських об'єднань в Україні у другій половині 80-х □ на початку 90-х рр. ХХ ст. констатуємо, що виникали вони в процесі трансформації суспільно-політичної системи, еволюції від тоталітаризму до плюралістичної демократії. Їх виникнення визначалося наявністю соціально-економічної кризи, яку переживало українське суспільство.

Встановлено, що виникнення неформальних молодіжних груп в Україні обумовлено низкою чинників, головні із яких – однобічний диктат комуністичної партії, ігнорування на офіційному рівні плюралізму думок, «споживацьке ставлення» партійної номенклатури до молоді, що впливало на поглиблення суперечностей у взаємовідносинах поколінь. Спектр причин виникнення молодіжних громадських організацій у досліджуваній період досить широкий і пов'язаний із кризою радянської влади, розколом ЛКСМУ, виникненням багатопартійності, децентралізацією та лібералізацією влади в роки перебудови, екологічною кризою, спровокованою катастрофою на ЧАЕС, західноєвропейськими молодіжними культурними впливами тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багмет М. О. Проблеми формування національної самосвідомості молоді України у 60-ті – 80-ті роки : деформації, уроки : дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. О. Багмет ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1993. – 523 с.
2. Головатий М. Молодіжна політика в Україні : проблеми оновлення / М. Головатий ; Укр. НДІ проблем молоді. – К. : Наук. думка, 1993. – 238 с.
3. Головатий Н. Ф. Соціологія молоді : курс лекцій / Н. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 1999. – 224 с.
4. Головенько В. А. Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів) / В. А. Головенько. – К.: А.Л.Д., 1997. – 160 с.
5. Єригін О. Особливості формування і діяльності студентських громадсько-політичних об'єднань в умовах становлення багатопартійності в Україні : автореф. дис. ... кан. філософ. наук : спец. 09.00.01 «Філософія» / О. Єригін. – Х., 1993. – 17 с.
6. Коляка І. Р. Студентський рух в Україні (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Р. Коляка ; Київський ун-т Т. Шевченка. – К., 1994. – 22 с.
7. Корнієвський О. А. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні / О. А. Корнієвський, В. М. Якушик ; за ред. М. Ф. Головатого, В. М. Якушика. – К. : Київське братство, 1997. – 132 с.
8. Молоде покоління нової України : ескіз соціального портрету. – К.: А.Л.Д., 1995. – 96 с.
9. ЦДАГО України. – Ф.1.– Оп. 25. – Спр. 2554. Інформаційно-методичні матеріали ЦК КПРС «Ідеологічна робота : проблеми, пошук, досвід» № 3-5 (друкарський принтер), 1989, 86 арк.
10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 25. – Спр. 2903. Основи молодіжної політики, про стан у ЛКСМУ і піонерській організації України, підсумки III конференції ЛКСМУ (МДС) про підписання нового Союзного договору, інші питання діяльності профспілок, молодіжних організацій і громадських об'єднань. 07.01.1991–12.08.1991, 307 арк.

REFERENCES

1. Bagmet M. O. Problemy formuvannya natsionalnoyi samosvidomosti molodi Ukrayiny u 60-ti – 80-ti roky : deformatsiyi, uroky : dys. ... d-ra ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriya Ukrayiny» / M. O. Bagmet ; NAN Ukrayiny, In-t istoriyi Ukrayiny. – K., 1993. – 523 s.
2. Golovaty M. Molodizhna polityka v Ukrayini : problemy onovlennya / M. Golovaty ; Ukr. NDI problem molodi. – K. : Nauk. dumka, 1993. – 238 s.
3. Golovaty N. F. Sotsiologiya molodezhy : kurs lekciy / M. F. Golovaty. – K. : MAUP, 1999. – 224 s.
4. Holovenko V. A. Ukrayinskyy molodizhnyy rukh u XX stolitti (istoryko-politologichnyy analiz osnovnykh periodiv) / V. A. Golovenko. – K. : A.L.D., 1997. – 160 s.

5. Yeryhin O. Osoblyvosti formuvannya i diyalnosti studentskykh gromadsko-politychnykh obyednan v umovakh stanovlennya bagatopartiynosti v Ukrayini : avtoref. dys. ... kan. filosof. nauk : spets. 09.00.01 «Filosofiya» / O. Yeryhin. – Kh., 1993. – 17 s.
6. Kolyaka I. R. Studentsky rukh v Ukrayini (kinets 80-h – pochatok 90-h rokiv XX st.) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 «Istoriya Ukrayiny» / I. R. Kolyaka ; Kyivskyy un-t T. Shevchenka. – K., 1994. – 22 s.
7. Korniyevskyy O. A. Molodizhnyy rukh ta politychni obyednannya v suchasniy Ukrayini / O. A. Korniyevskyy, V. M. Yakushyk; za red. M.F. Golovatoho, V. M. Yakushyka. – K. : Kyivske bratstvo, 1997. – 132 s.
8. Molode pokolinnya novoyi Ukrayiny : eskiz socialnoho portretu. – K.: A.L.D., 1995. – 96 s.
9. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan (TSDAHO) Ukrayiny. – F.1. – Op. 25. – Spr. 2554. Informatsiyno-metodychni materialy TSK KPRS «Ideologichna robota : problemy, poshuk, dosvid», 1989, 86 ark.
10. TSDAHO Ukrayiny. – F.1. – Op. 25. – Spr. 2903. Osnovy molodizhnoyi polityky, pro stan u LKSMU i pionerskiy organizaciyi Ukrayiny, pidsumky III konferenciyi LKSMU (MDS) pro pidpysannya novoho Soyuznoho dohovoru, inshi pytannya diyalnosti profspilok, molodizhnykh organizaciy i hromadskykh obyednan. 07.01.1991–12.08.1991, 307 ark.

Кикоть С. Причины и предпосылки возникновения общественных объединений молодежи в Украине во второй половине 80-х - начале 90-х гг. XX в.

В статье автор сделал попытку на основе современной методологии научных исследований, объективно, с учетом новой общественно-политической ситуации, осветить предпосылки и причины возникновения молодежных общественных объединений в Украине во второй половине 80-х – начале 90-х гг. XX в.

Установлено, что существенной особенностью образования молодежных общественных организаций в исследуемый период является то, что они возникали в процессе трансформации общественно-политической системы, эволюции от тоталитаризма к плюралистической демократии. Их возникновение определялось наличием социально-экономического кризиса, который переживало украинское общество.

Доказано, что возникновение неформальных молодежных групп в Украине обусловлено рядом факторов, главные из которых – односторонний диктат коммунистической партии, игнорирование на официальном уровне плюрализма мнений, «потребительское отношение» партийной номенклатуры к молодежи, что влияло на углубление противоречий во взаимоотношениях поколений.

Возникновению молодежных общественных объединений способствовало распространение информации о сталинских репрессиях, неспособность власти обеспечить молодежь социальными гарантиями, влияние украинской диаспоры, непосредственная инициатива молодежи.

Ключевые слова: *молодежь, молодежные общественные объединения, молодежное движение, неформальные группы, комсомол, гласность, «перестройка».*

Kykot S. Causes and predictors of associations youth in Ukraine in the second half of the 80-s - early 90-s of XX century

The author made an attempt on the basis of modern research methodology, objective, taking into account the new socio-political situation, to highlight the background and causes of youth NGOs in Ukraine during the second half of the 80's – early 90's of XX century.

It is established that the essential feature of the education of youth organizations in the study period is that they arise in the process of transformation of the socio-political system evolution from totalitarianism to a pluralist democracy. Their appearance is determined by the presence of social and economic crisis, which for the Ukrainian society.

It is proved that the emergence of informal youth groups in Ukraine due to several factors, the main of which – unilateral dictates of the Communist Party, ignoring officially pluralism, «consumer

attitude» to the party nomenclature youth that influenced the deepening contradictions in relations between generations.

The emergence of youth associations promoted the dissemination of information about the Stalinist repressions, inability to provide young people with social guarantees, the impact Ukrainian diaspora direct initiative of young people.

Keywords: *young, youth associations, youth movement, informal groups, the Komsomol, publicity, «restructuring».*

Одержано 10.12.2013

ПОСТТОТАЛІТАРНИЙ І ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР
СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ЧИ ВІДБУЛИСЯ ЗМІНИ ПІСЛЯ
ЄВРОМАЙДАНУ?

Мета статті полягає в тому, аби з'ясувати ключові засади та характеристики сучасного українського суспільства як постколоніального, постгеноцидного та посттоталітарного. Проаналізовано, які зміни відбулися у суспільній свідомості українців у період Євромайдану, розглянуто перспективи подолання рудиментів «совкового» світогляду.

Зроблено висновок про те, що досьгодні ментальне обличчя значної частини української нації визначають великою мірою найбільш характерні риси постколоніального спадку: загальна безвідповідальність, байдужа бездумність, катастрофічний брак самоповаги, брутальна зневага до будь-яких проявів інакшості, патерналізм, моральний релятивізм, ментальна амбівалентність, вульгарність, хамство, цинічне пристосуванство, прагнення вижити будь-якою ціною, низька самооцінка. Автор стверджує, що здатність влади до змін значною мірою залежатиме від того, чи здатні змінюватися рядові українці.

Ключові слова: Україна, постколоніальний стан, соціокультурна ситуація, геноцидне минуле, пострадянська система, Євромайдан.

Справжньої Революції Гідності так і не відбулося – сьогодні це вже очевидно і суспільству, і владі, й опозиції, які ціною життів героїв Небесної Сотні просто помінялися місцями (здається, тільки тимчасово). Ніхто з політиків учорашньої опозиції, схоже, не збирається (і не збирався!) ламати систему корупції і тотальної зневаги до «маленьких українців». Корупціонерів та вбивць майданівців перетасовують по областях та районах з посади на посаду, беруть на службу до нових «господарів життя», очікуючи від них лояльності й самовідданої покори. Схоже, що чиновники – опора режиму Януковича – отримали негласний дозвіл на подальше розграбування країни і збиткування над «простолюдом» – тими, хто ще місяць тому був упевнений, що «ми їх скинули». Стає щоразу більш очевидним, що система, яка утвердилася в Україні в середині 2000-х років і функціонує досі, практично без змін, – відверто тупикова, абсолютно недієздатна в якості основи державного ладу й осердя суспільної рівноваги. Цю модель можна означити як клептократично-корупційний тоталітаризм. Всі сфери соціального життя здатні функціонувати суто при наявності «корупційної складової». В структурі управління державою є лише два різновиди корупційних злочинів: 1) не красти й не ділитися; 2) красти, але не ділитися.

Ще зовсім нещодавно здавалося, що українці нарешті «встали з колін», вбили в собі рабів, безповоротно змінилися, воскресивши давно похований дух свободи, – втім ця ілюзія тривала зовсім недовго. Тільки-но активісти Євромайдану послабили контроль над «новою-старою владою-опозицією», одразу актуальним постало питання: «Чи не матимемо на чолі держави чергового януковича з прізвиськом чергового турчинова?» (за словами Ю. Макарова). Чому склалося саме так? – Відповідь на це запитання і є, по-суті, **метою цієї статті**.

Послуговуючись словами Ю. Шевельова, можна сказати, що маємо сьогодні в Україні, як і 22 роки тому, і 70, «чужу державу і чужу культуру» (котрі зміцнили й укріпили всі «три українські лиха-гріхи»). Варто в цьому контексті навести й думку Д. Яневського: «Українська держава сьогодні – це бандити, викачка ресурсів, окупація. Це рейхскомісаріат «Україна», в якому замість Коха в Рівному сидить інший Кох у Києві... Українська держава сьогодні – це згнила УРСР, на яку навішали синьо-жовті прапори і тризуби. З цією державою нічого зробити неможна» [12, с. 30]. Доречно також згадати близьку до зазначеної тези іншого авторитетного інтелектуала, І. Лосєва, про те, що незалежність у 1991 році проголосила не Україна, а УРСР, і ця форма державності значною мірою зберігається дотепер (тобто, радянська республіка «почала поглинати» Українську суверенну державу, замість того, аби бути скасованою і

відкинутою на «смітник історії») [2, с. 13].

Певнений, що багато хто солідарний зі словами Т. Прохаська: «... Я не маю багато чого з того, що українським називається. А саме українського президента, українського уряду, української державності, українського телебачення, української армії, міліції і т. ін.» Пояснюючи своє небажання брати участь у «так званій розбудові так званої української держави», відомий письменник і культуролог скрушно констатує: «Заради психічного здоров'я волів би, щоб країна й держава, де я живу, називалася якось інакше, чесніше, точніше. Не Росія, звичайно, бо це ніяка не Росія, але й не Україна. Потрібна якась штучна назва, щось таке, як, скажімо, Югославія. Не осляча, не кінська, навіть не мулівська» [7].

В сучасній Україні проблематикою постгеноцидного і постколоніального спадку займаються, здебільшого, широко ерудовані інтелектуали, котрі сповідують міждисциплінарний підхід (на межі історії, культурології, літературознавства, психоаналізу, політології, соціології) – подібна дослідницька стратегія видається нам найбільш продуктивною в руслі вищезначеної тематики. Мова йде, насамперед, про роботи М. Рябчука, І. Лосєва, М. Стріхи, Б. Буткевича, Я. Грицака, А. Золотарьова, Ю. Макарова, Є. Головахи, В. Артюха, Р. Кабачія, Г. Грабовича, С. Грабовського, Т. Гундорової, О. Кісь, М. Мінакова. Втім, комплексного дослідження поки не створено, попри величезну актуальність і значний громадський інтерес до проблеми.

На відміну від прибалтійських республік, а також країн Центрально-Східної Європи, котрі звільнившись від російсько-совєцької окупації, провели люстрацію, визнали факт цієї окупації, належним чином вшанували борців за волю і державність, дали можливість новим елітам прийти до влади, – в Україні нічого подібного досі не зроблено. На нашу думку, найбільш точно сучасну українську ситуацію описує Андрій Золотарьов, коли стверджує: влада опинилася в руках «бидлоеліти» – якщо її не замінити, вона «з'їсть кожного» (до вказаної категорії вчений зараховує представників як влади, так і опозиції, котрі не прагнуть системних змін, а лише змагаються за можливість експлуатувати населення – «біомасу») [11, с. 38]. Найстрашніше, що зробили В. Ющенко та Ю. Тимошенко у 2006–2009 рр., – показали, що в країні між собою завжди борються «негідники з мерзотниками», адекватної альтернативи немає і бути не може [11, с. 36]. За нашим глибоким переконанням, подібна надзвичайно низька якість т. зв. «політичної еліти» в сучасній Україні – прямий і безпосередній (а, можливо, й головний!) наслідок нашого колоніального минулого, результат перманентного виснаження духовних і фізичних сил, людського ресурсу нації російською імперією в обох її редакціях – царській та більшовицькій. Суспільство і держава, що їх створює така «еліта», – відверто несправедливі, маніпулятивно-віртуальні, експлуататорські щодо переважної більшості громадян. Фактично, маємо сьогодні неофеодальну систему, де касти чиновників і представників олігархічного бізнесу становлять замкнену корпорацію, котра функціонує «по той бік добра і зла», понад законом, всупереч йому і явно на шкоду суспільству громадян.

Коли українців прагнуть переконати, що держава розколота на «Захід» і «Схід», складається стійке враження: ця примітивна політтехнологія покликана, насправді, приховати справжній розкол – поділ на Україну дуже заможних і Україну дуже бідних. Як засвідчують соціологічні дані, розрив між прибутками заможних і бідних в нашій державі перевищує 40 разів (і це при тому, що 25 разів – вже вважається порогом революційної ситуації!) [11, с. 38]. Чому громадяни дозволяють так із собою поводитися? – Доволі переконливу відповідь знаходимо в редакційній статті «Українського тижня» під промовистою назвою «Повний демонтаж»: «Патологічний стан, у якому опинилася Україна, став продуктом пострадянської мутації, еволюційного перетікання однієї суспільно-політичної моделі в іншу, що породило гібридну і потворну форму, в якій уживаються між собою дві взаємопротилежні та взаємовиключні системи цінностей: радянсько-російська та національно-європейська» [5, с. 11].

Зазначаючи, що Україна досі перебуває у полоні «цінностей» і спадщини радянсько-російської окупації, котрі цілковито визначають спосіб мислення, ментальні установки й поведінкові моделі значної частини населення, – автори статті пропонують проект «перезавантаження» України на принципово нових засадах дерадянзації, деколонізації та дерусифікації (реалізувати які окремо одне від одного абсолютно неможливо) [5, с. 10-11].

Втрата Криму й поширення проросійського сепаратизму на Донбасі засвідчують в черговий раз: імперське минуле надзвичайно глибоко засіло в мізках і душах надзвичайно великої (можливо, критично великої!) частини населення держави, над якою нависла страшна загроза розпаду за зразком Речі Посполитої кінця XVIII ст.

Цілковито погодимося з тим, що 70 років перебування українців у складі російсько-совецької імперії варто кваліфікувати як період колоніального поневолення [5, с. 11], – але постає дуже важке запитання: як багато нині в країні громадян, котрі ментально готові вийти зі старої системи координат («дрімучого совка»), цілковито прийняти десакралізацію і деміфологізацію т. зв. «спільного минулого», погодитися з необхідністю прирівняння комуністичної символіки до нацистської, отже з заборонаю і знищенням цієї символіки, як і пам'яток тоталітарної доби? Як згадує Є. Сверстюк, Олесь Гончар під час «революції на граніті» щиро і з сумом сказав: «Із партії я вийшов, але треба ще, щоб вона вийшла з мене» [10, с. 18]. Коли пригадати слова російської дослідниці Є. Барабаш про те, що Сталін засів глибоко в мізках багатьох росіян, – то подібне, мабуть, можна стверджувати й відносно багатьох наших співгромадян (і не лише тих, хто ще пам'ятає Радянський Союз). Здавалося б, після Євромайдану українці мають ставати солідарнішими, відповідальнішими, чеснішими, відкритішими, активнішими й рішучішими у справі відстоювання власних інтересів. Втім, колективного процесу долання страху перед владою так і не відбулося, ми досі сприймаємо чиновників не як тимчасових народних слуг за наймом, а ледь не як «вершителів дол».

Реальну загрозу виживанню українців як нації (а не як населення) становить та обставина, що виховання молодих поколінь дуже часто здійснюється педагогами «ленінської закалки» – людьми, для яких диким блюзнірством виглядають будь-які спроби демістифікації радянського минулого і які свято бережуть міф «Великої Перемоги» – найефективніший після газового шантажу інструмент відновлення геополітичного впливу Росії на «пострадянському просторі» (за В. В'ятровичем). Варто, на нашу думку, прислухатися до мудрих слів Махатми Ганді про те, що найтяжчий тягар, котрий лишають колонізатори, це вихована ними інтелігенція (адже комплекс національної меншовартості, провінційності й неповноцінності й надалі транслюватиметься через них).

Як засвідчує особистий досвід спілкування з багатьма представниками вітчизняної педагогічної інтелігенції, мало хто з них готовий прийняти тезу про «радянську Україну» як лише «фасад російсько-радянської окупації» або висновки О. Мотиля про УРСР як «типову периферійну колонію Радянської імперії» [7, с. 44] (не кажучи вже про думку Я. Файзуліна щодо суто окупаційного характеру механізмів встановлення радянської влади на українських теренах у 1917–1921 рр.). Подібне несприйняття змушує пригадати слова М. Рябчука, котрий пише про «ототожнення жертви з гвалтівником» (упокорених українців і комуністичної верхівки) через прийняття його цінностей, світогляду, визнання всієї системи гвалту «правильною», перехід на бік цієї системи й активну участь у подальшому погвалтуванні [8, с. 198-199]. Табування глибокої психічної травми, виштовхування поза межі свідомості, веде до її закорінення у підсвідомому, спричиняє чисельні суспільні неврози в сучасній Україні (конфлікт між ментальними комплексами «ясиру» та «яничарів») [8, с. 200]. Коли регіоналка О. Бондаренко, котра заявляла, що під час застосування зброї проти майданівців «сили правопорядку діяли недостатньо жорстко», – досі перебуває у Верховній Раді, а не у в'язниці, стає зрозуміло: духовне й ментальне погвалтування українців усе ще триває.

Величезною проблемою досі не подоланого геноцидного, колоніального й тоталітарного минулого є те, що впродовж 22 років незалежності в Україні соціологічні опитування виявляють стабільні 20 % мешканців, налаштованих категорично проти державної незалежності. Наприкінці минулого століття під шаленим натиском советизації та русифікації нація українців опинилася перед реальною загрозою втрати ідентичності та повної асиміляції у «плавильному котлі» т. зв. радянської ідентичності. І тільки несподіваний для багатьох стрімкий розпад СРСР спинив цей процес. Як не парадоксально це виглядає, але зараз ситуація багато в чому аналогічна 1980-м рр. Так, за словами соціального філософа В. Артюха, ідеї українства на масовому рівні легко підмінялися ідеями «малоросійства» й «ті, хто не вірить в українську

державність і не прийняли її, можуть бути настільки сильними, і ситуація може повернутися так, що на цій країні доведеться поставити хрест. Не стане сили» [9, с. 35].

В ситуації, коли і влада, і опозиція розглядають державу суто як територію, яку можна «подоїти», і не пропонують чітко артикульованої позиції в гуманітарній сфері, – те, що не вдалося зробити Політбюро ЦК КПРС, може зреалізувати російська попса (котра домінує в нашому інформаційному просторі), Інтернет, а також консолідовані зусилля ОРТ, ФСБ, Газпрому, РПЦ та їхніх союзників в Україні. Досліджуючи політичні й соціокультурні впливи масової культури на поведінку людей, Г. Почепцов приходиться до висновку, що нематеріальне форматує світ, створюючи позитивні контексти для певного типу матеріального [6, с. 22]. Тобто, продукція сучасного російського маскультуру (особливо ТБ) прямо сприяє семантичному посиленню, семіотичному увиразненню й візуалізованому поглибленню постколоніальних психокомплексів і колективних фобій українців. А терористичне «зомбування» громадян держави Україна відверто-диверсійною антиукраїнською пропагандою у стилі Д. Кісельова перетворює їх десятками тисяч на обманутих українофобів та ненависників міфічних «бандерівців».

Після потужного вибуху Євромайдану і його впливу на геополітичну ситуацію в усьому світі, ми не готові повністю погодитися з висновками Т. Возняка про остаточну моральну деградацію, а то й глибоку «потворність» всього українського суспільства, проте його теза щодо деградації влади і «пігмейської» опозиції, їх обоюдної нездатності піднятися над слабкістю «нашого покаліченого» суспільства, має реальне підґрунтя [1]. Попри те, що влада й опозиція помінялися нещодавно місцями, слушність вказаної тези й сьогодні сумнівів не викликає, враховуючи «квотний дерибан», непрозорість у прийнятті рішень, підлі підкилимні домовленості з «регіоналами», патологічну нездатність змінитися по суті (попри зміну риторики і «проєвропейський» дискурс).

Пишучи про «байдужого бездумного» українця, котрий досконало навчився пристосовуватися до найбрутальніших режимів і «міняти обличчя»; українця, котрий не має жодних переконань, і поведінку якого детермінують умовні рефлексії рабства, проєкції психотравм і «привиди з минулого», – Ю. Макаров підсумовує: «Головна опора режиму – солідарна байдужість, упевненість, що нічого не можна змінити, та й не варто в принципі, бо вже якось прилаштувалися, притерпілися, а могло бути й гірше» [3]. Головну причину подібного стану речей вчений вбачає у більшовицькій вівісекції, коли кращих представників нації десятиліттями безжально й цілеспрямовано винищували, а решту – залякували, маргіналізували й зомбували [3]. Дж. Мейс – всесвітньо відомий дослідник Голодомору – тотально-патологічний страх перед владою називав однією з головних рис менталітету української нації, незворотно покаліченої найстрашнішим геноцидом ХХ ст.

Від здатності позбутися тяжкого ментально-психологічного спадку й глибоко задувлених комплексів колоніального, тоталітарного й геноцидного минулого прямо залежить виживання українців як нації, свідомої своїх стратегічних цілей і завдань. Не варто очікувати, що дискредитована й «морально застаріла» пострадянська система якимось чином «еволюціонує» чи «перезавантажиться», – оскільки ситуація т. зв. «постсовка», котрий є логічним продовженням багатьох вад совецької системи (а то і взагалі їх гіпертрофованим перебільшенням), цілком влаштовує т. зв. політичну еліту нашої держави, як стару «регіональну», так і нову «постмайданівську». Плебеїзація, люмпенізація, русифікація і маргіналізація українців через засоби мас-медіа під, фактично, безальтернативним і агресивно-знавісним впливом іноземної псевдокультурної продукції становить одну з головних загроз національній безпеці та виживанню держави Україна (особливо в ситуації інтенсивного відродження фашизму в путінській Росії, центрованого довкола українофобських, антисемітських, ксенофобських і антизахідних гасел). «Путлер» і «рашизм» стали можливі не в останню чергу через наші власні, українські постімперські комплекси-неврози; сепаратисти Сходу та Півдня у більшості своїй – лише невинні жертви кремлівської істерії щодо «бандерівської загрози», а не переконані україноненависники.

Найбільш характерні риси постколоніального спадку – загальна безвідповідальність,

байдужа бездумність, катастрофічний брак самоповаги, брутальна зневага до будь-яких проявів іншування, патерналізм, моральний релятивізм, ментальна амбівалентність, вульгарність, хамство, цинічне пристосуванство, прагнення вижити будь-якою ціною, низька самооцінка – до сьогодні, на превеликий жаль, визначають ментальне обличчя значної частини нації і її справжній, а не «парадно-показовий» моральний рівень.

Попри ту обставину, що Євромайдан так і не висунув справді «нових облич» в політиці, активісти Майдану-2013–2014 мусять активно включатися в політику на всіх рівнях, постійно нагадувати владі, що громадянські права в жодному разі не можна ігнорувати. Саме навколо цієї тези мають формуватися ключові конституційно-правові засади нового політичного ладу. З перспективи долання посттоталітарних і постколоніальних комплексів-стереотипів головним здобутком Євромайдану, на нашу думку, є впевненість у абсолютній невідворотності «Майдану 3.0.» у випадку, коли влада знову наважиться нахабно вивищувати себе над суспільством, не діятиме у правовому полі, на підставах справедливості, демократії та людяності. Дуже важливим чинником суспільного простору сучасної України стала поява (вперше після 1940-х років!) тисяч людей, готових іти на смерть заради своїх ідеалів, принципів і переконань. Проте питання, чи знайдуть ці люди адекватне застосування своєму патріотизму та героїзму в «постреволюційний» час, чи зможуть стати «становим хребтом» нації і осердям нової української ідентичності, – залишаються відкритими.

Чи здатна змінитися влада значною мірою залежатиме від того, чи здатні (як інтенсивно і якою мірою!) змінюватися ми самі. Відповідь на питання, хто ж визначатиме майбутній образ українця XXI століття – герой Небесної Сотні С. Нігоян чи цинічний політикан-пристосуванець типу В. Литвина, – прямо залежить від кожного з нас. Тож «вбиваймо раба у собі», адже, як відомо, «рабів до раю не пускають».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Возняк Т. Трагедія Тимошенко чи наш з вами діагноз? / Т. Возняк // Україна молода. – 12 лютого 2013. – С. 4.
2. Лосєв І. Дерадянїзація, яка не відбулася / І. Лосєв // Український тиждень. – № 14 (282). – 2013. – С. 12-14.
3. Макаров Ю. Кіровоградщина / Ю. Макаров // Український тиждень. – № 9(277). – 2013. – С. 12.
4. Мотиль О. СРСР як Російська імперія / О. Мотиль // Український тиждень. – № 46 (263). – 2012. – С. 44-45.
5. Повний демонтаж // Український тиждень. – № 14 (282). – 2013. – С. 10-11.
6. Почепцов Г. Мерлін, Супермен і Гаррі Поттер: конструювання нематеріального в масовій культурі / Г. Почепцов. – К.: Спадщина, 2013. – 288 с.
7. Прохасько Т. Країна мулів / Т. Прохасько // Український тиждень. – № 30 (298). – 2013. – С. 33.
8. Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. – К.: «К.І.С.», 2011. – 240 с.
9. «Середовище диктує правила гри...» (Інтерв'ю А. Семиженко з В. Артюхом) // Країна. – № 19(172). – 2013. – С. 33-35.
10. Терен Т. Сім сучасників Євгена Сверстюка / Т. Терен // Україна молода. – 20-21 вересня 2013. – С. 18-19.
11. «Треба звільнити Україну від паразитичної бидлоеліти» (Інтерв'ю О. Перевозної з А. Золотарьовим) // Країна. – № 23 (176). – 2013. – С. 35-38.
12. «Українська держава стоїть на черепі Георгія Гонгадзе» (Інтерв'ю І. Луб'янова з Д. Яневським) // Країна. – № 10 (163). – 2013. – С. 27-30.

REFERENCES

1. Voznyak T. Tragediya Timoshenko chi nash z vami diagnoz? / T. Voznyak // Ukrayina moloda. – 12 lyutogo 2013. – S. 4.
2. Losev I. Deradyanizatsiya, yaka ne vidbulasya / I. Losev // Ukrayinskiy tizhden. – № 14 (282). – 2013. – S. 12-14.

3. Makarov Yu. Kirovogradshchina / Yu. Makarov // Ukrayinskiy tizhden. – № 9(277). – 2013. – S. 12.
4. Motyl O. SRSR yak Rosiyska imperiya / O. Motyl // Ukrayinskiy tizhden. – № 46 (263). – 2012. – S. 44-45.
5. Povniy demontazh // Ukrayinskiy tizhden. – № 14 (282). – 2013. – S. 10-11.
6. Pocheptsov G. Merlin, Superman i Garri Potter: konstruyuvannya nematerialnogo v masoviy kulturi / G. Pocheptsov. – K.: Spadshchina, 2013. – 288 s.
7. Prohasko T. Krayina muliv / T. Prohasko // Ukrayinskiy tizhden. – № 30 (298). – 2013. – S. 33.
8. Ryabchuk M. Postkolonialniy sindrom. Sposterezheniya / M. Ryabchuk. – K.: «K.I.S.», 2011. – 240 s.
9. «Seredovishche diktue pravila gri...» (Interv'yu A. Semizhenko z V. Artyuhom) // Krayina. – № 19(172). – 2013. – S. 33-35.
10. Teren T. Sim suchasnikiv Evgena Sverstyuka / T. Teren // Ukrayina moloda. – 20-21 veresnya 2013. – S. 18-19.
11. «Treba zvilniti Ukrayinu vid parazitichnoyi bidloeliti» (Interv'yu O. Perevozhnoyi z A. Zolotarovim) // Krayina. – № 23 (176). – 2013. – S. 35-38.
12. «Ukrayinska derzhava stoyit na cherepi Georgiya Gongadze» (Interv'yu I. Lub'yanova z D. Yanevskim) // Krayina. – № 10 (163). – 2013. – S. 27-30.

Потапенко Я. Посттоталитарный и постколониальный характер современной Украины: состоялись ли изменения после Евромайдана?

Цель статьи состоит в том, чтобы выяснить ключевые основы и характеристики современного украинского общества как постколониального, постгеноцидного и посттоталитарного. Проанализировано, какие изменения произошли в общественном сознании украинцев в период Евромайдана, рассмотрены перспективы преодоления рудиментов «совкового» мировоззрения.

Сделан вывод о том, что до сих пор ментальное лицо значительной части украинской нации во многом определяют наиболее характерные черты постколониального наследия: общая безответственность, безразлична бездумность, катастрофическая нехватка самоуважения, грубое пренебрежение к любым проявлениям инаковости, патернализм, моральный релятивизм, ментальная амбивалентность, пошлость, хамство, циничное приспособленчество, стремление выжить любой ценой, низкая самооценка. Автор утверждает, что способность власти к изменениям во многом будет зависеть от того, способны ли изменяться рядовые украинцы.

Ключевые слова: *Украина, постколониальное состояние, социокультурная ситуация, геноцидное прошлое, постсоветская система, Евромайдан.*

Potapenko Y. Post-totalitarian and post-colonial nature of modern Ukraine: Has Changes after evromaydan?

The purpose of the article is to clarify the key causes and characteristics of modern Ukrainian society as a postcolonial, postgenocidal and posttotalitarian. Analyzed the changes that have taken place in the public consciousness during the Ukrainian Evromaydan, discussed the prospects of overcoming the vestiges of «soviet» outlook.

It is concluded that mental face of this day a large part of the Ukrainian nation is determined to a large extent the most characteristic features of post-colonial inheritance: total irresponsibility, indifferent thoughtlessness, catastrophic lack of self-esteem, brutal contempt for any manifestation of otherness, paternalism, moral relativism, mental ambivalence, vulgarity, rudeness, cynical opportunism, the desire to survive at any cost, low self-esteem. The author argues that the ability of governments to change will largely depend on whether you are able to change ordinary Ukrainian.

Key words: *Ukraine, post-colonial state, social and cultural situation, genocidal past, the post-Soviet system, Evromaydan.*

Одержано 20.01.2014

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 94:[061:5] (477) «1850/1900»

*Інна Левченко
(Переяслав-Хмельницький)*

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИРОДНИЧИХ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті здійснено аналіз наукової та видавничої діяльності природознавчих товариств України, які були засновані при університетах в другій половині XIX – на початку XX ст. Окреслено їхній внесок у популяризацію природничих наук серед населення країни. Розкрито впровадження наукового доробку природознавців у навчальний процес університетів України.

Висвітлюються основні напрями роботи наукових товариств дослідників природи, які активно діяли на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст. Здійснено аналіз дослідницької діяльності природничих товариств, зокрема, спектр флористичних та фауністичних досліджень. В статті також розглянуто основні напрями поступу природничої галузі науки, що відбувалися в різних організаційних формах: науково-дослідна робота в природничих товариствах в інтересах навчально-виховного процесу, науково-пошукова та видавнича діяльність в урядових структурах, добровільна праця шанувальників природознавчих наук у наукових осередках.

Ключові слова: наукові товариства, природничі осередки, наукові напрями, природничі дослідження, товариства любителів природи, дослідники природи.

Радикальні зміни в економіці, позитивні зрушення в освіті зумовили інтенсивний розвиток науки в другій половині XIX ст. Розвиток капіталізму в промисловості та сільському господарстві висунув нові значні вимоги до науки, що створювало позитивні об'єктивні передумови для наукових досліджень і відкриттів, перш за все у галузі фізики, математики і також природознавства. Відбувався інтенсивний приріст наукових знань в природознавстві, природничі знання користувалися популярністю не лише в середовищі науковців, але й серед загалу. Створення наукових товариств при університетах стало однією з особливих форм організації науково-дослідної роботи того часу та отримало широке розповсюдження в Російській імперії, в тому числі і в Україні. В історії української науки почесне місце займають науковці природознавства, які становили значний інтелектуальний прошарок української еліти в другій половині XIX – на початку XX ст. Їхні дослідження в галузі природничих наук та громадська робота стали важливою складовою українського наукового простору. Професорсько-викладацький склад активно сприяв створенню наукових природничих товариств. Досвід діяльності цих наукових організацій в популяризації наукових знань не втратив своєї актуальності і донині.

Змістовними і цінними для розгляду та аналізу діяльності природничих наукових товариств в Україні другої половини XIX – початку XX ст. є праці Савчука В.С. «Естественнонаучные общества Юга Российской империи» [15], Павленка Ю.В. «Наукові товариства – феномен просвітництва і культури» [12], Рудої С.П. «Популяризація наукових знань як одна з основних функцій товариств природознавців» [14]. Цікавою з точки зору проблематики є колективна праця «Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах» [13]. Одне з важливих джерел вивчення історії природознавчих товариств Харкова є дослідження Д.І.Багалія [3;1], яке насичене фактичним матеріалом щодо створення та діяльності наукових організацій.

Серед публікацій, присвячених Харківським товариствам, привертає увагу стаття

Л.Л.Гельфенбейна [6], яка безпосередньо присвячена діяльності Товариства дослідників природи, однак інформація про роботу товариства розкрита лише частково і акцентована лише на одне із них.

Проте окремого дослідження з історії становлення та розвитку наукових природничих товариств в Україні другої половини XIX – початку XX ст. немає.

Метою статті є аналіз наукової та просвітницької діяльності природознавчих товариств України, їх основні напрями роботи на теренах України в другій половині XIX – початку XX ст.

Шістдесяті роки XIX ст. характеризувалися значним пробудженням суспільної свідомості в Російській імперії. Серед чинників, що негативно впливали на розвиток науки, були намагання підпорядкувати науковий розвиток політичним інтересам імперії. Уряд дбав передусім не про результативність роботи наукових установ, а про її відповідність завданням керівних кіл.

Умови наукової роботи в Російській імперії не могли задовольняти передових учених університетів. Жорстка статутна регламентація заважала науково-освітній діяльності та розвитку їхньої творчої ініціативи, необхідної у наукових студіях. Тому вчені прагнули проводити дослідження не лише за місцем своєї основної роботи. Найбільш плідною легальною можливістю стала робота в наукових товариствах, які значно менше контролювалися владними структурами. Ці товариства мали і фінансову незалежність, оскільки існували переважно на членські внески і приватні пожертви [16,с.159].

Перші природничо-наукові товариства в Україні виникли в XIX ст. з метою представляти певну наукову галузь, обговорювати актуальні теми досліджень, публікувати результати досліджень у періодичних виданнях.

Винятково важливу роль в історії становлення наукових товариств відіграв Перший Всеросійський з'їзд природознавців, який відбувся в Петербурзі. На його пленарному засіданні 4 січня 1868 р. було винесено пропозицію щодо заснування при кожному університеті Російської імперії товариства природодослідників. Офіційний дозвіл на заснування природничих товариств було одержано в лютому 1868 р., державна рада виділила кожному університетському товариству щорічну казенну дотацію в сумі 2500 крб. [13,с.376]. Такий крок треба вітати, оскільки він свідчив про намагання влади підтримати альтернативу державним науковим структурам.

У 1869 р. в Україні один за одним створювалися потужні природничо-наукові товариства універсального характеру. Наукові товариства природознавців створювалися переважно при Харківському, Київському та Новоросійському університетах. Основними напрямками їхніх досліджень були флора та фауна. Окрім того вони вели просвітницьку діяльність у галузі охорони навколишнього середовища, поширення природничих знань серед населення.

У пореформену добу при Київському університеті виникає низка природничо-наукових товариств – Товариство дослідників природи (1869 р.), акушерсько-гінекологічне (1885 р.), фізико-медичне (1890), сифілідологічне і дерматологічне (1900 р.). Товариства видавали збірники праць, обмінювалися з іншими науковими товариствами й установами, зокрема закордонними. Так, своїми виданнями вони обмінювалися в 1914 р. більше ніж із 350 товариствами й установами всього світу [10,с.52-53].

Київське товариство дослідників природи вивчало флору, фауну Волинської, Подільської, Київської, Полтавської, Чернігівської губерній. Керівником товариства було обрано професора І.Г.Борщова, який працював в університеті та читав курси із систематики та ботанічної географії рослин. Щороку відбувалися засідання уповноважених Київського товариства західних земств, де обговорювались наукові результати, які потім друкувались в періодичних виданнях, зокрема, в «Записках Киевского общества естествоиспытателей» (почали виходити з 1870 р.).

У травні 1869 р. при Харківському університеті за ініціативою біологів і геологів створюється Товариство дослідників природи. Товариство об'єднувало місцевих та іногородніх дослідників – ботаніків, зоологів, геологів. Найактивнішу діяльність у роботі брали професори-натуралісти фізико-математичного факультету І.Леваковський, О.Чернай, В.Черняєв. Талановиті науковці впроваджували активну діяльність у сфері природничих знань, а саме: проводилися

експедиції в найцікавіших районах, куди входили Слов'янські соляні озера, цілинні степи тощо [7,с.198].

Товариства мали свої статuti, зокрема, передбачалося призначати різноманітні тимчасові комітети і комісії. Їхня робота проходила в умовах обмеження зовнішнього адміністративного впливу. Затверджував статут міністр того відомства, при якому засновувалося товариство. На чолі стояв президент, який керував радою товариства та мав широкі права. До його функцій належало: розгляд і затвердження програми наукових досліджень (дослідів, експедицій тощо), організація видавничої діяльності, формування особового складу. До товариств входили дійсні та почесні члени, а також члени-кореспонденти. Якщо почесними членами могли стати як науковці, так і меценати, то діючими обиралися винятково особи, які мали наукові заслуги. Що стосується членів-кореспондентів, то це були люди, які працювали за завданнями товариства найчастіше в інших містах [17,с.3-5].

Однією з форм діяльності природничих наукових товариств стали наукові засідання, де читалися реферати, доповіді, повідомлялося про нові відкриття, зроблені в Російській імперії та Західній Європі, відбувалися дебати. Засідання проходили щомісяця і носили публічний характер. Особливо урочисто відбувалися річні збори, де заслуховувався звіт голови товариства, затверджувалася програма досліджень, кошторис прибутків і витрат. Товариства організували наукові експедиції, в ході яких збиралося багато колекцій, які входили до фонду університетів [2,с.318].

Активну наукову та популяризаторську роботу вело Товариство природознавців, засноване в 1869 р. в Новоросійському університеті при фізико-математичному факультеті з ініціативи Л.С.Ценковського. Саме його обирають президентом наукового товариства в 1870 р. Відділення геології, ботаніки та зоології, які існували при товаристві проводили дослідження з актуальних проблем природознавства. Учасники наукового об'єднання досліджували природу Південної Росії загалом і Новоросійського краю, зокрема, займалися активним вивченням території Бессарабії, Херсонської губернії і Криму. Вони досліджували географічне розташування даних територій та наявність на них різноманітної рослинності. Найактивнішими членами в проведенні досліджень були дійсні члени Новоросійського товариства А.О.Сапегін, який вивчав флору мохів у Криму [8,с.204]. Флору околиць Одеси та Олександрійського повіту, лісостеп досліджував А.М.Криштафович, а Й.К. Пачоський цікавився флорою Бессарабії, Криму, Херсонської і Таврійської губерній [11,с.59-65]. Всі результати досліджень вчених і студентів публікувались в «Записках Новороссийского общества естествоиспытателей», в яких основна увага акцентувалася на порівняльній анатомії, гістології, ембріології різних видів тварин та ботаніці.

Чільне місце на початку роботи Харківського природничого товариства зайняли дослідження регіонального характеру. Насамперед, дослідження флори та фауни Харківщини, а також робота в галузі геології, мінералогії, палеонтології. Діяльність товариства сприяла систематизації наукових досліджень, які мали важливе соціально-економічне значення для розвитку Слобідської України. У подальшому товариство розгорнуло діяльність, яка потребувала застосування експериментальних методів дослідження, зокрема, у галузі морфології, фізіології рослин, а також анатомії, гістології, ембріології та фізіології тварин.

За 37 років своєї діяльності Товариство випустило 38 томів праць. Усього опубліковано понад 450 робіт за всіма галузями природознавства. І.Ф.Леваковський, О.В.Гуров проводили геологічні студії, професор О.С.Бріо працював у галузі мінералогії, Ю.І.Морозов проводив дослідження з фізичної географії та метеорології. Плідно працювали у сфері зоології П.Т.Степанов, П.В.Іванов, О.В.Шидловський, М.М.Сомов, В.О.Ярошевський. Найбільшої уваги фізіології та гістології приділяли такі дослідники: М.Ф.Белецький, М.Ф.Белоусов, М.К.Кульчицький. Ботанікою в більшій мірі цікавились Л.В.Рейнгард, Г.Ф.Шперк, Л.С.Ценковський, В.Ф.Хмелевський, М.О.Алексєенко, А.О.Потебня, А.М.Краснов та інші [1,с.629].

Провідні науковці намагались донести здобуті в ході досліджень знання та інформацію до широких верств населення. Прихильниками ідеї про необхідність організації природознавчих

курсів для широкої аудиторії були А.М.Краснов, В.Я.Данилевський та Л.С.Цинковський. Ідею про необхідність організації таких курсів підтримали і інші члени товариства природознавців. Довести цю справу до кінця завадив тодішній голова товариства І.Ф.Леваковський, який заперечував ефективність таких зібрань [6, с.133].

На засіданнях товариства оголошувалися результати теоретичних та експериментальних досліджень членів організації, особливо активно обговорювались праці з хімії, фізики та метеорології. Повідомлення на засіданнях товариств мали не лише теоретичний характер, але й прикладний, бо стосувалися питань методики викладання природничих наук у вищій школі.

Надзвичайно важлива роль у роботі товариства належить І.П.Осипову. результатом його діяльності стало значне зростання числа наукових доповідей, рефератів, повідомлень, а також широка видавнича діяльність. За 27 років головування в товаристві І.П.Осипов дуже багато зробив для зміцнення матеріальної бази товариства, розширення його видавничої діяльності та залучення молодих фахівців до роботи в товаристві.

Найважливішими роботами І.П.Осипова є дослідження, що стосувалися вивчення будови органічних сполук. Ця група досліджень була представлена у вигляді магістерської дисертації. Інша група праць присвячена термохімічним дослідженням [3,с.123].

Для розвитку та наукової діяльності Харківського природознавчого товариства багато зусиль приклав видатний вчений П.Д.Хрущов. Він не лише доповідав у товаристві про власні дослідження, але й читав в університеті лекції [3,с.126].

З початку ХХ ст. значно розширився тематичний діапазон доповідей за результатами теоретичних та експериментальних досліджень. Диференціація природничих наук сприяла актуалізації наукових студій. За весь час у працях товариств були опубліковані результати цінних досліджень, що мали помітний вплив на розвиток і становлення відповідних галузей вітчизняного та світового природознавства.

На початку ХХ ст. позитивний вплив на розвиток біологічної науки мала діяльність товариств любителів природи, які організовувалися в Києві, Миколаєві та інших містах.

Ботанічну секцію мало Миколаївське природниче товариство, яке виникло в 1907 р. Її засновниками були вчені П.В.Крижевський та О.А.Яната. Події та наукові дослідження товариства висвітлювались в журналі «Природа», який виходив 6-10 разів на рік. Основною метою наукового об'єднання та редколегії журналу була популяризація природничо-історичних знань, а також науково-методична допомога учням у викладанні природознавства. Серед відомих ботаніків, які активно друкувались в журналі були О.А.Яната, Й.К.Пачоський та С.В.Феодосєв. Найактивнішим збирачем рослинності був О.А.Яната. Впродовж чотирьох років на околицях Миколаєва він назбирав 767 видів рослин, 100 із яких були новими для цієї місцевості [5,с.59-62].

Широку науково-краєзнавчу та просвітницьку діяльність розгорнуло Київське товариство любителів природи, яке виникло у 1907 р. Дніпровську біологічну станцію, де досліджувались фауна і флора Дніпра та околиць Києва, було створено в 1908 р. за ініціативою керівника зоологічної секції, О.А.Коротнєва. В «Трудах Днепровской биологической станции» були опубліковані результати досліджень, які вражали своєю новизною та актуальністю. Опрацьовували зібраний матеріал зоологи із Москви, Петербурга, Саратова (В.І.Казановський, Д.Є.Белінг, Н.А.Каппен та інші) [18,арк.22].

Варто згадати Товариство подільських природодослідників і любителів природи, яке відіграло важливу роль в активізації краєзнавства. Ініціатором створення товариства став вчений-біолог П.М.Бучинський. За роки свого існування (1911-1916) було видано три томи наукових записок, в яких висвітлюються різні аспекти досліджень природознавчого циклу Подільського краю, відкрито природничий музей Поділля, що налічував близько 8 тисяч експонатів, найбільшу в Україні орнітологічну колекцію (700 чучел птахів). Наукове товариство не обмежувалось лише дослідницькою діяльністю. При його підтримці було засновано ботанічний сад, відкрито громадську бібліотеку, лекторій. До складу товариства входили як місцеві дослідники, так і вчені з Новоросійського університету, які вивчали природу Поліського краю [4,с.5].

Важливу для країни і суспільства роботу проводило Хортицьке товариство охоронців природи, яке домагалось збереження мальовничих круч Дніпра, які потерпали від видобутку каменю. Представники товариства намагалися законодавчим шляхом захистити унікальні скелі від знищення. На запит Хортицького об'єднання природоохоронців Департамент землеробства дав негативну відповідь [9, с.156]. Завдяки наполегливості хортицьких любителів природи дніпровські скелі біля с. Кичкаса, кручі острова Хортиці стали охоронятися як історичні місця. Зазначене говорить про те, що природоохоронні товариства здійснювали не лише науково-теоретичну роботу, а й практичною діяльністю вирішували нагальні проблеми країни.

Таким чином, наукові природоохоронні товариства відіграли в пореформену епоху значну роль у розвитку вітчизняної науки. На засіданнях товариств обговорювалися й вирішувалися важливі дослідницькі проблеми теоретичного і прикладного характеру. Товариства популяризували кращі досягнення науки і стали доброю науковою школою для молодих вчених, засобом спілкування між людьми, які цікавилися природознавством. З іншого боку товариства об'єктивно сприяли підвищенню наукового рівня та професійної кваліфікації своїх співробітників. Науковий доробок товариств позитивно впливав на удосконалення навчального процесу, насамперед на природничих відділеннях.

У царині природничої науки вагоме значення мали товариства природознавців та любителів природи, які формувалися при Київському, Харківському та Новоросійському університетах. Членами товариств обиралися науковці, які здійснювали широкий спектр найрізноманітніших досліджень, поширювали знання та популяризували природничу науку серед широких верств населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багале́й Д.И. история города Харькова за 250 лет его существования (XIX-начало XXвека) / Д.И.Багале́й, Д.П.Миллер. – Т.2 – Х.: Типография М.Ф.Зильберберга, 1912г. – 973 с.
2. Багале́й Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Д.И.Багале́й, Н.Ф.Сумцов – Тип. ун-та, 1906. – 329 с.
3. Багале́й Д.И. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Д.И.Багале́й. – Х.:Изд. ун-та, 1908. – 357с.
4. Борейко В.Е. История охраны природы Украины (X век - 1980) / В.Е.Борейко. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2001. – 544с.
5. Вопросы общей энтомологии : [сб. наук.ст./ наук. ред. Гиляров М.С.]. – Л.: Наука, 1981. – 208 с.
6. Гельфенбейн Л.Л. Харківське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток вітчизняного природознавства / Л.Л.Гельфенбейн // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1965. – Вип. 5. – С.13—136.
7. Записки Киевского общества естествоиспытателей. – К., 1902. – Т. 17. – Вып. 2. – 452 с.
8. Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. – Одесса, 1910. – Т. 35. – 206 с.
9. История биологии с древнейших времен до начала XX века / [под. ред. С.Р.Микулинского]. – М, 1972. – С.415-423.
10. Київський університет 1834-1984. – К.: Вища школа, 1984. – 203 с.
11. Онопрієнко В.І. Українське наукове товариство. Вклад у національну культуру / В.І.Онопрієнко, Т.О.Щербань // Вісн. АН УРСР. – 1990. -№11. – С.59-66.
12. Павленко Ю.В. Наукові товариства – феномен просвітництва і культури / Ю.В.Павленко, С.П.Руда, С.А.Хорошева // Природознавство в Україні до початку XX століття в історичному, культурному та освітянському контекстах. – К.: Академперіодика, 2001. – 420 с.
13. Павленко Ю.В. Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Ю.В.Павленко, С.П.Руда, С.А.Хорошева, Ю.О.Хромов. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2001. – 420 с.
14. Руда С.П. Популяризація наукових знань як одна з основних функцій товариств

- природознавців / С.П.Руда // Популяризація науки в Україні: історія і сучасність. – К., 1992. – С.34-42.
15. Савчук В.С. Естествонаучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX - начало XX в./ В.С.Савчук. – Дн-ск.: Из-воДГУ, 1994. – 232 с.
 16. Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России / Е.В.Соболева – Л.: Наука, 1983. – 203 с.
 17. Устав общества испытателей природы при императорском Харьковском университете / Утв. 14 дек. 1874г. Министром народного просвещения. – Х.: Тип. Ун-та, 1876ю – 6 с.
 18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.48. – 22арк.

REFERENCES

1. Bagaley D.I. Istoriya goroda Harkova za 250 let ego sushchestvovaniya (XIX-nachalo XX veka) / D.I.Bagaley, D.P.Miller. – Т.2 – Н.: Типографія М.Ф.Зилберга, 1912g. – 973 s.
2. Bagaley D.I. Kratkiy ocherk istorii Harkovskogo universiteta za pervye sto let ego sushchestvovaniya (1805-1905) / D.I.Bagaley, N.F.Sumtsov – Тип. un-ta, 1906. – 329s.
3. Bagaley D.I. Fiziko-matematicheskii fakultet Harkovskogo universiteta za pervye sto let ego sushchestvovaniya (1805-1905) / D.I.Bagaley. – Н.:Izd. un-ta, 1908. – 357s.
4. Boreyko V.E. Istoriya ohrany prirody Ukrainy (X vek - 1980) / V.E.Boreyko. – К.:Kievskiy ekologo-kulturniy tsentr, 2001. – 544s.
5. Voprosy obshchey entomologii : [sb. nauk. st. / nauk. red. Gilyarov M.S.]. – Л.: Nauka, 1981. – 208 s.
6. Gelfenbeyn L.L. Harkivske tovaristvo doslidnikiv prirodi ta yogo vnesok u rozvitok vitchiznyanogo prirodoznavstva / L.L.Gelfenbeyn //Narisi z istoriyi prirodoznavstva i tehniki. – 1965. – Vip. 5. – S.13—136.
7. Zapiski Kievskogo obshchestva estestvoispytateley. – К.,1902. – Т. 17. – Vyp. 2. – 452 s.
8. Zapiski Novorossiyskogo obshchestva estestvoispytateley. – Odessa,1910. – Т. 35. – 206 s.
9. Istoriya biologii s drevneyshih vremen do nachala XX veka / [pod.red.S.R.Mikulinskogo]. – М, 1972. – S.415-423.
10. Kyivskiy universitet 1834-1984. – К.: Vishcha shkola, 1984. – 203 s. 11. Onoprienko V.I. Ukrayinske naukovе tovaristvo. Vklad u natsionalnu kulturu / V.I.Onoprienko, T.O.Shcherban // Visn. AN URSS. – 1990. -№11. – S.59-66.
11. Pavlenko Yu.V. Naukovi tovaristva – fenomen prosvitnitstva i kulturi / Y.V.Pavlenko, S.P.Ruda, S.A.Horosheva// Prirodoznavstvo v Ukrayini do pochatku XX stolittya v istorichnomu, kulturnomu ta osvityanskomu kontekstah. – К.: Akadempriodika, 2001. – 420 s.
12. Pavlenko Y.V. Prirodoznavstvo v Ukrayini do pochatku XX st. v istorichnomu, kulturnomu ta osvitnomu kontekstah / Y.V.Pavlenko, S.P.Ruda, S.A.Horosheva, Yu.O.Hromov. – К.: Vidavnichiy dim «Akadempriodika», 2001. – 420s.
13. Ruda S.P. Populyarizatsiya naukovih znan yak odna z osnovnih funktsiy tovaristv prirodznavstv / S.P.Ruda // Populyarizatsiya nauki v Ukrayini: istoriya i suchasnist. – К.:1992. – S.34-42.
14. Savchuk V.S. Estestvonauchnye obshchestva Yuga Rossiyskoy imperii: vtoraya polovina XIX - nachalo XX v./ V.S.Savchuk. – Дн-ск.: Из-воДГУ, 1994. - 232s.
15. Soboleva E.V. Organizatsiya nauki v poreformennoy Rossii / E.V.Soboleva – Л.: Nauka,1983. – 203 s.
16. Ustav obshchestva ispytateley prirody pri imperatorskom Harkovskom universitete / Utv. 14 dek. 1874g. Ministrom narodnogo prosveshcheniya. – Н.: Тип. Un-ta, 1876yu – 6 s.
17. Tsentralniy derzhavniy arhiv vishchih organiv vladi i upravlinnya Ukrayini. – F.166. – Op.1. – Spr.48. – 22ark.

Левченко І. Научная деятельность природоисследовательских обществ на территории Украины во второй половине XIX – в начале XX в .

В статье осуществлен анализ научной и издательской деятельности

естественнонаучных обществ Украины, которые были основаны при университетах во второй половине XIX – в начале XX в. Определен их вклад в популяризацию естественных наук среди населения страны. Раскрыто внедрения научных достижений естествоиспытателей в учебный процесс университетов Украины.

Освещаются основные направления работы обществ естествоиспытателей, которые активно действовали на территории Украины во второй половине XIX – в начале XX века. Осуществлен анализ исследовательской деятельности естественных обществ, в частности, спектр флористических и фаунистических исследований. Определены их вклад в популяризацию естественных наук среди широких слоев населения. В статье также рассмотрены основные направления развития естественнонаучных областей, реализуемые в различных организационных формах: научно-исследовательская работа в естествоведческих обществах в интересах учебно-воспитательного процесса, научно-поисковая и издательская деятельность в правительственных структурах, добровольный труд поклонников естественных наук в научных центрах.

Ключевые слова: *научные общества, естествоведческие очаги, научные направления, естествоведческие исследования, общества любителей природы, естествоиспытатели.*

Levchenko I. The scientific activity of natural scientific societies in the Ukraine in the second half of XIX - early XX century.

In the article the scientific and publishing activity of the Natural Communities of Ukraine, which were based at universities in the late nineteenth - early twentieth century, are analyzed. Outlined their contribution to popularizing science among the population. Reveals the introduction of scientific results of naturalists in the learning process of universities in the Ukraine.

Highlights the main directions of the scientific societies that were active on the territory of Ukraine in the second half of XIX - early XX century. The analysis of natural research communities, including floral and faunal spectrum of research was made. Outlined their contribution to popularizing science among the general population. The article also discussed the main directions of progress of natural science, which took place in different organizational forms: research work in the natural sciences companies in the interest of the educational process, scientific research and publishing activities in government, voluntary work admirers natural sciences in research foci.

Key words: *scientific societies, the natural branches, research areas, natural research partnership nature lovers, naturalists.*

Одержано 18.12.2013

УДК 94(477)

*Маргарита Баиши
(Ізмаїл)*

УЧАСТЬ ДВОРЯНСТВА В ДІЯЛЬНОСТІ «ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПІВДЕННОЇ РОСІЇ»

У статті розглядається внесок окремих представників дворянського стану південноукраїнських губерній Російської імперії у роботу «Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії» протягом XIX – початку XX ст. Досліджується вплив дворян на становлення агрономічної науки в регіоні, їхня діяльність щодо популяризації аграрних знань серед населення краю, всебічна підтримка сільського господарства та розвитку основних сільськогосподарських галузей південних губерній, до яких відносились вирощування та селекція існуючих сортів пшениці; розповсюдження та покращення різних порід великої рогатої худоби; вдосконалення та популяризація вівчарства; вирощування винограду та пошук вигідних способів виноробства; насаджування та утримання шовковичних, плодових дерев тощо.

Товариство у складі 340 діючих членів і 70 членів-кореспондентів, значна частина з яких були дворянами, організовувало виставки, преміювало найкращих сільських господарів, проводило дослідження в маєтках-лабораторіях краю, видавало книжну продукцію, статті, монографії. Своєю діяльністю в рамках Товариства місцеві дворяни сприяли економічному розвитку південноукраїнських земель.

Дослідження цих питань є необхідним засобом для відродження історії зародження та становлення сільськогосподарської думки в Україні, повернення невинно забутих імен дворян-аграріїв.

Ключові слова: *дворянство, аристократи, південноукраїнські землі, товариство, сільське господарство, агрономія.*

«Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії» було відкрито згідно царського наказу від 12 вересня 1828 р. в Одесі за ініціативою князя М. Воронцова, який, до речі, протягом 27 років виконував обов'язки його голови. Це була організація, члени якої всіма можливими засобами намагалися сприяти розвитку сільського господарства в Новоросійському краї. Товариство проводило конкурси, організовувало виставки, рекламувало нові сорти рослин і породи тварин, марки машин та інших знарядь праці. Завдяки Товариству на південноукраїнських землях Російської імперії виникли чисельні дослідницькі ферми-маєтки, на землях яких розроблялися та випробовувалися нові агрономічні методи ведення сільського господарства.

Історії створення та діяльності «Товариства сільського господарства Південної Росії» присвячена низка робіт українських істориків, зокрема В. Гамалеї [2], Н. Коломієць [5], А. Петренко та Ю. Корчанова [11], в яких автори дослідили різні аспекти діяльності осередку, в тому числі питання його організації, видавничої діяльності, впливу на розвиток аграрної науки. Однак у характеристиці означеного питання залишилися ще кілька недосліджених проблем, особливо пов'язаних з особовим складом Товариства та внеском окремих його представників у процес розвитку сільського господарства в регіоні (так, за соціальним складом «Товариство сільського господарства Південної Росії» було досить строкатим: його членами були представники купецької, дворянської, селянської, міщанської верств).

Метою статті є аналіз процесів участі та внеску окремих представників дворянського стану південноукраїнських губерній у розвиток як самого Товариства, так і в становлення агрономічної науки в регіоні. Висвітлення цих питань є необхідним засобом для відродження історії зародження та еволюції сільськогосподарської думки в Україні, повернення невинно забутих імен дворян-аграріїв.

Згідно статуту, «Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії» було

створено з метою всебічної підтримки сільського господарства в південних регіонах імперії та розвитку основних сільськогосподарських галузей, до яких було віднесено вирощування та селекцію існуючих сортів пшениці; розповсюдження та покращення різних порід великої рогатої худоби; вдосконалення та популяризацію вівчарства; вирощування винограду та пошук вигідних способів виноробства; насаджування та утримання шовковичних, плодкових дерев тощо. Передбачалося, що товариство буде займатися популяризацією серед населення південноукраїнських земель агрономічних знань і навиків. Підтвердженням факту важливості та своєчасності виникнення товариства є той факт, що за дорученням імператора воно мало отримувати щорічну державну допомогу в розмірі 5 тис. руб. [8, с. 426, 428].

З 1830 р. щомісячно Товариство почало видавати додаток аграрного змісту «Листок» до місцевих газет «Одеський вісник» та «Journal d'Odessa», а з 1841 р. – часопис «Записки Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії». У них розміщувалися законоположення і урядові розпорядження по сільському господарству, журнали засідань і звіти товариства, доповіді комісій, надавалися короткі відомості про діяльність вітчизняних та іноземних сільськогосподарських товариств, дослідних станцій, з'їздів сільських господарів, земств, бібліографічні замітки про нові видання. Крім цього був організований відділ питань і відповідей, публікувалися оригінальні статті із сільського господарства та лісівництва, постійно давався огляд нових досліджень і відкриттів у всіх галузях сільськогосподарської науки як у Росії, так і за кордоном. Журнал відображав наукову і практичну діяльність товариства, в ньому публікувалися спеціальні посібники із садівництва, вирощування культури виноградної лози, вівчарства, влаштування водосховищ, травосіяння та інших питань [5].

У складі товариства налічувалося 340 діючих членів і 70 членів-кореспондентів. Товариство організовувало виставки, преміювало найкращих сільських господарів, проводило досліді на своїй фермі, мало бібліотеку, видавало книжну продукцію, статті, монографії [5].

Серед діячів Товариства було багато відомих і талановитих вчених, публіцистів, аграріїв. Почесними членами Товариства виступали швейцарський ботанік А. Декандоль (1836), німецький хімік Ю. Лібіх, вітчизняні вчені А.М. Бутлеров, А.І. Гросул-Толстой (1854), А.В. Клоссовський, А.О. Ковалевський, І.І. Мечников, І.І. Палімпсестов, Н.І. Пирогов (1856), І.А. Стебут [13, с. 5].

Члени Товариства належали як до різних соціальних верств, так і різних етнічних груп: Ісак Матвійович Красильщик (з бессарабських євреїв, згодом став відомим ентомологом); Михайло Васильович Неручев (з купецького стану, агроном і публіцист, секретар Бессарабського статистичного комітету, один з організаторів науково-дослідних робіт на півдні Росії); Микола Олексійович Райко (підполковник грецької армії); Луї Венсан Тардан (педагог, ботанік, експерт з виноградарства, засновник швейцарської колонії Шабо в Бессарабії) та інші.

Однак найбільш репрезентативних був дворянський прошарок: М. Герсеванов, П. Абаза, Л. Голицин, Л. Потоцький, М. Толстой, І. Палімпсестов, А. Денгинк, П. Сокальський, родини Булацелів, Скаржинських, Гижицьких та інші; на діяльності окремих з них ми й зупинимо свою увагу.

Одним із засновників товариства був Микола Борисович Герсеванов (1809-1871 рр.) – представник катеринославського дворянства, генерал-майор, учасник Кримської (Східної) війни, публіцист; народився в сім'ї Катеринославського губернського предводителя дворянства, освіту отримав у Рішельєвському лицейі в Одесі, а з 1825 р. вступив на військову службу, де зробив блискучу кар'єру від корнета кірасирського полку до генерала. Після виходу у відставку (1860 р.) Микола Борисович оселився у своєму маєтку Миколаївка Новомосковського повіту Катеринославської губернії, виконував функції повітового предводителя дворянства (1860-1866 рр.), був почесним членом Катеринославської губернської земської управи. Багато подорожуючи, М. Герсеванов спостерігав за особливостями розвитку сільського господарства в різних регіонах Російської імперії та західноєвропейських країнах. Неодноразово на сторінках «Записок» він публікував матеріали щодо шкоди від ховрахів для сільськогосподарських угідь та рекомендував засоби дієвої боротьби зі шкідниками. Йому належали статті в часописах «Отечественные записки» («О живых изгородах», 1843 р.); «Вести» («О

неудовлетворительности правил о найме сельских рабочих», 1864 р.); брошура «О влиянии неурожаев на увеличение смертности в Новороссийском крае в 1849-1850 гг.» (видання Імператорського Географічного товариства, 1854 р.) тощо [1].

Платон Никандрович Абаза – представник бессарабського дворянства, дійсний член Товариства сільського господарства Південної Росії, відомий як господар-практик, спеціаліст з вівчарства, автор чисельних статей на сільськогосподарську тематику. Його праці «О пользе учреждения выставки овец в Харькове» (1838 р.), «Сведения об овцеводстве» (1844 р.), «Тонкошерстные овцы завода помещика П.Н. Абазы» (1855 р.) сприяли розвитку цієї галузі господарства в південноукраїнських землях [9, с. 665-667].

Серед членів Товариства зустрічаємо представників родини Гижицьких – спадкових дворян Херсонської, Подільської, Бессарабської губерній, які походили від стародавнього польського дворянського роду Гоздава. За час служіння російському престолу дворяни Гижицькі стали одним з найбільш знатних, впливових і найбагатших землевласницьких родів південноукраїнського регіону. Гижицькі породичалися з такими відомими родами, як князі Абамелики та Голіцини, барони Веліо, дворяни Куріси, Свечини, Єленєви, Леонарди тощо. Микола Ігнатович Гижицький – надвірний радник, автор проекту «О доставлении г. Одессе воды», з 1857 р. – дійсний член і бібліотекар Товариства сільського господарства Південної Росії, брав активну участь у виданні «Записок» товариства, автор ряду робіт: «Заметки пчеловода» (1846 р.), «Мой опыт над артишоками» (1854 р.), «О возделывании пшеницы в Ананьевском уезде Херсонской губернии» (1856 р.), «Рамбулетская овчарня» (1856 р.) тощо. Олександр Степанович Гижицький – відомий громадський діяч, член III і IV Державних Дум, великий землевласник, дійсний статський радник. В останній третині XIX ст. неодноразово виконував обов'язки почесного мирового судді, повітового та губернського гласного, повітового предводителя дворянства (Херсонська губернія). З 1895 р. – дійсний член імператорського Товариства сільського господарства Південної Росії, власник кінного заводу (Ананьєвський повіт Херсонської губернії) [12].

Почесними членами Товариства були також представники дворянської родини Херсонської губернії Скаржинські. Засновником роду вважається литовський шляхтич Олександр Скаржинський, який на початку XVIII ст. вступив на російську службу. Петро Михайлович Скаржинський вважається одним із засновників виноградарства та виноробства на півдні Росії. Його син Віктор Петрович Скаржинський – губернський предводитель Херсонського дворянства, камергер, відомий новоросійський поміщик та лісовод. Після закінчення військової кар'єри (1813 р.) Віктор Петрович присвятив своє життя розведенню лісів, що було абсолютно новою справою для південноукраїнського регіону, а деякі навіть вважали цю справу взагалі неможливою. Водночас В. Скаржинський займався вдосконаленням сільськогосподарського виробництва. Завдяки старанням та експериментам В. Скаржинського в регіоні було розповсюджено правильну сівозміну, вперше введено культивування різних технічних рослин (тютюну, олійних культур), покращена техніка обробки землі за допомогою нових сільськогосподарських знарядь праці. Його біограф, пізніше один з редакторів «Записок», професор Новоросійського університету І. Палімпсестов відмічав: «Совершённая им перепашка плотной почвы в херсонских степях на аршин глубины при ужасном зное и палящих ветрах является настоящим гражданским подвигом, требовавшим, кроме значительных расходов, еще огромной силы воли в борьбе с природою и людьми, глумившимися над ним и называвшими его затею безумием» [10, с. 5]. Окрім цього, Віктор Петрович сприяв розвитку скотарства в південноукраїнському краї. Він створив один з найкращих кінних заводів, облаштував зразкові вівчарні, зробивши ставку на вирощування карачаєвської породи. В маєтках Скаржинського вперше з'явилися пасіки.

Однак головною турботою В. Скаржинського стало садівництво та лісництво. Не маючи спеціальної освіти, під палючим південним сонцем, він витратив багато часу та коштів на цю справу, стикаючись з труднощами, розчаруваннями, непорозуміннями, проте поступово площа лісних насаджень у його маєтках збільшувалася, й в 1853 р., згідно офіційного звіту інспектора сільського господарства, становила до 500 десятин. У звіті також зазначалося, що в лісах

Скаржинського вирощувався 281 вид дерев (кедри, сосни, туї, тамарикси, ялівці), насіння яких закупувалося в США, Франції, Німеччині [6, с. 670-671]. Особливою гордістю Віктора Петровича були його сади, які займали понад 250 десятин землі. В них росли 140 сортів яблук, 81 сорт груш, 20 сортів вишень і слив, 50 сортів абрикос. Не забував В. Скаржинський і про справу свого батька: щорічно з господарських виноградників збирали та виготовляли до 8 000 цебер вина [14].

В.П. Скаржинський намагався розповсюдити свій досвід практичного господарювання. Він друкував статті, більшість з яких вийшли саме на сторінках «Записок імператорського товариства сільського господарства Південної Росії». Міністерство державного майна та Імператорське Вільне Економічне Товариство нагородили його золотими медалями за праці по розведенню лісів і садівництву, а Товариство сільського господарства Південної Росії «за особливий внесок у розвиток сільської промисловості Новоросійського краю» обрало почесним членом.

Справу Віктора Петровича Скаржинського продовжили його спадкоємці. Активними членами Товариства сільського господарства Південної Росії були сини – Костянтин Вікторович та Григорій Вікторович Скаржинські; онук – Йосиф Петрович став одним із засновників «Новоросійського товариства заохочення кіннозаводства». В 90-ті рр. XIX ст. Й. Скаржинський був господарем великої економії, до складу якої входило 12 000 орної землі, ферми на 245 голів великої рогатої худоби та 6 000 голів овець, кінний завод, млин, фабрика з виробництву шовку тощо. Крім цього в с. Мігеї було відкрито Ольгінсько-Скаржинську чотирирічну сільськогосподарську школу, яка готувала кадри агрономів та інших спеціалістів для сільського господарства [4, с. 62-64]. На початку XX ст. серед землевласників Єлисаветградського повіту налічувалося п'ять представників родини Скаржинських, більшість з яких були дійсними або почесними членами Товариства сільського господарства Південної Росії.

У 1871 р. Петро Петрович Сокальський став редактором «Записок». Петро Петрович – секретар «Імператорського товариства сільського господарства південної Росії», титулярний радник, магістр хімії; був автором статті про виставку виноградарства і виноробства, що проходила в Одесі восени 1870 р., в якій проаналізував всі виноградні сади півдня України, а також горілчаний і лікерний заводи в Одесі. В 1872 р. посаду редактора «Записок» було передано Олександровичу Армфельду – надвірному раднику, професору інституту сільського господарства та лісівництва в Новій Олександрії, одному з перших російських авторів книг зі скотарства [5].

Серед аристократів – членів Товариства були й представники титулованої знаті. Граф Лев Северинович Потоцький – дипломат з польського роду Потоцьких, дійсний таємний радник, засновник маєтку Лівадія в Криму. З 1835 р. С. Потоцький був дійсним членом Товариства сільського господарства Південної Росії.

Протягом 25 років посаду віце-президента, а потім президента Товариства займав граф Михайло Дмитрович Толстой – громадський діяч, бібліофіл, піклувальник Одеської міської публічної бібліотеки. Ним була закладена основа зібрання бібліотеки, яка складалася в першу чергу з видань в галузі сільського господарства, військової справи, історії тощо.

Після закінчення військової кар'єри в чині полковника (1821 р.) граф Толстой оселився у Херсонській губернії в селі Онуфріївка, яке він отримав у якості приданого, одружившись з Катериною Комбурлей. Через недовгий час спритний граф вже володів землями під Харковом, Курськом, у Московській губернії, винокурним, цукровим і цегляним заводами. Він був великим землевласником, впроваджував на своїх землях передові методи господарювання, в маєтках використовував досконалу для свого часу техніку. В цей же період він став президентом Товариства. Михайло Дмитрович багато уваги приділяв новим напрямкам у розвитку агрономічної науки, став ініціатором закладки так званого Онуфріївського дендропарку (на території сучасної Кіровоградської області) [3].

Князь Лев Сергійович Голицин – основоположник виноробства в Криму та промислового виробництва шампанських вин у Російській імперії, відомий вчений-археолог, член-кореспондент Московського археологічного товариства, з 1902 р. – почесний член Товариства

сільського господарства Південної Росії. У 70-х рр. XIX ст. Лев Сергійович започаткував кілька виноградних плантацій у Криму (поблизу Нового Світу, Феодосії), а вже на початку 1880-х рр. першим у Росії налагодив промислове виробництво високоякісних шампанських шипучих та інших виноградних вин. У період з 1891 по 1898 рр. Л.С. Голіцин займав посаду головного винороба Удільного відомства. В 1911 р. князь очолив Комітет виноградарства Товариства сільського господарства Південної Росії [7, с. 189]. Продукція виноробних заводів Голіцина неодноразово була удостоєна різноманітних відзнак і нагород: золотих медалей на виставках у Москві (1882 р.), Ялті (1884 р.), Нью-Орлеані (США, 1885 р.), Луїзіані (США, 1885 р.), Парижі (Франція, 1889 р.) тощо.

Таким чином, проаналізований матеріал дає підстави стверджувати, що представники дворянства з південноукраїнських губерній Російської імперії протягом XIX – початку XX ст. брали активну участь у діяльності «Імператорського Товариства сільського господарства Південної Росії», активно впливаючи на потреби степових регіонів у галузі сільського господарства. Дворяни були авторами значної кількості статей з проблем землеробства України, які друкувалися на сторінках «Записок Імператорського Товариства сільського господарства Південної Росії» й на сьогодні ще не втратили своєї актуальності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боровский М. П. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности императорского общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. / М.П. Боровский. – Одесса, 1878.
2. Гамалея В. Общество сельского хозяйства Южной России: организация и деятельность / В. Гамалея // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія і філософія науки і техніки». – 2009. – № 1/2. – Вип. 17. – С. 76-82.
3. Гиманов А. Тайны усадьбы одесского графа Толстого / А. Гиманов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://e-news.com.ua/show/282542.html>.
4. Дорошенко О.М. Біографічний нарис родини Скаржинських (перша половина XVIII – початок XX століть) / О.М. Дорошенко // Наукові праці ЧДУ ім. П. Могили. Історія. – Вип. 63. – Т. 76. – Миколаїв, 2008.
5. Коломоєць Н.Д. Періодичне видання «Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России»: літопис південноукраїнської аграрної науки / Н.Д. Коломоєць. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://base.dnsgb.com.ua/INB/2011-2/11_kolomiets.pdf.
6. Кратная биография В.П. Скаржинского // Записки Императорского Общества сельского хозяйства южной России. – СПб., 1861. – С. 666-674.
7. Ламан Н.К. Князь Лев Сергеевич Голицын. Выдающийся русский винодел / Н.К. Ламан, А.Н. Белоусова. – М.: Наука, 2000.
8. Общество сельского хозяйства Южной России, в Одессе // Журнал Министерства внутренних дел. – 1829. – Кн.2. – С. 426-428.
9. Палимпсестов И. Сборник о сельском хозяйстве юга России, 1830-1868 гг. / И. Палимпсестов. – Одесса, 1868.
10. Палимпсестов И. Новороссийский знаменитый хозяин В.П. Скаржинский / И. Палимпсестов // Херсонские губернские ведомости. – 1854. – № 3-6.
11. Петренко А. Е. Из аграрной истории южной Украины / А.Е. Петренко, Ю.А. Корчанова // Науковий вісник Львівського національного аграрного університету. – 2009. – № 2.
12. Пеший А. Дворяне Херсонской и Бессарабской губерний Гижицкие и их потомки / А.И. Пеший, С.Г. Решетов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Liter/Gizhitskie.html>.
13. Пономарев В. Агрономическая наука Бессарабии в 1812-1917 гг. / В.П. Пономарев. – Кишинев: Штиинца, 1981.
14. Щукин В.В. Скаржинские / В.В. Щукин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.mk.ua/ckarzhinskie.htm>.

REFERENCES

1. Borovskiy M. P. Istoricheskiy obzor pyatidesyatiletney deyatelnosti imperatorskogo obschestva selskogo hozyaystva Yuzhnoy Rossii s 1828 po 1878 god. – Odessa, 1878.
2. Gamaleya V. Obschestvo selskogo hozyaystva Yuzhnoy Rossii: organizatsiya i deyatelnost / V.Gamaleya // VIsnik DnIpropetrovskogo unIversitetu. SerIya «IstorIya I filosofIya nauki I tehnIki» – 2009. – № 1/2. – Vip. 17. – S. 76-82.
3. Gimанov A. Taynyi usadbyi odesskogo grafa Tolstogo / A. Gimанov. – [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://e-news.com.ua/show/282542.html>.
4. Doroshenko O.M. BiografIchniy naris rodini Skarzhinskih (persha polovina HVIII – pochatok HH stolIt) / O.M. Doroshenko // NaukovI pratsI ChDU Im. P Mogili. IstorIya – Vip. 63. – T. 76. – MikolaYiv. 2008.
5. Kolomoets N. Periодичне vidannya «Zapiski imperatorskogo obschestva selskogo hozyaystva Yuzhnoy Rossii»: IItopis pIvdennoukraYinskoYi agrarnoYi nauki / N.D. KolomoEts. – [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://base.dnsgb.com.ua/INB/2011-2/11_kolomiets.pdf.
6. Kratnaya biografiya V. P. Skarzhinskogo // Zapiski Imperatorskogo Obschestva selskogo hozyaystva yuzhnoy Rossii – SPb.,1861. – S. 666-674.
7. Laman N.K. Knyaz Lev Sergeevich Golitsyin. Vyidayuschiysya russkiy vinodel / N.K. Laman, A.N. Belousova. – M.: Nauka, 2000.
8. Obschestvo selskogo hozyaystva Yuzhnoy Rossii, v Odesse // Zhurnal Ministerstva vnutrennih del. – 1829. – Kn.2. – S.426-428.
9. Palimpsestov I. Sbornik o selskom hozyaystve yuga Rossii, 1830–1868 gg. / I. Palimpsestov. – Odessa, 1868.
10. Palimpsestov I. Novorossiyskiy znamenityiy hozyain V. P. Skarzhinskiy / I. Palimpsestov // Hersonskie gubernskie vedomosti – 1854. – № 3-6.
11. Petrenko A. E. Iz agrarnoy istorii yuzhnoy Ukrainyi / A.E. Petrenko, Yu.A. Korchanova // Naukoviy visnyk Lvivskogo natsionalnogo agrarnogo universitetu. – 2009. – № 2.
12. Peshiy A. Dvoryane Hersonskoy i Bessarabskoy guberniy Gizhitskie i ih potomki / A. I. Peshiy, S. G. Reshetov. – [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Liter/Gizhitskie.html>.
13. Ponomarev V. Agronomicheskaya nauka Bessarabii v 1812–1917 gg. / V.P. Ponomarev. – Kishinev: Shtiintsa, 1981.
14. Schukin V.V. Skarzhinskie / V.V. Schukin. – [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://history.mk.ua/ckarzhinskie.htm>.

Башлы М. Участие дворян в деятельности «Общества сельского хозяйства Южной России».

В статье рассматривается вклад отдельных представителей дворянского сословия южно-украинских губерний Российской империи в работу «Императорского общества сельского хозяйства Южной России» на протяжении XIX – начала XX вв. Исследуется влияние дворян на становление агрономической науки в регионе, их деятельность по популяризации аграрных знаний среди населения края, всеобщая поддержка сельского хозяйства и развитие основных сельскохозяйственных отраслей южных губерний, к которым относились выращивание и селекция существующих сортов пшеницы; распространение и улучшение разных пород крупного рогатого скота; усовершенствование и популяризация овцеводства; выращивание винограда и поиск выгодных способов виноделия; насаждение и содержание шелковичных, плодовых деревьев и т.д.

Общество в составе 340 действительных членов и 70 членов-корреспондентов, большинство из которых были дворянами, организовывало выставки, премировало лучших сельских хозяев, проводило опыты и исследования в хозяйствах-лабораториях края, издавало книжную продукцию, статьи, монографии. Своей деятельностью в рамках Общества местные дворяне способствовали экономическому развитию южно-украинских земель.

Исследование этих вопросов является необходимым способом для возрождения истории

зарождения и становления сельскохозяйственной мысли в Украине, возвращения безосновательно забытых имен дворян-аграриев.

Ключевые слова: *дворянство, аристократы, южно-украинские земли, общество, сельское хозяйство, агрономия.*

Bashly M. Participation of nobility in activity of the «Society of agriculture of the South Russia».

Considered the questions of historical analysis of process of participation and contribution individual representatives of the nobility of the South-Ukrainian provinces of the Russian empire in development of the «Emperor's society of agriculture of the South Russia» in XIX – beginning XX centuries. It is investigated influence of noblemen on becoming of agronomical science in a region, their activity on popularization of agrarian knowledge among the population of edge, universal support of agriculture and development of basic agricultural industries of south provinces, towards which belong cultivation and selection of existent sorts of wheat; distribution and improvement of different breeds of cattle; improvement and popularization of the sheep breeding; viniculture and search of advantageous methods of the vine making; planting and contents of mulberry, fruit trees etc.

Society in composition 340 actual members and 70 members-correspondents, majority from that were noblemen, organized exhibitions, award the best rural owners, carried out tests and researches in the farms-laboratories of edge, published many books, articles, magazines. By the activity within in framework of Society local nobility promoted economic development of South-Ukrainian region.

Investigation of these questions is by a necessary way for the revival of history of origin and becoming of agricultural thought in Ukraine, return of the groundlessly forgotten names of noblemen-agrarians.

Keywords: *a nobility, aristocrats, South-Ukrainian lands, society, agriculture, agronomics.*

Одержано 20.12.2013

*Микола Кикоть
(Переяслав-Хмельницький)*

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті автор зробив спробу проаналізувати процес становлення та розвитку економіко-географічних досліджень в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Застосувавши при написанні наукової статті проблемно-хронологічний та історико-порівняльний методи, автор констатував, що вітчизняна економічна географія розвивалася у складі економічних наук, зокрема статистики. Встановлено, що українська економіко-географічна наука бере свій початок від господарсько-статистичних описів окремих регіонів і переписів населення.

З'ясовано, що наукові дослідження у галузі економічної географії здійснювалися в Академії наук України, у вищих навчальних закладах та завдяки значному особистому внеску багатьох вітчизняних учених. Перші наукові ініціативи в галузі економічної географії Академії наук України пов'язані зі створенням у 1919 р. за сприяння академіка В. Вернадського і під його головуванням Комісії з вивчення природних багатств України.

Автор статті дійшов висновку, що розвиток економічної географії в Україні зазначеного періоду був викликаний, у першу чергу, потребами народного господарства, розвитком продуктивних сил, змінами в економіці тощо.

Ключові слова: економічна географія, економіка, статистика, наукові дослідження, науковий напрям, продуктивні сили.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. в Україні відзначалися інтенсивним розвитком науки, пов'язаним з її диференціацією, формуванням нових наукових напрямів, новими відкриттями, що призвело до наукової революції – зміни парадигм, а отже, – до трансформації основ наукового мислення, заміни класичної науки і побудови нової картини світу.

У науці дедалі більше почали переважати новий спосіб організації наукових досліджень і колективний характер праці, пов'язані зі створенням науково-дослідних лабораторій та інститутів із відповідною технічною базою для виконання виключно наукових робіт, відбувалося подальше зближення науки з виробництвом, створювалися передумови для виникнення й розвитку наукових шкіл [8, с. 20-21]. У цьому контексті особливо актуальним виступає аналіз процесу становлення та розвитку економічної географії в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У вітчизняній історіографії окреслена нами проблема неодноразово розглядалася дослідниками. Частина таких розвідок була опублікована в радянський період. Зокрема, М. Баранський [1] у своєму дослідженні здійснив огляд підручників з географії за 1876-1933 рр. Розвиток економіко-географічної думки в УРСР періоду 1917-1977 рр. проаналізував А. Ващенко [2].

У часи незалежності України питання розвитку вітчизняної економічної географії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. також було об'єктом дослідження. Так, Я. Жупанський [6] охарактеризував особливості становлення економіко-географічних досліджень в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. І. Горленко [4] висвітлив розвиток економічної географії в Національній Академії наук України, а М. Пістун [7] – у Київському університеті. Однак усі наявні публікації більшою мірою мають фрагментарний характер і висвітлюють лише певні аспекти проблеми, а комплексного дослідження з окресленої проблематики до теперішнього часу бракує.

У даній статті зроблено спробу аналізу процесів становлення і розвитку економіко-географічних досліджень в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Вітчизняна економічна географія як науковий напрям розвивалася в надрах економічних

наук, зокрема статистики. Теоретичною базою економічної географії були наукові праці таких відомих економістів, як М. Зібер, М. Туган-Барановський, М. Яснопольський та ін. Видатний економіст і соціолог, член Південно-Західного відділу Географічного товариства М. Зібер склав програму і методику статистично-економічних досліджень. М. Туган-Барановський – один з найкращих знавців кон'юктурних економічних циклів, автор численних праць про теорію вартості, розподіл суспільного доходу, історію господарського розвитку та кооперативні основи господарської діяльності. М. Яснопольський на підставі аналізу фінансів довів колоніальне становище України, проаналізував стан господарства. Значний науковий інтерес становлять праці І. Бабста, Ф. Буяка, С. Щепановського, Г. Величка, І. Вернадського, П. Прокоповича та А. Прокоповича [5, с. 65].

Українська економіко-географічна наука бере початок від господарсько-статистичних описів окремих регіонів, а також переписів населення. Спеціальний характер мали адміністративно-поліцейські переписи населення (1857, 1863, 1885 рр.). Виконувалися також переписи населення окремих міст, зокрема Катеринослава (1865, 1873 рр.), Житомира (1873 р.), Одеси (1873, 1879, 1892 рр.), Києва (1874 р.), Миколаєва (1875 р.), Херсона (1887 р.), Євпаторії (1887 р.), Харкова (1892 р.), Ялти (1894 р.).

Після реформи 1861 р. в Україні, як і в усій Російській імперії, виникла земська статистика – статистичні дослідження земств переважно в галузі сільського господарства і соціально-економічних процесів на селі. При земствах були створені статистичні бюро – Херсонське (1873 р.) і Чернігівське (1875 р.), а згодом Полтавське, Харківське, Катеринославське, Таврійське та ін. Земські статистичні бюро виконували подвірний перепис селянських господарств, кустарних промислів, описи нерухомого майна селян тощо. Організовувалися експедиції для разових обстежень. Найвідомішою є робота Чернігівського статистичного бюро, яке було організоване під керівництвом О. Русова, П. Червінського, В. Варзара. Тут працювали О. Шликевич та М. Коцюбинський. Саме на базі цього бюро сформувалась друга після Московської в Російській імперії земська наукова школа, яка досліджувала переважно землю, її продуктивність і прибутковість, тобто економіко-географічні аспекти. Добре відома діяльність Переяславського земського статистичного бюро під керівництвом Г. Ротмістрова, який чи не вперше у світі опублікував нарис селянських бюджетів на прикладі Полтавщини. Це ж бюро в 1910 р. опублікувало «Статистичний довідник по півдню Росії», де описано 9 українських губерній, область Війська Донського, Бессарабію. Земські статистичні бюро загалом опублікували понад 100 томів матеріалів, що містили відомості про сільське господарство, кустарні промисли, селянські бюджети, охорону здоров'я, освіту тощо. Окрім відомостей про окремі волості, губернії, земські статистичні бюро публікували й матеріали, що стосувались усіх українських земель у межах Російської імперії. Зокрема, у 1913 р. південно-західний відділ Російської експортної палати під керівництвом М. Довнар-Запольського і під редакцією А. Ярошевича уклав збірник «Весь Південно-Західний край» [6, с. 51-52].

Із відомих статистиків тих часів особливий внесок у розвиток економічної географії зробили П. Кеппен, В. Варзар, Д. Журавський, Д. Ріхтер, О. Ріттїх, О. Русов, Д. Тімірязєв, В. Навроцький, Л. Лічков, І. Миклашевський, С. Подолинський, К. Воблий, М. Птуха та ін. Статистик, географ, етнограф академік П. Кеппен досліджував Крим, степові території між Дніпром і Волгою, першим організував збирання статистичних матеріалів про національний склад населення і склав «Етнографічну карту Європейської Росії» (1851 р); з його ініціативи обчислено площу Європейської Росії. Він один із перших у Європі запропонував проведення фенологічних спостережень, брав участь у складанні географічно-статистичного словника Російської імперії; у його працях міститься багато матеріалів про Україну. П. Кеппен – один з організаторів Географічного товариства.

Відомий статистик та економіст В. Варзар виконав ряд праць з економіки Чернігівщини, Д. Журавський – автор опису Київської губернії та один з авторів і організаторів опису губерній Київського учбового округу, один із засновників статистики і географії населення в Україні. Картограф, етнограф і статистик О. Ріттїх – автор перших докладних карт Східної Європи, які тривалий час були основою відомостей про етнічні стосунки в українських і сусідніх землях.

Фахівець у галузі статистики, етнографії, фольклористики О. Русов брав участь у переписах населення, організував оцінно-статистичну роботу в Херсонській губернії, розробляв економічний баланс Чернігівщини, керував роботою Полтавського земського статистичного бюро. В. Кошовий виконав дуже цікаву роботу «Національно-територіальні межі України» (1907 р.). Історик і статистик Л. Падалка описав процеси заселення і розвиток господарства на Полтавщині, О. Шафонський дав топографічний опис Чернігівського намісництва. Перший український доктор географії Г. Величко склав «Народописну карту українсько-руського народу» (1896 р.) [5, с. 67-68].

У розглядуваний нами період економічна географія розвивалася й у вищих навчальних закладах України. Так, у Київському університеті економічна географія викладалася як загальноосвітня дисципліна для студентів гуманітарних спеціальностей, переважно економістів, істориків, філософів та філологів. Добрим знавцем географії України був відомий історик В. Антонович, який з 1917 р. перший почав викладати географію України в Київському університеті українською мовою.

Після приєднання Географічного інституту у 1919 р. до фізико-математичного факультету Київського університету багато видатних економістів викладали окремі економіко-географічні дисципліни. Відомо, що А. Ярошевич на той час уже був автором спецкурсу та програми до нього з економічної географії Південно-Західного краю (1912 р.). Вихід у світ у 1920-х рр. перших підручників з економічної географії України К. Воблого, В. Садовського та Я. Пілецького свідчить про успішний розвиток економіко-географічного знання на початку ХХ ст. На цей період припадає також організація при Київському університеті чотирирічних курсів, де також викладалася економічна географія поряд з іншими географічними дисциплінами [7, с. 23].

Перші наукові ініціативи у сфері економічної географії Академії наук України пов'язані зі створенням у 1919 р. за сприяння і під головуванням академіка В. Вернадського Комісії з вивчення природних багатств України. Ця комісія працювала при відділі фізико-математичних наук Академії наук та координувала дослідження, головним чином з ресурсознавства. У 1927 р. її було реорганізовано в Комісію з вивчення продуктивних сил України на чолі з Л. Яснопольським (1927-1930 рр.). 1928 р. комісією було складено п'ятирічний план розвитку продуктивних сил УРСР. Під керівництвом К. Воблого комісія проводила економіко-географічні дослідження, спрямовані на вивчення географії промисловості України та її населення, розвиток продуктивних сил окремих регіонів. Особливу увагу при цьому було приділено проблемам Великого Дніпра та Донбасу [4, с. 26].

У перші роки радянської влади на Україні найбільш поширеним в економічній географії був галузево-статистичний напрям, що виник ще в дореволюційний період (В. Ден, В. Кістяківський та ін.). Високу оцінку «Підручнику з економічної географії», написаному в 1911 р. В. Кістяківським, дав професор М. Баранський, який відмітив високий загальний рівень викладу й охарактеризував посібник як «найкращий в науковому відношенні на той час» [1, с. 313].

Ідеї традиційного галузево-статистичного напрямку в Україні пропагувалися й розроблялися професором К. Воблим. У 1919 р. він опублікував навчальний посібник «Економічна географія України», де зробив спробу визначити предмет економічної географії. «Економічна географія, – писав К. сучасний стан окремих галузей господарського життя народу – сільського господарства, гірничодобувної і обробної промисловості, торгівлі, шляхів сполучення і засобів зв'язку в їх географічному розміщенні» [3, с. 5].

Значні доробки в галузі економіко-географічних наук були забезпечені інтенсивними статистичними розробками. В 20-х роках ХХ ст., коли ще не складались єдині для тодішнього СРСР народногосподарські плани, статистична діяльність в Україні була централізованою. Керівним статистичним органом було Центральне статистичне управління України (ЦСУУ), очолюване М. Авдієнком. ЦСУУ користувалось певною автономією як у галузі статистичних розробок, так і статистичних публікацій. Найвідомішими публікаціями в галузі української статистики на той час були «Статистика України», «Статистичний бюлетень», «Статистична

хроніка», «Вісник статистики України», «Народне господарство України», «Україна». У 1924-1928 рр. видавався щоквартальник «Фабрично-заводська промисловість України».

Окрім видань ЦСУУ, статистичні відомості про Україну, а також матеріали переписів населення (часткового перепису 1920 р., міського перепису 1923 р., загального перепису 1926 р.), поточного статистичного обліку та статистичних обслідувань публікувало Центральне статистичне управління СРСР. Статистичні матеріали та узагальнення, окрім ЦСУУ і ЦСУ, публікувалися окремими губернськими управліннями, а також Демографічним інститутом ВУАН (згодом – Інститут демографічної і санітарної статистики), що видав 14 томів своїх праць. З 1922 р. щорічно відбувались всеукраїнські статистичні конференції, з 1925 р. – з'їзди. Розвиток української статистики завдячує працям економістів та економгеографів К. Воблого, В. Косинського, Г. Кривченка, Й. Пасхавера, Й. Шимановича та ін., а також демографів М. Птухи, Ю. Корчака-Чепурківського, Ю. Масютина, П. Пустохода, С. Томиліна, М. Трацевського, А. Хоменка та ін. [5, с. 98-99].

У 1920-х рр. в Україні найпоширенішим в економічній географії був галузево-статистичний напрям, який виник ще в довоєнні часи. Саме цей напрям дав розробку цілого ряду статистико-математичних методів дослідження в економічній географії. Ідеї галузево-статистичного напрямку пропагував К. Воблий, який в 1919 р. опублікував підручник «Економічна географія України», де зробив спробу визначити предмет економічної географії. Він вказував, що економічна географія вивчає сучасний стан окремих галузей господарського життя народу – сільського господарства, гірничозаводської та обробної промисловості, торгівлі, шляхів сполучення і засобів спілкування в їх географічному поширенні. В книзі подано детальну галузево-статистичну характеристику України, однак ще був відсутній порайонний огляд. У 1922 р. Я. Пілецький у посібнику для середньої і вищої школи зазначив, що економічна географія вивчає стан народного господарства і зміну його шляхом зіставлення різних країн або різних районів однієї країни.

Серед українських економіко-географів 20-х років ХХ ст. провідне місце посідає академік К. Воблий – географ, економіст, статистик, один із засновників української економічної географії. У 1928-1930 рр. він був віце-президентом Академії наук, окрім того очолював комісію і семінар ВУАН з вивчення народного господарства України, був редактором «Збірника соціально-економічного відділу ВУАН», досліджував проблеми розвитку продуктивних сил України, цукробурякової промисловості, комплексного освоєння Великого Дніпра, економічного районування. В його схемі географічного районування України, яке враховує комплекс природних умов та їх роль у розвитку продуктивних сил, виділено Південно-Східний, Південний, Північно-Східний, Центральний, Західний економічні райони. К. Воблий – автор першого підручника з економічної географії України (1919 р.) [5, с. 103-104].

На 1920-ті рр. припадає розквіт творчої діяльності відомого економіко-географа професора Г. Кривченка, який у 1919-1920 рр. працював в інституті демографії УАН, а в 1922-1931 рр. – в Київському інституті народного господарства. Серед його численних наукових праць відзначимо «Статистичні відомості по народному господарству України» (1919 р.), «Зовнішня торгівля України тепер і до війни» (1923 р.) тощо. Окрім праць з економічної географії України він створив економічні огляди ряду інших країн.

Академік Л. Яснопольський, відомий як дослідник розвитку продуктивних сил Донбасу і Придніпров'я, в 1926-1930 рр. очолював постійну Комісію ВУАН для вивчення продуктивних сил України, редагував її наукові збірники. Автор проекту Дніпрогесу енергетик і гідротехнік І. Александров виконав дослідження з економічного районування, електрифікації Дніпра, проект Дніпробуду. На цей же період припадає діяльність економіста, державного і партійного діяча, академіка О. Шліхтера, який у 1927-1929 рр. очолював Наркомат земельних справ, Соціально-економічний відділ ВУАН, а згодом став її віце-президентом.

Таким чином, економічна географія як науковий напрям пройшла непростий процес становлення і розвитку в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Розвиток економічної географії був викликаний в першу чергу потребами народного господарства, розвитком продуктивних сил, економічними змінами тощо. Відповідні дослідження

здійснювалися в академічних установах та вищих навчальних закладах України, відомствах міністерства внутрішніх справ. Однак значною мірою економічна географія розвивалася завдяки зусиллям відомих вітчизняних учених, чий науковий доробок став вагомим підґрунтям для подальшого розвитку зазначеної галузі знань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баранский Н.Н. Исторический обзор учебников географии (1876-1933) / Н.Н. Баранский. – М., 1954. – С. 313, 372-373.
2. Ващенко А.Т. Развитие экономико-географической мысли в Украинской ССР (1917-1977 гг.) / А.Т. Ващенко, И.А. Горленко // Экономическая география. – К., 1979. – Вып. 26. – С. 3-24.
3. Воблый К.Г. Экономическая география Украины. Пособие для учащихся в средней школе и для всех, интересующихся изучением экономической жизни на Украине / К.Г. Воблый. – К.: Голос, 1919. – 173 с.
4. Горленко І. О. Розвиток економічної географії в національній Академії наук України / І. О. Горленко, Г. В. Балабанов // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Географія. – К.: Ред.-видав. центр «Київський університет», 1998. – Вип. 43. – С. 26-30.
5. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні: Навч. посібник / Я. І. Жупанський. – Львів: Світ, 1997. – 264 с.
6. Жупанський Я. І. Становлення економіко-географічних досліджень в Україні (XIX – початок ХХ ст.) / Я. І. Жупанський // Український географічний журнал. – 1994. – №1. – С. 50-55.
7. Пістун М. Д. Розвиток економічної та соціальної географії в Київському університеті / М. Д. Пістун, В. О. Гуцал // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Географія. – К.: Ред.-видав. центр «Київський університет», 1998. – Вип. 43. – С. 23-26.
8. Рання історія Академії наук України. 1918-1921 / [Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю. та ін.]. – К.: Манускрипт, 1993. – 248 с.

REFERENCES

1. Baranskiy N.N. Istoricheskiy obzor uchebnikov geografii (1876-1933) / N.N. Baranskiy. – M., 1954. – S. 313, 372-373.
2. Vashchenko A.T. Razvitiye ekonomiko-geograficheskoy mysli v Ukrainской SSR (1917-1977 gg.) / A.T. Vashhenko, I.A. Gorlenko // Ekonomicheskaya geografiya. – K., 1979. – Vyp. 26. – S. 3-24.
3. Voblyy K.G. Ekonomicheskaya geografiya Ukrainy. Posobiye dlya uchashchikhsya v sredney shkole i dlya vseh, interesuyushchikhsya izucheniym ekonomicheskoy zhyzny na Ukraine / K. G. Voblyy. – K.: Golos, 1919. – 173 s.
4. Gorlenko I. O. Rozvytok ekonomichnoyi geografii v nacionalniy Akademiyi nauk Ukrayiny / I. O. Gorlenko, G. V. Balabanov // Visnyk Kyivskoho universytetu im. T. Shevchenka. Neohrafiya. – K.: Red.-vydav. centr «Kyivskyy universytet», 1998. – Vyp. 43. – S. 26-30.
5. Zhupanskyu Ya. I. Istoriya geografii v Ukrayini: Navch. posibnyk / Ya. I. Zhupanskyu. – Lviv: Svit, 1997. – 264 s.
6. Zhupanskyu Ya. I. Stanovlennya ekonomiko-geografichnykh doslidzhen v Ukrayini (XIX – pochatok XX st.) / Ya. I. Zhupanskyu // Ukrayinskyu geografichnyu zhurnal. – 1994. – №1. – S. 50-55.
7. Pistun M. D. Rozvytok ekonomichnoyi ta socialnoyi geografii v Kyivskomu universyteti / M. D. Pistun, V. O. Guzal // Visnyk Kyivskoho universytetu im. T. Shevchenka. Neohrafiya. – K.: Red.-vydav. centr «Kyivskyy universytet», 1998. – Vyp. 43. – S. 23-26.
8. Rannya istoriya Akademiyi nauk Ukrayiny. 1918-1921 / [Khramov Yu., Ruda S., Pavlenko Yu. ta in.]. – K.: Manuskrpt, 1993. – 248 s.

Кикоть Н. Становление и развитие экономической географии в Украине во второй половине XIX – в начале XX вв.

В статье автор сделал попытку проанализировать процесс становления и развития

экономико-географических исследований в Украине во второй половине XIX – в начале XX вв.

Применив при написании научной статьи проблемно-хронологический и историко-сравнительный методы, автор констатирует, что отечественная экономическая география развивалась в составе экономических наук, в частности статистики. Установлено, что украинская экономико-географическая наука берет свое начало от хозяйственно-статистических описаний отдельных регионов и переписей населения.

Выяснено, что научные исследования в области экономической географии осуществлялись в Академии наук Украины, в высших учебных заведениях и благодаря значительному личному вкладу многих отечественных ученых. Первые научные инициативы в области экономической географии Академии наук Украины связаны с созданием в 1919 г. за содействия академика В. Вернадского и под его председательством Комиссии по изучению природных богатств Украины.

Автор статьи пришел к выводу, что развитие экономической географии в Украине во второй половине XIX – начале XX вв. было вызвано, в первую очередь, потребностями народного хозяйства, развитием производительных сил, изменениями в экономике и т.д.

Ключевые слова: *экономическая география, экономика, статистика, научные исследования, научное направление, производительные силы.*

Kykot M. Formation and development of Economic Geography during the first part of the 19th century till the beginning of the 20th century

The author has attempted to analyze the formation and development of economic-geographical research in Ukraine during the late XIX – early XX century.

Applying for writing a scientific article the problem-chronological, historical and comparative methods the author notes that the domestic economic geography developed as part of economic sciences, including statistics. Established that Ukrainian economic and geographical science originates from economic and statistical descriptions of individual regions and population censuses.

It is shown that research in the field of economic geography were made at the Academy of Sciences of Ukraine, in higher education and through significant personal contribution to many local scholars. The first research initiative in the economic geography of the Academy of Sciences of Ukraine related to the creation in 1919 at the initiative of Academician V. Vernadsky and under the chairmanship of the Commission to study the natural resources of Ukraine.

The author concludes that the development of economic geography in Ukraine in the second half of XIX – early XX century was caused, primarily, the needs of the economy, the development of productive forces, changes in the economy and so on.

Keywords: *Economic Geography, Economics, Statistics, Scientific Research, Scientific Field, The Productive Forces.*

Одержано 5.12.2013

**ПРІОРИТЕТНІ НАУКОВІ НАПРЯМИ АКАДЕМІКА В.Ю. ЧАГОВЦЯ В
ГАЛУЗІ ЕЛЕКТРОФІЗІОЛОГІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – СЕРЕДИНА
ХХ СТОЛІТТЯ)**

У статті відображено основні етапи життя, науково-дослідну та організаційну діяльність Василя Юрійовича Чаговця (1873-1941 рр.) – академіка Національної академії наук України, видатного ученого-електрофізіолога.

Аналіз науково-організаційної діяльності В.Ю. Чаговця засвідчує помітний внесок ученого у становлення і розвиток електрофізіології. Майже в усіх напрямках електрофізіології В.Ю. Чаговець дав нові віхи. В.Ю. Чаговцю належить пріоритет у створенні першої науково обґрунтованої іонної теорії походження біоелектричних потенціалів і конденсаторної теорії електричного подразнення живих тканин. Учений є основоположником нового розділу електрофізіології – електрогастрографії. Під керівництвом В.Ю. Чаговця проводились дослідження з електроенцефалографії. Крім наукової розробки проблем електрофізіології учений багато зробив і для практичного забезпечення електрофізіологічних досліджень. В.Ю. Чаговцем уперше в Україні було запроваджено виробництво наукового обладнання для електрофізіологічних досліджень. Здобутки вченого і його співробітників у галузі електрофізіології мають як наукове, так і прикладне значення до теперішнього часу.

Ключові слова: *Василь Юрійович Чаговець, електрофізіологія, іонна теорія подразнення, електрогастрографія, електроенцефалографія.*

У кінці ХІХ – середині ХХ ст. завдяки успіхам електротехніки фізіологи дістали можливість не лише виявляти, але й кількісно вимірювати електричні потенціали живих тканин, що сприяло використанню електрофізіологічного методу дослідження у фізіології і медицині. Були детально вивчені електричні явища м'язів, нервів, серця, спинного та головного мозку. Результати цих досліджень підтвердили наявність зв'язку між біоелектричними явищами та функцією тканин і органів. У той же час питання про природу і походження електричних потенціалів живих тканин залишалося абсолютно не вирішеним. Заслуга створення першої науково обґрунтованої теорії походження електричних потенціалів в живих тканинах (1896-1903 рр.) належить українському вченому, академіку В.Ю. Чаговцю. Майже в усіх напрямках електрофізіології В.Ю. Чаговець дав нові віхи.

Метою статті є узагальнення й аналіз наявних джерел і літератури про пріоритетні напрямки досліджень академіка В.Ю. Чаговця в галузі електрофізіології.

В історіографії радянського періоду життєвий і творчий шлях В.Ю. Чаговця висвітлювався у працях Е.Б. Бабського [2, 3], М.Ж. Вітте [4], Д.С. Воронцова [5], М.М. Левіта [11], а також у публікаціях загального характеру про розвиток біології, фізіології та електрофізіології [6, 8, 9, 12, 13]. Водночас у сучасній історіографії відсутні публікації про наукову спадщину В.Ю. Чаговця в галузі електрофізіології.

Василь Юрійович Чаговець народився 18 квітня 1873 р. на хуторі Патичиха біля села Заруддя Роменського повіту Полтавської губернії (нині – Роменський р-н Сумської обл.). Батько В.Ю. Чаговця був землеміром, а мати вчителькою в жіночій гімназії. Крім майбутнього вченого у його батьків було ще четверо дітей: двоє синів і дві дочки. Середню освіту В.Ю. Чаговець отримав у другій Київській гімназії, де юнак захоплювався фізикою, яку там викладав К.А. Жук (у майбутньому – професор фізики Київського університету імені св. Володимира) [5, с. 41].

У 1892 р. після закінчення Київської гімназії В.Ю. Чаговець вступає до Військово-медичної академії в Петербурзі, у стінах якої він продовжив свої самостійні заняття в галузі нової для того часу науки – фізичної хімії. У Військово-медичній академії, прослухавши курс лекцій професора І.Р. Тарханова з фізіології, В.Ю. Чаговець зацікавився цією наукою і особливо

новим її напрямом – електрофізіологією. Саме під впливом відомого фізіолога І.Р. Тарханова відбулося формування наукового світогляду вченого в галузі електрофізіології [4, с. 3].

За пропозицією І.Р. Тарханова В.Ю. Чаговець приступає до дослідження дії отрут на електричні явища в м'язах жаби. Дослідження проводилось під безпосереднім керівництвом В.І. Вартанова, одного з найталановитіших учнів І.Р. Тарханова. Проводячи вказане дослідження, В.Ю. Чаговець зацікавився найбільш складним і недослідженим питанням у цій галузі – вивченням механізму виникнення електричних струмів у живих тканинах [2, с. 4]. Для розв'язання даного питання він звернувся до фізичної хімії і зосередив свою увагу на теорії електролітичної дисоціації С. Арреніуса, яка вказувала на можливість виникнення значних потенціалів при дифузії електролітів [6, с. 3].

Результати експериментальних досліджень ученого лягли в основу низки його таких статей: «Про застосування теорії Арреніуса в електрофізіології» (1896 р.), «Про застосування теорії дисоціації Арреніуса до електрорушійних явищ в живих тканинах» (1896 р.), «Про застосування теорії дисоціації розчинів електролітів Арреніуса до електрофізіології» (1898). У висновках своїх статей В.Ю. Чаговець писав: «Слідуючи за Арреніусом ми повинні передбачити, що в розчині всякого електроліту вже існують позитивні і негативні іони, але, будучи розподілені в рідині рівномірно, вони не можуть проявити назовні свою електричну діяльність, оскільки позитивний і негативний заряди взаємно нейтралізують один одного. Якщо ж унаслідок яких-небудь причин в даному місці розчину накопичиться надлишок позитивних або негативних іонів, то зараз же з'явиться електричний струм» [11, с. 1035]. Виходячи з того, що живі тканини є своєрідними розчинами з наявністю в них різних іонів, концентрація яких може змінюватися в процесі обміну речовин, В.Ю. Чаговець зробив висновок, що струми, які виникають в живих тканинах, при їх збудженні і пошкодженні є іонними, концентраційними струмами [12, с. 337].

Таким чином, В.Ю. Чаговець один із перших застосував досягнення фізичної хімії для пізнання електричних явищ у живих тканинах, використовуючи теорію електролітичної дисоціації С. Арреніуса для пояснення електричних явищ в живому організмі. Застосовуючи ґрунтовні знання з фізичної хімії в поєднанні з електрофізіологією, вчений запропонував іонну теорію походження біоелектричних явищ у живій тканині.

Упродовж 1897-1900 рр. В.Ю. Чаговець перебував на посаді військового лікаря Луковського полку (біля Варшави). У цей період вчений склав іспити при Варшавському університеті (1899-1900 рр.) [14, арк. 3].

В 1900 р. В.Ю. Чаговець знову повертається до Петербургу, де приступає до написання докторської дисертації [2, с. 7]. В лабораторії Петербурзької військово-медичної академії В.Ю. Чаговець займався більш детальною розробкою теорії біоелектричних потенціалів і механізму подразнювального впливу електричного струму на живі тканини [8, с. 30]. Водночас, під керівництвом відомого фізіолога І.П. Павлова, В.Ю. Чаговець приступив до освоєння методів дослідження діяльності органів травної системи [1, с. 11].

Проведені В.Ю. Чаговцем експериментальні дослідження природи походження електричних потенціалів у живих клітинах і тканинах лягли в основу докторської дисертації «Нарис електричних явищ у живих тканинах з точки зору новітніх фізико-хімічних теорій», яку він успішно захистив 11 жовтня 1903 р. [9, с. 431].

Дисертаційна робота В.Ю. Чаговця являла собою першу частину запланованого дослідження і була присвячена теорії виникнення біопотенціалів у різних тканинах: м'язовій, нервовій, залозах, а також у рослинних об'єктах [8, с. 31]. В.Ю. Чаговець вважав, що електричні потенціали живих тканин є дифузійними потенціалами, які створюються дифузією продуктів посиленого обміну речовин і, зокрема, вугільною кислотою, яка утворюється в місці збудження [15, с. 64]. Уявлення В.Ю. Чаговця про дифузійні іони як основну причину біоелектричних потенціалів, у подальшому отримало загальне визнання [10, с. 28]. Отже, результати експериментальних досліджень В.Ю. Чаговця, висвітлені в дисертації, дозволили створити дифузну теорію походження біоелектричних явищ.

У 1903 р. В.Ю. Чаговець був призначений прозектором Петербурзького жіночого

медичного інституту по кафедрі фізіології [14, арк. 3]. Викладаючи окремі положення своєї дисертації, В.Ю. Чаговець виступає у 1904 р. на ІХ з'їзді Товариства російських лікарів пам'яті М.І. Пирогова з доповіддю «Про математичний метод в біології», в якій, розвиваючи думку про поступове ускладнення форм руху матерії, автор показує, що багато закономірностей біологічного порядку з'ясовано настільки точно, що їх можна виразити математичними формулами. Доповідь закінчується словами: «Встановлюючи не тільки якісну, але і суворо кількісну залежність між життєвими проявами живої речовини і наявністю фізико-хімічних процесів, що в ній відбуваються, він (математичний метод) тим самим усуває можливість допущення для пояснення цієї взаємодії різного роду допоміжних гіпотез чисто спекулятивного характеру, застосування яких, не вносячи по суті в науку нічого нового, тільки ускладнюють і без того важке завдання вивчення життя. І чим швидше візьмемося ми за культивування цього методу в галузі біологічних наук, тим буде краще» [4, с. 8].

В 1904 р. В.Ю. Чаговець був обраний приват-доцентом кафедри фізіології Військово-медичної академії, де він читав курс електрофізіології [5, с. 41]. Одночасно вчений працював над другим випуском своєї монографії «Нарис електричних явищ у живих тканинах з точки зору новітніх фізико-хімічних теорій», яка вийшла друком у 1906 р. В ній В.Ю. Чаговець детально і ґрунтовно описав теорію електричного подразнення, основний принцип якої і до нині використовується в електрофізіології [12, с. 338]. Вчений вважав, що при пропусканні електричного струму через нерв або м'яз іони, які рухаються під впливом цього струму, нагромаджуються біля мембрани і заряджають її як конденсатор до певного потенціалу. Саме цей заряд є подразником, що викликає процес збудження в нервовому або м'язовому волокнах. В.Ю. Чаговець визначив електричну ємність мембрани нервового волокна, її пороговий заряд і показав, що подразнювальна дія електричного струму підкорена тому самому закону, що і заряд конденсатора [8, с. 31]. Таким чином, дані дослідження вченого стали підґрунтям для створення конденсаторної теорії електричного подразнення живих тканин.

У 1906 р. В.Ю. Чаговець опублікував статтю «До питання про невтомлюваність нерва», в якій вчений висвітлює надзвичайно важливе біологічне питання – про невтомлюваність нерва. Вчений виступає з чіткою критикою позицій представників хибних теорій, які твердили, що нерв у процесі своєї роботи невтомний [4, с. 10]. В.Ю. Чаговець пояснив цілий ряд властивостей нерва як провідника нервових імпульсів. Період неподразнюваності нерва (рефрактерний період) вчений розглядав як той час, протягом якого поляризаційна ємність нерва розряджається і нерв деполяризується. В.Ю. Чаговець стверджував, що друге подразнення може знову подразнювати нерв лише в тому разі, якщо він звільниться від поляризації, спричиненої першим подразненням [5, с. 33]. Таким чином, учений довів явище втоми нервів у процесі проведення нервових імпульсів.

Проведені В.Ю. Чаговцем дослідження (1896-1906 рр.) дали змогу створити фізико-хімічну основу електрофізіології і поставили цю галузь фізіології на тверду матеріалістичну основу, а разом з тим зробили електричні явища в живих тканинах одним з найважливіших засобів для пізнання фізико-хімічного механізму таких основних фізіологічних процесів, як збудження і гальмування. Подальші дослідження вчених у галузі електрофізіології підтвердили правильність ідей В.Ю. Чаговця і є розширенням і поглибленням того напрямку, який був ним закладений.

У 1909 р. В.Ю. Чаговець був обраний і затверджений професором кафедри фармакології Томського університету. У тому ж році Харківський університет обрав В.Ю. Чаговця професором фармакології, куди він і переїхав з Томська, віддаючи перевагу близькому до його батьківщини Харкову [5, с. 42].

У 1910 р. В.Ю. Чаговець за рекомендацією фізіолога С.І. Чир'єва був обраний на посаду завідуючого кафедрою фізіології Київського університету імені св. Володимира. На той час В.Ю. Чаговець вже отримав світове визнання як електрофізіолог, якого не дарма тоді називали російським Гельмгольцем [6, с. 112].

В Київському університеті св. Володимира В.Ю. Чаговець продовжив започатковані С.І. Чир'євим наукові дослідження з вивчення природи електрорушійних сил живих тканин та

впливу електричного струму на рефлекторну діяльність центральної нервової системи. Роботу на кафедрі фізіології В.Ю. Чаговець розпочав з її переобладнання. У фізіологічній лабораторії кафедри велась велика конструкторська робота зі створення нових приладів. Вченому вдалось для цих цілей виклопотати велику суму – 20 000 крб. За ці кошти було придбано за кордоном струнний гальванометр, кімограф, електричні вимірювальні апарати, оптичні прилади. В.Ю. Чаговець організував при кафедральній лабораторії віварій, збудував операційну та клініку для піддослідних тварин [6, с. 115].

Експериментальні дослідження під керівництвом В.Ю. Чаговця проводилися в широкому діапазоні, що стало характерною рисою київської університетської фізіологічної школи. Успішно розвивалися дослідження в галузі електрофізіології, фізіології травлення і кровообігу. Незабаром фізіологічна лабораторія В.Ю. Чаговця посіла одне із провідних місць серед фізіологічних лабораторій Росії [13, с. 86].

Особливу увагу В.Ю. Чаговця привертає до себе і центральна нервова система. У 1912 р. вчений опублікував експериментальне дослідження «Про гальмівну дію переривистого гальванічного струму на центральну нервову систему». В статті вчений висвітлив свої дослідження з вивчення впливу переривистого гальванічного струму на рефлекторну збудливість центральної нервової системи [12, с. 338].

В.Ю. Чаговець визначив, що гальмування центральної нервової системи і стан наркозу розвивається лише при проходженні переривистого постійного струму у висхідному напрямку вздовж центральної нервової системи (катод – на голові, анод біля крижового відділу). При низхідному напрямку струму ці явища не виникають і відбувається загальне збудження організму [2, с. 33]. Результати цих досліджень лягли в основу сучасних уявлень про наркотичну дію електричного струму. У тому ж році його учень Е. Майдель опублікував працю про стомлення нервових центрів. У 1913 р. другий учень В.Ю. Чаговця – В. Правдич-Немінський – провів дослідження електричних струмів, що виробляються головним мозком при його діяльності [1, с. 11].

У радянський період у зв'язку з реорганізацією університетів в Україні В.Ю. Чаговець перейшов до першого Київського медичного інституту, організованого на базі медичного факультету Київського університету. Впродовж 1921-1935 рр. В.Ю. Чаговець працював завідувачим кафедрою нормальної фізіології першого Київського медичного інституту. Поряд з цим вчений читав курс фізіології тварин у ветеринарному і зоотехнічному інститутах [6, с. 118].

У цей період В.Ю. Чаговець приділяв велику увагу дослідженню електричних потенціалів слизової оболонки шлунка. Результати досліджень електричних реакцій секреторної діяльності шлунка вчений доповів у 1926 р. на Другому всесоюзному з'їзді фізіологів, який проходив у Петербурзі [5, с. 44].

В основу цього дослідження вченим було покладено відведення біоелектричних явищ у поєднанні із фістульним методом І.П. Павлова. Зокрема, до гальванометра було приєднано два відвідних електроди, один з яких знаходився в середині шлунку, інший – на поверхні шкіри живота. При цьому було зареєстровано значний струм і встановлено, що слизова оболонка шлунку має негативний потенціал по відношенню до м'язового шару. Під час виділення залозами шлункового соку після прийому їжі струм зменшується і набуває протилежного напрямку. На думку В.Ю. Чаговця, цей струм обумовлений секреторною діяльністю шлункових залоз. Зміни цього струму вчений сфотографував у вигляді кривої, яка дістала назву електрогастрограми [16, с. 355].

Окрім В.Ю. Чаговця дослідженням електричних потенціалів слизової шлунка займалися його учні А.І. Венчиков, Є.С. Стальненко, Є.А. Столярська, Л.Л. Гіждеу. В.Ю. Чаговець не тільки створив теорію електрогастрограми, а й прагнув запровадити електрогастрографічні дослідження в клініці при обстеженні хворих [8, с. 32].

У 1936 р. В.Ю. Чаговець на 64-у році життя зайняв посаду завідуючого кафедрою фізіології Другого Київського медичного інституту, якою керував до самої смерті. Оскільки цей інститут відкривався заново, вченому довелося прикласти чимало зусиль в організації кафедри

[6, с. 118]. Водночас найбільше часу В.Ю. Чаговець приділив науковій роботі, яка протікала в Науково-дослідному інституті гігієни праці і професійних захворювань. Саме в стінах цього наукового закладу вчений був керівником відділу електрофізіології та виховав плеяду науковців у цій галузі. Під керівництвом В. Ю. Чаговця його учень В.П. Горев проводив дослідження шкірно-електричних рефлексів людини і їх змін при різних умовах праці (за методикою І.Р. Тарханова). Інший його учень – В.М. Лейник – займався дослідженням струмів дії скелетних м'язів людини при різній фізичній роботі [5, с. 45].

Для проведення експериментальних досліджень з електрофізіології В.Ю. Чаговець запровадив створення наукового обладнання, якого у нашій країні до цього не виробляли. У зв'язку з цим при інституті були організовані механічні майстерні, які за вказівкою В.Ю. Чаговця виготовляли такі складні апарати, як струнні гальванометри, маятники Гельмгольца та інше фізіологічне обладнання і спеціальні прилади для досліджень з фізіології праці. За цю роботу по конструюванню і освоєнню нової апаратури він був кілька раз премійований Народним комісаріатом охорони здоров'я УРСР. В результаті цієї діяльності В.Ю. Чаговця багато інститутів і лікарень дістали можливість провадити електрокардіографічні дослідження хворих [4, с. 10].

За видатні заслуги з фізіології в 1939 р. В.Ю. Чаговець був обраний дійсним членом Української академії наук [11, с. 1038].

У кінці 1940 р. В.Ю. Чаговець захворів, але й під час хвороби він не залишав своїх теоретичних досліджень та консультацій з учнями. 19 травня 1941 р. Василя Юрійовича не стало. Він помер на 69-у році життя після тривалої хвороби. Похований учений в Києві на Лук'янівському кладовищі [4, с. 11].

Таким чином, підсумовуючи викладений матеріал, можна зробити наступні висновки :

1. Формування наукового світогляду В.Ю. Чаговця в галузі електрофізіології відбувалося в Петербурзькій військово-медичній академії під впливом відомих фізіологів І.Р. Тарханова і І.П. Павлова.

2. У Петербурзькій військово-медичній академії В.Ю. Чаговець, використавши досягнення фізичної хімії для пояснення електричних явищ у живих тканинах, запропонував іонну теорію походження біоелектричних явищ та створив конденсаторну теорію електричного подразнення живих тканин. Ці теорії лягли в основу пізнання фізико-хімічного механізму процесів збудження і гальмування.

3. В Київському університеті св. Володимира В.Ю. Чаговець започаткував дослідження електричних потенціалів слизової оболонки шлунка, створивши новий розділ електрофізіології – електрогастрографію. Наукові дослідження вченого в цій галузі мають як наукове, так і прикладне значення.

4. В Київський період діяльності В.Ю. Чаговець виховав плеяду науковців в галузі електрофізіології. Під керівництвом вченого проводилася плідна науково-дослідна робота за різноманітними напрямками.

5. У Науково-дослідному інституті гігієни праці і професійних захворювань В.Ю. Чаговцем вперше в Україні було запроваджено виробництво наукового обладнання з електрофізіології за світовими стандартами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 170 років кафедрі фізіології людини і тварин Київського національного університету імені Тараса Шевченка // Психофізіологічні та вісцеральні функції в нормі і патології : тези доп. VI Міжнар. наук, конф., присвяченої 170-річчю кафедри фізіології людини і тварин та 100-річчю школи електрофізіології Київського університету, Україна, Київ, 9-11 жовтня 2012 р. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. – С. 7-32.
- Бабский Е.Б. Василий Юрьевич Чаговец / Е.Б. Бабский // Избранные труды в одном томе. – К. : Изд-во АН УССР, 1957. – С. 3-43.
- Бабский Е.Б. Основоположник ионной теории возбуждения Василий Юрьевич Чаговец / Е.Б. Бабский. – М. : Знание, 1956. – 40 с.
- Вітте М.Ж. Василь Юрійович Чаговець / М.Ж. Вітте // Фізіологічний журнал Академії наук

- Української РСР. – 1956. – Т. 11. – № 5. – С. 3-11.
5. Воронцов Д.С. В.Ю. Чаговец – основоположник сучасної електрофізіології / Д.С. Воронцов. – К. : Видавництво київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, 1957. – 53 с.
 6. Воронцов Д.С. Нариси з історії фізіології на Україні / Воронцов Д.С., Нікітін В.М., Серков П.М. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 256 с.
 7. Воронцов Д.С. Общая электрофизиология / Д.С. Воронцов. – М. : Медгиз, 1961. – 488 с.
 8. Воронцов Д.С. Розвиток електрофізіології на Україні / Д.С. Воронцов // Фізіологічний журнал академії наук Української РСР. – 1957. – Т. 3. – № 5. – С. 29-35.
 9. Воронцов Д.С. Шляхи розвитку сучасної фізіології / Д.С. Воронцов // Фізіологічний журнал академії наук Української РСР. – 1963. – Т. 9. – № 4. – С. 427-436.
 10. Воронцов Д.С. Электричество в живом организме / Д.С. Воронцов. – М. : Знание, 1961. – 48 с.
 11. Левит М.М. Выдающийся ученик Павлова – В.Ю. Чаговец / М.М. Левит, Х.И. Идельчик // Врачебное дело. – 1950. – № 11. – С. 1035-1038.
 12. Развитие биологии на Украине: в 3-х т. / [редкол. : Сытник К.М.]. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 1. – 416 с.
 13. Физиологические науки в СССР: становление, развитие, перспективы [Н.А. Агаджанян, Ю.П. Голиков, Т.И. Грекова и др.]. – Л. : Наука Ленингр. отд-ние, 1988. – 479 с.
 14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.166. – Оп. 12. – Спр. 8337. Чаговец Василь Юрійович. – 6 арк.
 15. Чаговец В.Ю. Очерк электрических явлений на живых тканях с точки зрения новейших физико-химических теорий. Диссертация на степень доктора медицины. – Спб., тип. Гл. упр. Уделов, 1903. – Вып. 1. – 315 с.
 16. Чаговец В.Ю. Электрогастрограмма при разных видах пищи у собак. Докл. VI Всесоюз. съезда физиол. – Тбилиси, 1937. – С. 355.

REFERENCES

1. 170 rokiv kafedri fizioloziyi lyudyny i tvaryn Kyiv's'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka // Psykhofiziolozhichni ta vistseral'ni funktsiyi v normi i patoloziyi :tezy dop. VI Mizhnar. nauk, konf., prysvyachenoyi 170-richchyu kafedry fizioloziyi lyudyny i tvaryn ta 100-richchyu shkoly elektrofizioloziyi Kyiv's'koho universytetu, Ukrayina, Kyiv, 9-11 zhovtnya 2012 r. – K. : Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Kyiv's'kyi universytet», 2012. – S. 7-32.
2. Babskyu E.B. Vasylyu Yur'evych Chahovets / E.B. Babskyu // Yzbrannyye trudi v odnom tome. – K. : Yzd-vo AN USSR, 1957. – S. 3-43.
3. Babskyu E.B. Osnovopolozhnyk yonnoy teoryy vzbuzhdenyya Vasylyu Yur'evych Chahovets / E.B. Babskyu. – M. : Znanye, 1956. – 40 s.
4. Vitte M.Zh. Vasylyu Yuriyovych Chahovets' / M.Zh. Vitte // Fiziolozhichnyy zhurnal Akademiyyi nauk Ukrayins'koyi RSR. – 1956. – Т. 11, № 5.– S. 3-11.
5. Vorontsov D.S. V.Yu. Chahovets' – Osnovopolozhnyk suchasnoyi elektrofizioloziyi / D.S. Vorontsov. – K. : Vydavnytstvo kyiv's'koho derzhavnoho universytetu im. T.H. Shevchenka, 1957. – 53 s.
6. Vorontsov D.S. Narisy z istoriyi fizioloziyi na Ukrayini / Vorontsov D.S., Nikitin V.M., Serkov P.M. – K. : Vyd-vo AN URSS, 1959. – 256 s.
7. Vorontsov D.S. Obshchaya elektrofizioloziya / Vorontsov D.S. – Moskva: Medhyz, 1961. – 488 s.
8. Vorontsov D.S. Rozvytok elektrofizioloziyi na Ukrayini / D.S. Vorontsov // Fiziolozhichnyy zhurnal akademiyyi nauk Ukrayins'koyi RSR. – 1957. – Т. 3, № 5. – S. 29-35.
9. Vorontsov D.S. Shlyakhy rozvytku suchasnoyi fizioloziyi / D.S. Vorontsov // Fiziolozhichnyy zhurnal akademiyyi nauk Ukrayins'koyi RSR. – 1963. – Т. 9, № 4. – S. 427-436.
10. Vorontsov D.S. Elektrichestvo v zhyvom orhanizme / Vorontsov D.S. – Moskva : Znanye, 1961. – 48 s.
11. Levyt M.M. Vydayushchyya uchenyk Pavlova – V.Yu. Chahovets / M.M. Levyt, Kh.Y. Ydel'chyk // Врачебное дело. – 1950. – № 11. – S. 1035-1038.

12. Razvytye byolohyy na Ukrayne: v 3-kh t. / [redkol. : Sytnyk K.M.]. – K. : Nauk. dumka, 1984. – T. 1. – 416 s.
13. Fyzyolohycheskye nauky v SSSR : stanovlenye, razvytye, perspektyvy [N.A. Ahadzhanian, Yu.P. Holykov, T.Y. Hrekova y dr.] – L. : Nauka Lenynhr. otd-nye, 1988. – 479 s.
14. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny – F.166. – Op. 12. – Spr. 8337. Chahovets' Vasyl' Yuriyovych. – 6 ark.
15. Chahovets V.Yu. Ocherk elektrycheskykh yavlenyy na zhyvykh tkanyakh s tochky zrenyya noveyshykh fizyko-khymycheskykh teoriy. DySSERTatsyya na stepen' doktora medytsyny. Spb, typ. Hl. upr. Udelov, 1903. – Выр. 1. – 315 s.
16. Chahovets' V.Yu. Elektroastrohrama pry raznykh vydakh pyshchy u sobak. Dokl. VI Vsesoyuz. s'ezda fyzyol. Tbylysy, 1937. – S. 355.

Варывода Е. Приоритетные направления академика В.Ю. Чаговца в отрасли электрофизиологии (конец XIX – середина XX века).

В статье отображены основные этапы жизни, научно-исследовательская и организационная деятельность Василия Юрьевича Чаговца (1873-1941 гг.) – академика Национальной академии наук Украины, выдающегося ученого-электрофизиолога.

Анализ научно-организационной деятельности В.Ю. Чаговца свидетельствует о его весомом вкладе в становление и развитие электрофизиологии. Почти во всех направлениях электрофизиологии В.Ю. Чаговец дал новые вехи. В.Ю. Чаговцу принадлежит приоритет в создании первой научно обоснованной ионной теории происхождения биоэлектрических потенциалов и конденсаторной теории электрического раздражения живых тканей. Ученый является основоположником нового раздела электрофизиологии – электрогастрографии. Под руководством В.Ю. Чаговца проводились электроэнцефалографические исследования. Кроме научной разработки проблем электрофизиологии ученый много сделал и для практического обеспечения электрофизиологических исследований. В.Ю. Чаговцом впервые в Украине было введено производство научного оборудования для электрофизиологических исследований. Научные исследования ученого и его сотрудников в области электрофизиологии имеют как научное, так и прикладное значение до настоящего времени.

Ключевые слова: *Василий Юрьевич Чаговец, электрофизиология, ионная теория раздражения, электрогастрография.*

Varyvoda K. Academician V. Yu. Chahovets' scientific priority directions in electrophysiology field (end of XIX – middle of XX centuries).

The paper considers the main stages of life, scientific and organization activity of Vasyl Yuriiyovych Chahovets (1873-1941) – the famous electrophysiologist, academician of the National Academy of Sciences of Ukraine.

The analysis of V. Yu. Chahovets' scientific and organizational activity demonstrates a significant contribution to the development of electrophysiology. In almost all areas of electrophysiology V. Chahovets gave new milestones. V. Yu. Chahovets proposed ionic theory of bioelectric phenomena origin and created the condenser theory of living tissues electrical stimulation. A scientist is the founder of a new chapter of electrophysiology, that is elektrogastrogram. The research on electroencephalography was conducted under his guidance. In addition to the scientific development of electrophysiology problems, the scientist did a lot for providing practical electrophysiological studies. V. Yu. Chahovets was the first to introduce equipment for electrophysiology research according to the world standards in Ukraine. The scientist and his staff's research in the field of electrophysiology have both academic and practical significance until the present time.

Keywords: *Vasiliy Jurievich Chahovets', electrophysiology, ionic theory of irritation, elektrogastrography.*

Одержано 20.11.2013

НАУКОВИЙ ВНЕСОК АРХИПА ЛЮЛЬКИ В РОЗРОБКУ ТУРБОРЕАКТИВНИХ ДВИГУНІВ

У статті проаналізовано основні здобутки вченого й розробника турбореактивних двигунів Архипа Люльки; подані етапи конструкторської діяльності академіка; звернуто увагу на нові напрямки вітчизняного авіаконструкторського справи, в якому брав участь безпосередньо Архип Люлька.

Відзначено, що важливим фактором, що спонукав до зміни пріоритетів і напрямів розробок, стало усвідомлення необхідності підвищення швидкості польотів. Архип Люлька остаточно утвердився в тому, що основою силовою установкою перспективних літаків повинні були стати саме газотурбінні двигуни. У створеному Архип Люлька конструкторському бюро склалася високопрофесійна школа виготовлення авіаційних турбореактивних двигунів.

Ключові слова: академік Архип Люлька, авіаконструктор, наукова діяльність, турбореактивний двигун, конструкторська діяльність, будова двигунів.

Почесне місце серед талановитих українців по праву належить Архипу Михайловичу Люльці (1908-1984). Життя та досягнення вченого й розробника турбореактивних двигунів впродовж тривалого часу привертало й продовжують привертати увагу не лише дослідників, письменників та журналістів, а й широкої читацької аудиторії. Архипу Михайловичу Люльці присвячено книги та розділи у них. Без розповіді про видатного радянського авіаконструктора, що через все своє життя проніс любов до України, де народився, зростав і формувався як спеціаліст, не обходяться книги, присвячені розвитку вітчизняної авіації й життєписам славетних авіаконструкторів. Розвідки про наукову діяльність Архипа Люльки можна побачити в поважних наукових часописах, що й визначає актуальність дослідження [1; 4; 6].

Дослідник, що став піонером принципово нового підходу в справі конструювання й побудови авіаційних двигунів, пройшов нелегкий науковий шлях. У статті ставимо за мету проаналізувати основні досягнення вченого й розробника турбореактивних двигунів Архипа Люльки; подати етапи конструкторської діяльності академіка; наголосити на нових напрямках вітчизняної авіаконструкторської справи, в яких брав безпосередню участь Архип Люлька. Але зважаючи на те, що не всі наукові розвідки досліджені, тема потребує наступних вивчень.

Під час навчання у КПІ А.Люлька, окрім теоретичної, пройшов серйозну практичну підготовку спочатку на Харківському паровозобудівному заводі (по двигунам), а згодом – на Ленінградському металічному заводі (по паровим турбінам). Юний Архип Люлька навчався наполегливо й досить швидко проявив глибокі знання з механіки та математики. Та найбільше приваблювали Люлька вирішення практичних завдань, тому цілком логічним стало його особливе захоплення теплотехнікою. Пропоновані ним варіанти вузлів силових установок і методи розв'язання теплових задач були не тільки досить оригінальні, але і цілком придатні для реалізації. Тому після отримання диплому, молодий спеціаліст був направлений на навчання до аспірантури спочатку в Харківський НДІ промислової енергетики, а звідти, для набуття практичного досвіду, – на новостворений Харківський турбогенераторний завод. Потужності цього найбільшого на той час в Європі та найсучаснішого підприємства дозволяли виготовляти не тільки електросилові турбіни, але й проводити експерименти з турбін для використання в якості двигунів [7, с. 14].

У ті часи в вітчизняній авіації безроздільно панували літаки з поршнеvim мотором й гвинтом. Літаки будувались тисячами; стрімко зростали їх якісні показники – швидкість, висота, дальність перельоту та вантажопідйомність. Посилення потужності мотора приводило до значного збільшення його ваги й габаритів, що було неприйнятним для конструкції літаків.

Тому в Ленінграді на Кіровському заводі й у Харківському авіаційному інституті розгорнулись роботи по розробці паросилової установки, котра могла б активно використовуватись у авіації. Постановка питання про заміну поршневого мотора паровою турбіною була технічно виправданою: парова турбіна на той час була добре вивчена й належним чином випробувана в стаціонарних умовах. Одною з її головних переваг була можливість завдяки їй застосуванню отримати потужність, що у декілька раз перевищувала можливості поршневого мотора.

На той час Архип Люлька, що уже мав значний досвід у створенні стаціонарних парових турбін, був включений до групи вчених, що працювала над розробкою авіаційної паросилової установки.

Безпосереднім же прообразом першого вітчизняного авіаційного газотурбінного двигуна можна вважати експериментальну установку ГТУ-1, створену в лабораторії № 1 теплотехнічного інституту ім. Ф.Е. Дзержинського в 1934 р. Згодом група розробників під керівництвом В.В. Уварова спроектувала більш досконалу установку ГТУ-3 з тріступінчатим осьовим компресором, що призначалася для важкого літака. Проте виготовлення авіаційної газової турбіни доручили Коломенському паровозобудівному заводу. Для побудови трьох двигунів знадобилося три роки. Нарешті 1940 р. колектив розробників був переведений в ЦІАМ, де було організовано доведення й випробування одного з ГТУ-3. До початку Великої Вітчизняної війни конструкція установки застаріла й тому стала очевидною необхідність проектування нового, ще більш досконалого двигуна [2, с. 7].

Варто зазначити, що турбореактивна авіація зародилася саме в роки Другої світової війни, коли була досягнута межа досконалості колишніх гвинтокорилик літаків, оснащених двигунами внутрішнього згоряння. Крім того, ще на початку 1940-х рр. в ряді країн роботи зі створення літаків з турбореактивними двигунами перебували вже на етапі впровадження в серійне виробництво. В Німеччині проходили випробування He-162 с BMW-003 и Me-262 с Jumo-004, а в Англії – «Метеор» с Derwent V.

Тому Архип Люлька продовжував розробки нових у вітчизняній авіаконструкторській справі напрямків. Ученому, в силу того, що на той час основна перспектива створення авіаційних двигунів вбачалась у вдосконаленні паротурбінних силових установок, було доручено розробку конденсатора відпрацьованої пари. Однак подальші роботи показали безперспективність напрацювань у даному напрямку. Адже, незважаючи на значні успіхи у проектуванні турбіни, не вдалося вирішити проблему перетворення пари на воду. Значний лобовий опір радіатора зводив нанівець економічні переваги перед авіаційними дизельними установками. Крім того, об'єм конденсатора виходив настільки великим, що подальше його розміщення на літаку не видавалося можливим.

Ще одним важливим фактором, що спонукав до зміни пріоритетів та напрямків розробок, стало усвідомлення необхідності значного підвищення швидкості польотів. Архип Люлька остаточно утвердився в тому, що основною силовою установкою перспективних літаків мали стати саме газотурбінні двигуни.

У цій новаторській по суті роботі не обійшлося без труднощів. Основною проблемою при проектуванні й розробці нової силової установки стало виготовлення газової турбіни. Архипу Люльці вдалося переконливо довести, що ефективне застосування її в турбореактивних двигунах могло бути лише за умови високої температури газу перед лопатками турбіни.

Проведені дослідження виявилися успішними. Невдовзі було розроблено проект турбореактивного двигуна з відцентровим компресором для винищувача ХАІ-2. Проведені у процесі відповідних розробок розрахунки показували, що літак з ним міг легко розвивати швидкість до 900 км/год., що майже вдвічі перевищувало досягнуту на той час швидкість польоту.

Робота над даним проектом не входила в плани інституту. До того ж, на думку керівництва навчального закладу, вона відволікала співробітників від їх безпосередніх обов'язків – викладацької діяльності. Адже у той час Архип Люлька читав лекції з термодинаміки й вів практичні заняття з курсу теплопередач. З цієї причини всі розрахунки й конструкторські

розробки турбореактивного двигуна мали здійснюватися головним чином у неробочий час.

Вчена рада Харківського авіаційного інституту дала невисоку оцінку проекту, втіленого в життя під керівництвом Архипа Люльки й, у той же, час надала рекомендацію направити авіаконструктора з матеріалами його розробок на відгук до московських фахівців. Професор В. Уваров, до рук котрого й потрапив проект, не лише викладав у МВТУ та Військово-повітряній академії ім. М. Є. Жуковського, а й активно займався розробкою та створенням турбогвинтових двигунів; він по праву вважався визнаним спеціалістом у сфері нового виду силових установок для авіації. На перший погляд проект молодого ученого не справив враження на корифея вітчизняного авіаконструкторства. Та, не без допомоги свого заступника М. Вострікова, В. Уваров надзвичайно високо оцінив представлений йому проект. У результаті цим досить строгим суддею був написаний чи не найбільш позитивний відгук за всю його наукову діяльність.

Однак, незважаючи на високу оцінку проекту, подальші роботи над втіленням його у життя в ХАІ не отримали належної підтримки, й Архип Михайлович був змушений добитися свого переведення до спеціального конструкторського бюро (СКБ-1). Створене за рішенням уряду СРСР, воно працювало у Ленінграді при місцевому Кіровському заводі, що мав належну виробничу та експериментальну базу. Саме тут розгорнулись роботи над створенням парогазотурбінних установок й турбореактивних двигунів.

Наркомат оборонної промисловості не лише виділив базу для проведення практичних робіт та надав належне їх фінансування, а й призначив авіаконструктора технічним керівником проекту. 1939 р. учений на чолі з групою дослідників переїхав до Ленінграду, де на Кіровському заводі активно продовжив роботи з розробки першого турбореактивного двигуна РД-1. Саме тут було створено новий проект, котрий, на відміну від харківського, мав не відцентровий, а шестиступеневий компресор.

Однак, на заводі подальших робіт стала Велика Вітчизняна війна, з початком якої Архип Люлька отримав наказ надійно сховати проект випробовуваного двигуна та усю технічну документацію, а самому вилетіти в евакуацію на Урал. Авіаконструктор з колегами переїхав до Челябінська на тракторний завод, де, виконуючи військове замовлення, включився в роботи, пов'язані з розробкою танкової техніки. Й лише наприкінці лютого 1942 р. на порядок денний було знову поставлене питання про відновлення розробок реактивного двигуна. Учений разом зі своєю групою, що налічувала п'ятнадцять осіб, з Челябінська перебрався до міста Білімбає Свердловської області, де тоді розташовувалось евакуйоване ще у жовтні 1941 р. конструкторське бюро заводу № 293. Директором заводу й головним його конструктором в той період був В. Болховітінов, котрий активно займався розробкою літака Бі-1 з рідинним реактивним двигуном. Він, наскільки було можливо, допомагав колезі й створив максимально сприятливі умови для продовження робіт над двигуном РД-1. Наприкінці 1942 р. А.М.Люлька був направлений до блокадного Ленінграду на Кіровський завод за технічною документацією, що була ретельно схована дослідником на початку війни перед відправкою в евакуацію, а також вузлами до створюваного двигуна. По Ладозі, під постійними обстрілами, ризикуючи життям, дослідник спромігся вивезти цінний вантаж й доставити його за призначенням. Проте, час було згаяно.

На продовження робіт над двигуном РД-1 істотно вплинув головний конструктор літаків й одночасно головний інженер одного з главків Наркомату авіаційної промисловості М. Гудков, котрий прийняв рішення встановити на свій літак ЛаГГ-3 двигун РД-1, замість поршневого мотора М-105 з реактивним прискорювачем, як це планувалось раніше. Спільними зусиллями була розроблена компоновка винищувача ЛаГГ-3 з турбореактивним двигуном РД-1. Відповідний проект було направлено до Центрального аерогідродинамічного інституту, який, у свою чергу, підтвердив точність проведених розрахунків й реальність заявлених у ньому параметрів.

Після схвалення проекту М. Гудков звернувся до Й.В.Сталіна з клопотанням про розгляд питання про створення реактивного винищувача. У травні 1943 р. дане питання було розглянуто й обговорено на засіданні спеціальної комісії, котра й прийняла рішення про передчасність

побудови реактивного винишувача й, у той же час, визнала перспективність створення такого літака й рекомендувала продовжити роботи над турбореактивним двигуном.

Після повернення з евакуації до Москви, Архип Люлька разом зі своєю групою 1943 р. перейшов на роботу до Центрального інституту авіаційного машинобудування, де був призначений начальником лабораторії з дослідження й розробки реактивних двигунів. На той час стало відомо, що в Німеччині з'явилися літаки «Хейнкель» та «Мессершмітт» із реактивними двигунами, котрі розвивали значну швидкість. Зокрема, швидкість «Мессершмітта-262», досягала 860 км/год., в той час як Архип Люлька ще 1937 р. пропонував довести швидкість літаків, над двигунами яких він працював, до 900 [5, с. 17].

Очевидна перевага цих літаків спонукала СРСР форсувати розробки турбореактивних двигунів та реактивних літаків.

У 1944 р були прийняті постанови Державного комітету оборони «Про створення авіаційних реактивних двигунів» й «Про створення літаків з реактивними двигунами». Тимчасом група учених під керівництвом Архипа Люльки розробила проект модернізованого турбореактивного двигуна М-18, перейменованого пізніше на С-18 (стендовий). Основою для його розробки стали розрахунки та креслення РД-1. На спеціальній фаховій нараді, скликаній у Міністерстві авіаційної промисловості проект було затверджено, прийнято у виробництво й визначено заводи, на яких мало розгорнутися виробництво нового двигуна.

Тоді ж авіаконструктора перевели на роботу до НДІ-1 й призначили начальником відділу № 21 по турбореактивним двигунам. Разом з ним до НДІ перейшла працювати і група конструкторів, що до того займалась розробками під його керівництвом. Уже в серпні 1944 р. було виготовлено перший комплект вузлів і агрегатів двигуна С-18 з восьмиступеневим осьовим компресором. На початку 1945 р. було виготовлено перші п'ять двигунів, що дозволило розпочати їх випробування, в ході яких їх творці вперше зустрілися з таким невідомим раніше явищем, як помпаж. При виведенні першого примірника двигуна на режим підвищеної тяги виникла нестійкість роботи, що супроводжувалася різким некерованим зростанням температури газу і викидом його через компресор, через що у лічені секунди випробовуваний двигун швидко виходив з ладу. Однак дана проблема досить швидко була вирішена завдяки тому, що Архип Люлька не лише вважав своїм обов'язком особисто бути присутнім на випробуваннях, а й постійно приділяв значну увагу досягненням своїх зарубіжних колег. Так, коли в НДІ надійшли турбореактивні двигуни Јито зі збитого німецького літака і два трофейних зразка в справному стані, авіаконструктор ретельно проаналізував їх параметри. З'ясувалося, що тяга Јито була значно меншою, ніж у С-18, а вага та питома витрата палива – більшими; крім того, німецький двигун мав більш досконалу і багатофункціональну систему автоматичного управління. Завдяки цьому, труднощі, що виникли, були подолані, а роботи з вдосконалення нового двигуна, що продовжувались до листопада 1945 р., завершилися успішними випробуваннями.

У липні 1946 р., за успішні стендові випробування вітчизняного турбореактивного двигуна С-18, авіаконструктор та його найближчі сподвижники отримали державні нагороди.

28 травня 1947 р. було здійснено перший політ літака Су-11 з двигунами ТР-1. У ході подальших випробувань Су-11 досяг швидкості 900 км/год. Ще одним літаком, на якому в липні-серпні того ж року випробовувалися двигуни ТР-1, був Іл-22. Справжнім тріумфом вітчизняної реактивної авіації став повітряний парад у Тушино в 1947 р., коли реактивні літаки різних марок, у тому числі Су-11 та Іл-22, з оригінальної конструкції реактивними двигунами демонстрували досягнення радянської авіації, неocenний внесок у розвиток якої зробив український авіаконструктор Архип Люлька.

У повоєнні роки Архип Люлька активно зайнявся вирішенням питання застосування не лише одноконтурних, а й двоконтурних двигунів. Останні мали стати гармонійним поєднанням турбогвинтового та турбореактивного двигунів.

1957 р. учений був призначений генеральним конструктором; йому було присвоєне звання Героя Соціалістичної Праці. Восени того ж року відбулися випробування літака СУ-7, який вперше вдвічі перевищив швидкість звуку. На його базі згодом були створені бомбардувальник

і штурмовик.

Конструкторське бюро Архипа Люльки продовжувало активно працювати вже над створенням двигунів ТР-2 і ТР-3. 1950-ті рр. ознаменувалися появою авіаційного двигуна АЛ. 1951 р. на експериментальному винишувачі Як-1000 з одним двигуном АЛ-5 була досягнута максимальна швидкість у 1150 км/год., а на Ла-190 - в 1190 км/год.

У середині 1950-х рр. був розроблений АЛ-7 та його форсажні модифікації: АЛ-7Ф, АЛ-7Ф-1 і АЛ-7Ф-2, які встановлювались на літаки Іл-54, Ту-110, Ла-250, Су-7Б, Су-9, Су-11, Ту-128 та гідролітак М-10. 1965-1970 рр. ознаменувалися створенням турбореактивного АЛ-21Ф, модифікація котрого АЛ-21Ф-3 була направлена в крупносерійне виробництво. Даний двигун виготовляється й донині та успішно експлуатується на літаках Су-17М, Су-20 й Су-24 як у Росії, так і в деяких зарубіжних країнах.

Здобув заслужену славу й турбокомпресорний стартер Люльки, який цінувався не лише як найнадійніший та наймалогабаритніший, але й як один із кращих на той час у світі. Його розробники вперше у радянській науці отримали на нього патент. І надалі робота конструкторського бюро, очолюваного славетним авіаконструктором, була надзвичайно плідною.

У створеному Архипом Люлькою конструкторському бюро склалася високопрофесійна школа проектування й виготовлення авіаційних турбореактивних двигунів, в якій об'єднався високопрофесійний колектив унікальних спеціалістів, здатних знайти оригінальні рішення найскладніших, поставлених перед ними, технічних завдань. Її робота була надзвичайно плідною.

Значним були наукові досягнення ученого. 1958 р. рішенням Вищої атестаційної комісії Люльці А.М. присуджена вчена ступінь доктора технічних наук. Невдовзі, 1960 р., він був обраний членом-кореспондентом Академії Наук СРСР по відділенню механіки. А 1968 р. авіаконструктор був обраний академіком АН СРСР.

У 1970-ті рр. конструктор активно продовжив роботи над двоконтурним турбореактивним двигуном. Використовуючи новітні дослідження з вдосконалення газодинамічної ефективності компресорів й турбін, створенні нових матеріалів у розробках у сфері технології, очолюване ним конструкторське бюро створило досконалі двигуни, що не поступалися зарубіжним аналогам, чи навіть перевершували їх.

Започатковані А. Люлькою дослідження й розробки продовжуються й сьогодні, адже український авіаконструктор став піонером, котрий спромігся визначити основні перспективи розвитку своєї галузі. За його безпосередньої участі і під його керівництвом був створений перший вітчизняний турбореактивний двигун, після успішних випробувань якого, ним було сконструйовано цілий ряд потужних турбореактивних двигунів – «ТРД» (1937), «РД-1» (1940), «ТР-1» (1946), «ТР-2», «ТР-3» (обидва – 1947), «АЛ-5» (1951), «АЛ-7 Ф» (1953). Архип Люлька не лише створив понад десять типів двигунів та їх модифікацій, але й розробив та втілював у життя високоефективні розробки з використання нових енергетичних речовин. Авіаконструктор визначив межі використання турбореактивних двигунів по максимальним швидкостям польоту й обґрунтував переваги осьових компресорів перед відцентровими, першим увів поняття коефіцієнта відновлення тиску повітря у входному пристрої силової установки літака з турбореактивним двигуном. Саме Архип Люлька розробив метод розрахунку КЛД газової турбіни з урахуванням вихідної швидкості газів, ввів поняття повного польотного ККД турбореактивного двигуна, розробив теорію й запропонував метод розрахунків високошвидкісних характеристик ТРД. Двигуни марки АЛ, розроблені авіаконструктором й названі на його честь, не лише стали технічним бестселером ХХ ст., а й знаходяться на озброєнні вітчизняних військово-повітряних сил, а також Російської Федерації та десятків інших країн. Турбореактивні серця літаків, створених Архипом Люлькою чи під його керівництвом, щоденно підіймають у небо сотні літаків таких країн, як Росія, Індія та Китай.

Пропонована стаття не вичерпує всіх досягнень і здобутків науковця Архипа Люльки і потребує подальших досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Космос український – Архип Люлька (1908–1984) // <http://h.ua/story/289951/>.
2. Кудрявцев В.Ф. Авиационные двигатели А.М.Люльки / В.Ф. Кудрявцев // *Авиация и космонавтика*. – 1993. – №11–12. – С. 21–32.
3. Саркисов А.А. Пионер отечественного реактивного двигателестроения. К 100-летию со дня рождения академика А.М. Люльки / А.А. Саркисов // *Вестник РАН*. – 2008. – Т.7 – №4. – С. 346–352.
4. Кузьмина Л.М. Огненное сердце: О создателе первого отечественного турбореактивного двигателя, Герое Социалистического Труда, лауреате Ленинской и Государственных премий генеральном конструкторе академике А.М. Люльке / Л.М. Кузьмина. – М., 1988. – 231 с.
5. Первые отечественные самолеты с турбореактивными двигателями // <http://www.marsiada.ru/357/465/729/2187>.
6. Петренко М. Вшанування пам'яті Архипа Люльки / М. Петренко // *Київський політехнік*. – 2008. – №13(2829) – 10 квітня.
7. Христич В.О. Його ім'я носять реактивні двигуни / В.О. Христич // *Академік А.М. Люлька. Матеріали наукових читань з циклу: «видатні конструктори України»*. – К., 2005. – С. 38.
8. Шендеровський В. Архип Люлька Нехай не згасне світ науки / Шендеровський В. – Книга 2. – К., 2006. – 134 с.

REFERENCES

1. Kosmos ukrainskyi – Arkhyp Lyulka (1908–1984) // <http://h.ua/story/289951/>
2. Kudryavcev V. F. Aviacyonnye dvigateli A. M. Lyulky / V. F. Kudryavcev // *Aviacyia i kosmonavtika*. – 1993. – №11–12. – S. 21–32.
3. Sarkisov A. A. Pioner otechestvennogo reaktivnogo dvigatelestroenia. K 100-letiu so dnya rozhdenia akademika A. M. Lyulky / A. A. Sarkisov // *Vestnik RAN*. – 2008. – T.7 – №4. – S. 346–352.
4. Kuzmina L. M. Ognennoe serdce: O sozdatele pervogo otechestvennogo turboreaktivnogo dvigatelya, Geroe Socialesticheskogo Truda, laureate Leninskoi i Gosudarstvennykh premii generalnom konstruktore akademike A. M. Lyulke / L.M. Kuzmina. – M.,1988. – 231 s.
5. Pervye otechestvennyye samolety s turboreaktivnymi dvigatelyami. // <http://www.marsiada.ru/357/465/729/2187>
6. Petrenko M. Vshanuvannya pamiati Arkhupa Lyulky / M. Petrenko // *Kyivskyi politekhnik*. – 2008. – №13(2829) – 10 kvitnya.
7. Khrystych V. O. Yogo imia nosyat reaktyvni dvyguny / V. O. Khrystych // *Akademik A. M. Lyulka. Materialy naukovykh chytan z cyklu: «vydatni konstruktory Ukrainy»*. – K., 2005. – S. 38.
8. Shenderovskiy V. Arkhup Lyulka Nekhai ne zgasne svit nauky / Shenderovskiy V. – Knyga 2. – K., 2006. – 134 s.

Дрок П. Научный вклад Архипа Люльки в разработку турбореактивных двигателей.

В статье проанализированы основные достижения ученого и разработчика турбореактивных двигателей Архипа Люльки; поданы этапы конструкторской деятельности академика; обращено внимание на новые направления отечественного авиаконструкторского дела, в котором принимал участие непосредственно Архип Люлька.

Отмечено, что важным фактором, побудившим к изменению приоритетов и направлений разработок, явилось осознание необходимости повышения скорости полетов. Архип Люлька окончательно утвердился в том, что основной силовой установкой перспективных самолетов должны были стать именно газотурбинные двигатели. В созданном Архип Люлька конструкторском бюро сложилась высокопрофессиональная школа изготовления авиационных турбореактивных двигателей.

Ключевые слова: академик Архип Люлька, авиаконструктор, научная деятельность, турбореактивный двигатель, конструкторская деятельность, строение двигателей.

Drok P. Scientific contributions Arhipa Lyulku the development of tyrobojet engines.

The article analyzed the main achievements of the scientist and the first creator of turbojets Arkhip Lyulka; submitted stages of the design working of academician, paid attention to the new ways of the domestic aircraft work, in which directly Arkhip Lyulka worked.

Another important factor, that caused changes in priorities and directions of development, was an awareness of the need for a significant increase in flight speed. Arkhup Lyulka finally confirmed that the base power plant of perspective planes had to be gas turbine engines. In Arkhup Lyulka's design bureau it has been developed a highly professional school of designing and manufacturing of aircraft turbojet engines.

Key words: *academician Arkhip Lyulka, aircraft, scientific activity, turbojet, design working, engine-building.*

Одержано 22.11.2013

АЛЬТЕРНАТИВНА ЕНЕРГЕТИКА В УКРАЇНІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Стаття висвітлює питання сучасного стану в галузі нетрадиційної та відновлюваної енергетики в Україні та світі, а також окреслює можливі перспективи розвитку даної галузі. Альтернативна енергетика набуває ознак однієї з ключових галузей світової економіки. Відновлювані джерела енергії є не просто способом зменшення вуглеводневої енергетичної залежності, це перевага для тих країн, які змогли ефективно їх використовувати, а перевагами використання відновлюваних енергоресурсів є їх невичерпність та екологічна чистота. Впровадження сучасних технологій у виробництво дає змогу знизити собівартість «зеленої» електроенергії порівняно з тепловими і навіть атомними станціями. На сучасному етапі Україна активно долучилася до процесу використання альтернативних видів енергії і щороку нарощує темпи їх розвитку. Законотворчі акти утворили легітимне поле для ефективного застосування альтернативного енергозабезпечення. Однак, для реалізації енергетичної стратегії варто більшу увагу приділяти роз'яснювальній роботі серед населення, адже усвідомлення особистісної відповідальності за зменшення екологічного навантаження на планету формує загальносуспільне «зелене» мислення, провокує виникнення нових ідей і прогресивних поглядів і як результат дає поштовх для подальшого поступу в галузі альтернативної енергетики.

Ключові слова: історія науки та техніки, відновлювані джерела енергії, нетрадиційні джерела енергії, гідроелектростанції, вітрові електростанції, сонячні електростанції.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток суспільства, науки та техніки, який спостерігається протягом останніх десятиліть, зумовив небачений до цього часу попит на енергоресурси. Забезпеченість країни енергоносіями є запорукою розвитку не лише економіки, а й усіх суспільних сфер життєдіяльності. На даному етапі розвитку енергетики все більш значуще місце посідає відновлювана, яка в подальшому взагалі може витіснити традиційну.

Про важливість і актуальність альтернативної енергетики в нашій країні свідчить створення Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України 22 лютого 2012 року [1]. Тому аналіз сучасного стану даної галузі господарства, а також прогнозування можливого розвитку подій набуває надзвичайної актуальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У статті автором проаналізовано низку нормативно-правових документів, що показують роль нетрадиційної та відновлюваної енергетики в Україні, регулюють її стан та роль в господарстві та економіці країни. Проаналізовано роботи провідних вітчизняних учених, які займалися проблематикою використання альтернативної енергії, а саме: С.О. Кудрі, І.В. Бондаренко, Г.Б. Варламова, І.А. Вольчина, А.К. Шиндловського, В.Ф. Шинкаренка та ін. Також використано статті в періодичних журналах, присвячених висвітленню питань відновлюваної енергетики.

Мета написання статті – висвітлити деякі аспекти сучасного стану галузі нетрадиційної та відновлюваної енергетики, а також окреслити можливі перспективи її розвитку та засоби з підвищення ефективного використання альтернативної енергії.

Виклад основного матеріалу. Альтернативна енергетика набуває ознак однієї з ключових галузей світової економіки. Відновлювані джерела енергії є не просто способом зменшення вуглеводневої енергетичної залежності, це реальна конкурентна перевага для тих країн, які змогли ефективно їх використовувати. Впровадження сучасних технологій у виробництво дає змогу знизити собівартість «зеленої» електроенергії порівняно з тепловими і навіть атомними станціями.

У даній статті розглянемо останні ключові події, які характеризують ставлення світової

спільноти до питання використання альтернативної та відновлюваної енергетики, а також сучасний стан та перспективи даної галузі в Україні.

Відновлювані або невичерпні енергоресурси – потоки енергії, що постійно або періодично діють у навколишньому середовищі. У цілому всі енергетичні потоки відновлюваних джерел енергії розділяються на дві основні групи:

- пряма енергія сонячного випромінювання;
- вторинні прояви енергії сонячного випромінювання у вигляді енергії вітру, гідроенергії, теплової енергії навколишнього середовища, енергія біомаси та ін. [2, с.10]

Основною перевагою використання відновлюваних енергоресурсів є їх невичерпність та екологічна чистота, що сприяє поліпшенню екологічного стану і не призводить до зміни енергетичного балансу на планеті. При використанні відновлюваних джерел енергії відпадає необхідність у видобуванні, переробці, збагаченні та транспортуванні палива, знімається проблема утилізації або захоронення шкідливих відходів традиційних енергетичних виробництв [2, с.11].

Розглянемо світові тенденції та сучасний стан речей в галузі альтернативної енергетики. Сумарна потужність лише вітрових електростанцій протягом останніх десятиліть подвоюється кожні три роки. Загалом, галузь відновлюваної енергетики – одна з небагатьох галузей, яка практично не помітила світової економічної кризи і постійно нарощує оберти. За останні п'ять років світові інвестиції в «екологічно чисту» енергетику збільшилися на 230%. Протягом 2008 – 2009 рр. країни «Великої двадцятки» інвестували в дану галузь близько 32 млрд. дол. що квартал. За цей період глобальні інвестиції в нові «зелені» енергетичні технології вперше перевищили інвестиції у створення традиційних енергопотужностей.

У 2009 р. установлена потужність світової енергогенерації з відновлюваних джерел збільшилася до 250 ГВт. За твердженням А. Святненко та В.Власова, цього достатньо, щоб забезпечити енергією близько 75 млн. домогосподарств. У 2010 р. приріст потужностей відновлюваної енергетики лише прискорився. Зростанням відзначилися усі сектори «зеленої» енергетики. За останні п'ять років щорічні показники приросту виробництва сонячної енергії у світі в середньому оцінюються у 60%, вітрової – 27%, етанолу – 20%. Кількість домогосподарств, що використовують сонячну енергію для гарячого водопостачання, перевищила 70 млн. Динаміка є настільки інтенсивною, що вже поточного року нетрадиційні і відновлювані джерела енергії (НВДЕ), за прогнозами експертів, посядуть у виробництві енергії друге місце у світі після вугілля [3].

У грудні 2008 р. Європарламент зобов'язав країни ЄС до 2020 р. довести використання НВДЕ до 20% загального обсягу їхнього енергетику, а до 2040 року – до 40%. За останні три роки більшість країн світу задекларували мету досягти до 2020 року в середньому 15 – 25% виробництва електроенергії з НВДЕ від свого загального балансу. На сьогодні в деяких країнах цей показник перевищив позначку в 20%. Наприклад, у Данії тільки вітроенергетика забезпечує майже четверту частину усієї енергії в національній енергетичній мережі, у Фінляндії і Швеції за рахунок перетворення енергії біомаси виробляється 20 – 25% тепла. На сучасному етапі розвиток галузі зміщується в Азію. Станом на 2009 р. на Китай припадало 40% світового виробництва сонячних батарей, 30% вітрових турбін і 77% сонячних колекторів для водопостачання. У країнах Латинської Америки (Аргентина, Бразилія, Колумбія, Еквадор і Перу) активно зростає виробництво біопалива. Швидко розвивається галузь у багатьох країнах Близького Сходу і Північної Африки [3].

Отже, з вищенаведених фактів можна зробити висновок, що світова спільнота зробила свій безповоротний вибір на користь альтернативної та відновлюваної енергетики, роль якої з року в рік постійно зростає.

Розглянемо ситуацію в галузі відновлюваної та нетрадиційної енергетики в Україні.

Україна активно долучилася до процесу використання альтернативних видів енергії і щороку нарощує темпи розвитку відновлюваної енергетики.

Законотворчі акти утворили легітимне поле для ефективного застосування альтернативного енергозабезпечення. Вперше на законодавчому рівні в Україні визначено

термін нетрадиційні і поновлювальні джерела енергії Законом України «Про енергозбереження» від 1 липня 1994 року. Закон визначив не тільки поняття альтернативної енергії, а й встановив правове регулювання, яке застосовується до юридичних і фізичних осіб котрі проводять роботу з будівництва і реконструкції об'єктів відновлювальної енергетики. Також даним законом передбачено надання податкових пільг підприємствам – виробникам енергозберігаючого обладнання, техніки і матеріалів, засобів вимірювання, систем контролю і управління енергоспоживанням і підприємствам, які використовують обладнання, що працює на нетрадиційних і поновлювальних джерелах енергії. Тобто вже на самому початку становлення Української державності було надано увагу даному питанню і створено сприятливий економічний режим для розвитку і використанню нетрадиційних джерел енергії [4].

У 2003 році Верховною Радою України було прийнято Закон «Про альтернативні джерела енергії», яким визначено правові, економічні, екологічні та організаційні засади використання альтернативних джерел енергії, забезпечено сприяння розширення їх використання у паливно-енергетичному комплексі. Даним законом альтернативна енергетика визначається як сфера енергетики, що забезпечує вироблення електричної, теплової та механічної енергії з альтернативних джерел енергії. Закон описує альтернативні джерела енергії як відновлювані джерела, до яких належать енергія сонячна, вітрова, геотермальна, енергія хвиль та припливів, гідроенергія, енергія біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів, та вторинні енергетичні ресурси, до яких належать доменний та коксівний газ, газ метан дегазації вугільних родовищ, перетворення скидного енергопотенціалу технологічних процесів [5].

Відповідно до «Енергетичної стратегії України на період до 2030 року», прийнятої Кабінетом Міністрів України 15 березня 2006 року, освоєння нетрадиційних і відновлюваних джерел енергії розглядається як важливий фактор підвищення рівня енергетичної безпеки та зниження антропогенного впливу енергетики на довкілля. Масштабне використання потенціалу нетрадиційної енергетики в Україні має не тільки внутрішньодержавне, а й значне міжнародне значення. Адже альтернативна енергетика постає як вагомий чинник протидії глобальним змінам клімату планети в цілому, покращання загального стану енергетичної безпеки світу, зокрема. Тому шляхи та напрями стратегічного розвитку даної галузі в нашій країні повинні сприяти солідарним зусиллям світової спільноти у сфері енергетики та відповідати основним принципам Зеленої книги «Європейська стратегія сталої, конкурентоздатної та безпечної енергетики» (Брюссель, 8 березня 2006 р.) Стратегія передбачає, що розвиток відновлювальних джерел енергії забезпечить значний ефект скорочення використання традиційних джерел енергії, викидів шкідливих та парникових газів, покращить загальний екологічний стан навколишнього середовища [6].

На кінець 2011 року частка нетрадиційних відновлювальних джерел енергії в енергетичному балансі країни склала лише 7,2%, що вказує на необхідність пошуків змін в енергетичному секторі шляхом проведення в державі відповідної енергетичної політики спрямованої на забезпечення виконання тих показників, які визначені Енергетичною стратегією України до 2030 р. щодо розвитку альтернативної енергетики [7].

Масштабне використання потенціалу нетрадиційних джерел енергії в Україні має не лише внутрішнє, але й важливе міжнародне значення як вагомий фактор енергетичної незалежності, протидії глобальним змінам клімату на планеті, покращення загального стану європейської та світової безпеки, а також одним з найважливіших стратегічних напрямків розвитку нашої держави.

Таким чином, на даному етапі розвитку світових економік доцільно стимулювати розвиток нетрадиційної енергетики в нашій країні для синхронізації з найбільш сучасними тенденціями і досягненнями енергетичних галузей розвинутих країн, а також для зменшення енергетичної залежності від традиційних енергоносіїв.

Розглянемо найбільш ефективні методи підвищення відсотку використання нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії, які використовуються в інших країнах, а також можливі перспективи даної галузі енергетики.

Найбільш поширений і ефективний механізм – «зелений тариф», що є прямим

заохоченням виробників «чистої» енергії через її закупівлю за вищими тарифами. «Зелені тарифи» у даний час діють у тій чи іншій формі в 41 країні, у тому числі в більшості країн ЄС, Канаді, Китаї, Ізраїлі та Австралії.

Зокрема, у Німеччині застосовується «суміш» стимулів, головним складовим є – «зелені тарифи» (на 20 років). У 2006 р. субсидії виробникам НВДЕ становили 3,2 млрд. євро, 2009 р. – 5 млрд. У 2010 р. країна запустила 3 ГВт нових сонячних станцій загальною вартістю 15 млрд. дол. За останні дев'ять років влада виділила на розвиток галузі понад 40 млрд. дол. [3].

У Великобританії, Бельгії, Болгарії, Італії, Польщі, Румунії і Швеції «екологічні» виробники енергії отримують так звані зелені сертифікати, з допомогою яких держава забезпечує їм однакову дохідність незалежно від виду використовуваного НВДЕ.

У Чехії, виробники «зеленої» електроенергії також звільняються від сплати ПДВ, а в Нідерландах, Франції і Швеції споживачі всіх видів «чистої» енергії – від екологічних податків.

Також одним із методів стимуляції є прямі гранти. Так, у США восени 2010 р. каліфорнійський виробник сонячних панелей Solyndra відкрив новий ультрасучасний завод, на будівництво якого держава виділила 500 млн. дол. У рамках кампанії з популяризації «зеленої» енергетики будівництво відвідував президент Б. Обама. У США в 2009 – 2010 рр. прямі гранти на проекти НВДЕ становили 16,8 млрд. дол. Тільки поточного року було виділено 2 млрд. на спорудження великих сонячних станцій. Німеччина також активно субсидує власних виробників обладнання. Так, цього року компанії Deutsche Solar AG і Bosch Solar Energy AG отримали від уряду допомогу в розмірі 45 млн. і 53 млн. євро відповідно на зведення об'єктів з виробництва кремнієвих пластин [3].

В Україні законодавче визначення «зеленого тарифу» з'явилося в 1997 р. Навесні 2009 р. Верховна Рада описала механізм його функціонування. Експерти стверджують, що це один з найпрогресивніших у Європі законів про «зелений тариф». Його розмір розраховується за формулою з окремими коефіцієнтами для кожного з чотирьох основних джерел «чистої» енергії (вітру, сонця, води та біомаси) [8].

Строк дії «зеленого тарифу» – до 2030 р. При цьому держава зобов'язала обленерго безперешкодно підключати альтернативну генерацію до мереж. Серед принципових положень закону – зобов'язання для інвесторів, які претендують на «зелений тариф», щоб з 2012 року «частка сировини, матеріалів, основних фондів, робіт і послуг українського походження у вартості будівництва відповідного об'єкта» становила не менше 30%, а з 2014 р. – 50%. Було враховано досвід ЄС, де місцеві виробники почали протестувати проти напливу імпортного обладнання [8].

Таким чином, нормативний та законодавчий початок для активного розвитку «зеленої» енергетики в Україні вже покладено, а європейський та світовий досвід мають допомогти Україні триматися правильного курсу на шляху до повної енергетичної незалежності та високих екологічних стандартів.

Не можливо робити висновки про альтернативну енергетику враховуючи лише її позитивні сторони. При великій кількості переваг альтернативної енергетики, не слід забувати і про наявність певних недоліків. Так, вітрові електростанції створюють шум високої частоти, тому потребують великих земельних ділянок для свого розміщення, а також заважають близьким населеним пунктам. Також негативним впливом вітрової енергетики є генератори великих вітродвигунів, що обертаються зі швидкістю близько 30 обертів за секунду. Це близько до частоти синхронізації телебачення. Тому великі вітродвигуни можуть заважати прийому передач на відстані до 1,6 кілометрів.

Для використання сонячної енергії необхідно відведення великих площ землі під будівництво сонячних електростанцій, а фотоелементи які використовують для виготовлення сонячних батарей містять отруйні речовини, такі як свинець, кадмій, галій, миш'як тощо [9, с. 86].

Недоліком малої гідроенергетики є затоплення територій, усихання малих річок, а при неправильному місці планування встановлення дамби або греблі можуть відбутися зміна екосистем і втрата біорізноманіття, насамперед, іхтіофауни річок.

Найменше недоліків спостерігається при використанні біопалива та біомаси, їх практично

не існує. Єдине застереження це неефективне виготовлення біодизеля з ріпакової олії. Для заправки одного автомобіля протягом року, необхідно приблизно 1500 літрів олії, а це ділянка землі з футбольне поле при врожайності ріпаку до 3000 кг/га [10, с. 54].

Використання нетрадиційної та відновлюваної енергетики на сучасному етапі розвитку економіки України є недостатнім і не відповідає загальноєвропейському рівню. Однак поступові кроки у законодавчій та нормативно – правовій базі держави зробили поштовх для подальшого розвитку альтернативної енергетики в Україні. Порівняння сучасного стану речей в даній галузі в нашій державі та розвинутих країнах світу показує, що декламовані нормативно-правові документи не підкріплюються практичними кроками.

Для реалізації енергетичної стратегії варто більшу увагу приділяти роз'яснювальній роботі серед населення. Адже усвідомлення особистісної відповідальності за зменшення екологічного навантаження на планету формує загальносуспільне «зелене» мислення, провокує виникнення нових ідей і прогресивних поглядів і як результат дає поштовх для подальшого поступу в галузі альтернативної енергетики.

Отже, Україна має значні ресурси для розвитку відновлюваної енергетики – річки з потужним гідрологічним енергетичним запасом, гори та морські узбережжя для встановлення вітрових агрегатів, тривалий сонячний період в році, значні сільськогосподарські площі для вирощування біопаливних культур. Все це у поєднанні із сприятливим законодавством та «зеленими» настроями суспільства дасть змогу Україні посісти вагоме місце серед передових країн світу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Указ Президента України № 134/2012 від 22.02.2012.
2. Кудря С.О. Нетрадиційні та відновлювані джерела енергії: Підручник / С.О. Кудря. – К.: НТУУ «КПІ», 2012. – 492 с.
3. Святненко А., Власов В.С., «Отримати свою частину зеленого пирога», Тижневик «Дзеркало тижня» №47, 18.12.2010.
4. Закон України «Про енергозбереження» від 01 липня 1994 року (№74/94-ВР).
5. Закон України «Про альтернативні джерела енергії» від 20 лютого 2003 року (№ 555IV).
6. Постанова Національної комісії регулювання електроенергетики України від 22 січня 2009 р. № 32 «Про затвердження Порядку встановлення, перегляду та припинення дії «зеленого» тарифу для суб'єктів господарської діяльності»
7. Петрук В.Г., Коцюбинська С.С., Мацюк Д.В. Збірник матеріалів II-го Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю. «Аналіз сучасного стану альтернативної енергетики та рекомендації по екологізації паливно-енергетичного комплексу України»
8. Постанова Національної комісії регулювання електроенергетики України від 22 січня 2009 р. № 32 «Про затвердження Порядку встановлення, перегляду та припинення дії «зеленого» тарифу для суб'єктів господарської діяльності».
9. Энергетика: история, настоящее и будущее. От огня и воды к электричеству: Монография / [Бондаренко В.И., Варламов Г.Б., Вольчин И.А. и др]. – К., 2011. – 264 с.
10. Г.С. Ратушняк, В.В. Джеджула. Енергозбереження в сільсько-господарській біоконверсії. Навч. посіб.– Вінниця. – ВНТУ, 2006. – 83с.

REFERENCES

1. Ukaz Prezidenta Ukrainy № 134/2012 vid 22.02.2012.
2. Kudria S.O. Netradytsiini ta vidnovliuvani dzherela enerhii: Pidruchnyk / S.O. Kudria. – K.: NTUU «KPI», 2012. – 492 s.
3. Sviatnenko A., Vlasov V.S., «Otrymaty svoiu chastynu zelenoho pyroha», Tyzhnevyyk «Dzerkalo tyzhnia» №47, 18.12.2010.
4. Zakon Ukrainy «Pro enerhozberezhennia» vid 01 lypnia 1994 roku (№74/94-VR).
5. Zakon Ukrainy «Pro alternatyvni dzherela enerhii» vid 20 liutoho 2003 roku (№ 555IV).
6. Postanova Natsionalnoi komisii rehuliuвання elektroenerhetyky Ukrainy vid 22 sichnia 2009 r. № 32 «Pro zatverdzhennia Poriadku vstanovlennia, perehliadu ta prypynennia dii «zelenoho» taryfu dlia subiektiv hospodarskoi diialnosti»

7. Petruk V.H., Kotsiubynska S.S., Matsiuk D.V. Zbirnyk materialiv II-ho Vseukrainskoho z'izdu ekolohiv z mizhnarodnoiu uchastiu. «Analiz suchasnoho stanu alternatyvnoi enerhetyky ta rekomendatsii po ekolohizatsii palyvno-enerhetychnoho kompleksu Ukrainy»
8. Postanova Natsionalnoi komisii rehuliuвання електроенергетики України від 22 січня 2009 р. № 32 «Pro zatverdzhennia Poriadku vstanovlennia, perehliadu ta pryypynennia dii «zelenoho» taryfu dlia subiektiv hospodarskoi diialnosti».
9. Enerhetyka: istoryia, nastoiashchee i budushchee. Ot ohnia i vody k elektrichestvu: Monohrafiia / [Bondarenko V.Y., Varlamov G.B., Volchyn Y.A. y dr]. – K., 2011. – 264 s.
10. H.S. Ratushniak, V.V Dzhedzhula. Enerhozberezhennia v silskoho-spodarskii biokonversii. Navch. posib.– Vinnytsia. – VNTU,2006. – 83s.

Гайдаенко И. Альтернативная энергетика в Украине: состояние и перспективы развития.

Статья освещает вопросы современного состояния в области нетрадиционной и возобновляемой энергетики в Украине и мире, а также определяет возможные перспективы развития данной отрасли. Альтернативная энергетика приобретает признаки одной из ключевых отраслей мировой экономики. Возобновляемые источники энергии являются не просто способом уменьшения углеводородной энергетической зависимости, это существенное преимущество для тех стран, которые эффективно их используют, а преимуществами использования возобновляемых энергоресурсов является их неисчерпаемость и экологическая чистота. Внедрение современных технологий в производство позволяет снизить себестоимость «зеленой» электроэнергии по сравнению с тепловыми и даже атомными станциями. На современном этапе Украина активно включилась в процесс использования альтернативных видов энергии и ежегодно наращивает темпы их развития. Законотворческие акты образовали легитимное поле для эффективного применения альтернативного энергообеспечения. Однако, для реализации энергетической стратегии следует большее внимание уделять разъяснительной работе среди населения, ведь осознание личной ответственности за уменьшение экологической нагрузки на планету формирует Общегражданское «зеленый» мышления, провоцирует возникновение новых идей и прогрессивных взглядов и как результат дает толчок для дальнейшего развития в области альтернативной энергетики.

Ключевые слова: история науки и техники, возобновляемые источники энергии, нетрадиционные источники энергии, гидроэлектростанции, ветровые электростанции, солнечные электростанции.

Gaidaienko I. Alternative energy in Ukraine: status and prospects.

This article describes the current state in the branches of alternative and renewable energy in Ukraine and in the world and outlines the possible prospects of the development of the renewable and alternative energy. Alternative energy becomes one of the key sectors of the global economy. Renewable energy is not just a way to reduce energy dependence it is also a fundamental advantage for those countries that have been able to use them effectively. The benefits of renewable energy are inexhaustible and ecological cleanness. The introduction of modern technologies in production allows to reduce the cost of “green” electricity even if we compare it with heat and nuclear power plants. At present Ukraine actively involves the alternative energy in energy branch of economy and increases their development level. Legislative acts created a legitimate field for the effective implementation of alternative energy. However, for implementation of the energy strategy we should pay more attention to explanatory work among the people, because awareness of personal responsibility for reducing the environmental load on the planet creates a common social “green” thinking and creates new ideas and progressive views. As a result it gives us the rise to further progress in alternative energy.

Keywords: history of the science and technique, alternative energy sources, hydroelectric power plant, wind power plant, solar power plant.

Одержано 5.12.2013

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бардашевська Юлія Іванівна – аспірантка кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Башли Маргарита Іванівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Варивода Катерина Сергіївна — аспірантка кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Гайдаєнко Ігор Васильович – аспірант кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Дрок Павло Валерійович – викладач кафедри професійної освіти Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Дудар Василь Леонідович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Кикоть Микола Миколайович – аспірант кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Кикоть Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, викладач кафедри політології Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Колибенко Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Колибенко Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Куценко Юлія Сергіївна – аспірантка кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Лада Олександр Валерійович – аспірант кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», фахівець II категорії навчально-наукового відділу.

Левченко Інна Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Лоха Анатолій Анатолійович – викладач кафедри математики, інформатики і методики навчання, керівник навчально-наукового центру тестових технологій і моніторингу якості освітніх послуг ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Лоха В'ячеслав Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри географії, екології і методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди».

Мічуда Валерія Валеріївна – кандидат історичних наук, викладач кафедри географії, екології та методики навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Піскун Олена Олександрівна – молодший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Потапенко Ярослав Олександрович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та

культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Ткаченко Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Ткаченко Гліб Тарасович – студент історичного факультету державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Ткаченко Тетяна Валентинівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Торубара Аліна Олексіївна – аспірантка Інституту історії Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

DATA ABOUT THE AUTHORS

Bardashevska Jylia Ivanivna – postgraduate student of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda».

Bashly Margaryta Ivanivna – postgraduate student of the Department of World History of the IZMAIL humanitarian university.

Cherkasov Oleksiy Volodymyrovych – candidate of pedagogical Sciences; Federal state educational institution of higher professional education «State Maritime University named after Admiral Ф.Ф. Ushakov», the Crimean branch, Department of social-humanitarian disciplines, head of Department, associate Professor; PhD candidate of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda».

Drok Pavlo Valerievych – lecturer professional Education of the State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda».

Dudar Vasyl Leonidovych – Candidate of History, assistant professor of the Department of History and Culture of Ukraine of the State Higher Educational Institution «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda».

Gaidaienko Igor Vasyliovych – 1-st Category Specialist of the Education and Science Department of the State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda».

Kolybenko Oleksandr Volodymyrovych – Candidate of History, associate professor, senior specialist of the Archeology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Kolybenko Olena Volodymyrivna – Candidate of History, assistant professor of the Department of the Ukrainian History and Culture of the State Higher Education Institution «Pereyaslav-Khmelnyskyi Hryhoryi Skovoroda Pedagogical University».

Kucenko Jylia Sergiyivna – postgraduate student of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda».

Kykot' Mykola Mykolayovych – postgraduate student of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda».

Kykot' Serhiy Mykolayovych – Candidate of History, teacher of the Department of Politology of the state higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda».

Lada Alexander Valerievych – postgraduate student of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda», specialist II category Education and Research Department.

Levchenko Inna Mykolaivna – Candidate of History, assistant professor of the Department of Philosophy of the State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda».

Lokha Anatoliy Anatoliyovych - lecturer in mathematics, science and teaching methods, head of the Education and Research Center for Testing Technologies and monitoring of the quality of educational services of the State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda».

Lokha V'yacheslav Anatoliyovych – Candidate of History, teacher of the Department of geography, ecology and method of studies of the State Higher Educational Institution «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda».

Michuda Valeriya Valerievna – Candidate of history, teacher of the Department of Geography,

Environment and teaching methods of the State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda».

Piskun Olena Oleksandrivna – the junior scientific assistant of «The Ukrainian Ethnological Centre» department of M. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology NAS of Ukraine.

Potapenko Yaroslav Oleksandrovych – Doctor of History, assistant professor of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda».

Tkachenko Glib Tarasovych – student of historical faculty of the State Higher Education Institution «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda Pedagogical University».

Tkachenko Tetyana Valentynivna – Candidate of History, assistant professor of the Department of General History, Methodology and Teaching Methods of the State Higher Education Institution «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda Pedagogical University».

Tkachenko Viktor Mykolayovych – candidate of historical sciences, the scientific worker of Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology, NAS of Ukraine.

Torubara Alina Oleksiyvna – postgraduate of the Historical Institute of the Chernigiv National Pedagogical University named after T. Shevchenko.

Varyvoda Katerina Sergeyivna – postgraduate student of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoryi Skovoroda».

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Колибенко О., Колибенко О. ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ КОЗАКИ НА ПЕРЕЯСЛАВСЬКІЙ РАДІ 1654 Р.....	3
Лоха В. ЕТНОСОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА МІЩАН ПЕРЕЯСЛАВА ЗА «РЕВІЗЬКОЮ КНИГОЮ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ 1726 Р.», «ГЕНЕРАЛЬНИМ (РУМЯНЦЕВСЬКИМ) ОПИСОМ МАЛОРОСІЇ 1765 – 1769 РР.» ТА ІНШИМИ ДЖЕРЕЛАМИ.....	10
Лоха В., Лоха А. ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ ЄПИСКОПИ: ЇХ ФУНКЦІЇ ТА РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ І ГЕНЕЗІ ЄПАРХІЇ ТА ІЄРАРХІЯ ЦЕРКОВНОГО УПРАВЛІННЯ.....	20
Ткаченко Т., Ткаченко Г. ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ДИТЯЧИХ ПРИТУЛКІВ ВІДОМСТВА ІМПЕРАТРИЦІ МАРІЇ В УКРАЇНІ В ХІХ СТ.....	31
Торубара А. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В НІЖИНЬСЬКОМУ ЮРИДИЧНОМУ ЛІЦЕЇ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА.....	39
Лада О. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ.....	44
Куценко Ю. ЗАСНУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ (1906-1919)....	51
Дудар В. УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У 20-30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ.....	59
Ткаченко В. ВЕЛИКОДНЯ ОБРЯДОВІСТЬ ТА ПИСАНКАРСТВО НА ВОЛИНІ В АРХІВНІЙ СПАДЩИНІ НИКАНОРА ДМИТРУКА.....	64
Піскун О. ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	71
Мічуда В. ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКИХ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ В 1945 – СЕРЕДИНІ 1950-х рр.....	78
Черкасов О. С.М. БІБІКОВ ТА ПЕРВІСНА АРХЕОЛОГІЯ КРИМУ.....	85
Бардашевська Ю. ПОБУТОВЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ (1985 – 1991): ПРОГРАМНІ ЗАВДАННЯ І РЕАЛІЇ.....	92

Кикоть С.
ПРИЧИНИ І ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ
МОЛОДІ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
80-х – НА ПОЧАТКУ 90-х рр. ХХ ст.....99

Потапенко Я.
ПОСТТОТАЛІТАРНИЙ І ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ:
ЧИ ВІДБУЛИСЯ ЗМІНИ ПІСЛЯ ЄВРОМАЙДАНУ?.....106

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Левченко І.
НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИРОДНИЧИХ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ НА
ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....112

Башли М.
УЧАСТЬ ДВОРЯНСТВА В ДІЯЛЬНОСТІ «ТОВАРИСТВА
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПІВДЕННОЇ РОСІЇ».....119

Кикоть М.
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ В
УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ.....126

Варивода К.
ПРІОРИТЕТНІ НАУКОВІ НАПРЯМИ АКАДЕМІКА
В.Ю. ЧАГОВЦЯ В ГАЛУЗІ ЕЛЕКТРОФІЗІОЛОГІЇ
(КІНЕЦЬ ХІХ – СЕРЕДИНА ХХ СТОЛІТТЯ).....132

Дрок П.
НАУКОВИЙ ВНЕСОК АРХИПА ЛЮЛЬКИ В
РОЗРОБКУ ТУРБОРЕАКТИВНИХ ДВИГУНІВ.....139

Гайдаєнко І.
АЛЬТЕРНАТИВНА ЕНЕРГЕТИКА В УКРАЇНІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ....146

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....152

CONTENT

PART I. HISTORY OF UKRAINE

Kolybenko O., Kolybenko O.

COSSACKS OF PEREYASLAV ON PEREYASLAVS'KA COUNCIL FOR 1654.....3

Lokha V.

ETHNO-SOCIAL STRUCTURE OF PEREYASLAV TRADESMEN AFTER
«CENSUS BOOK OF PEREYASLAV REGIMENT 1726»,
«GENERAL (RUMYANTSEV) DESCRIPTION OF LITTLERUSSIA 1765 – 1769»
AND OTHER SOURCES.....10

Lokha V., Lokha A.

BISHOPS OF PEREYASLAV: THEIR FUNCTIONS AND ROLE IN
FORMATION AND GENESIS OF THE DIOCESE AND THE
HISTORY CHURCH GOVERNMENT.....20

Tkachenko T., Tkachenko G.

FORMATION OF A NETWORK OF ORPHANAGES DEPARTMENTS
EMPRESS MARIA IN UKRAINE IN THE XIX CENTURY.....31

Torubara A.

EDUCATIONAL PROCESS ORGANIZATION IN NIZHYN LAW
LYCEUM OF PRINCE BEZBORODKO.....39

Lada O.

THE MAIN STAGES OF DEVELOPMENT THE
SCIENTIFIC SOCIETIES IN UKRAINE IN THE
FIRST HALF OF XIX CENTURY – THE BEGINNING OF XX CENTURY.....44

Kutsenko J.

FOUNDATION AND DEVELOPMENT OF PEREYASLAV HIGH
SCHOOL FOR MEN (1906-1919).....51

Dudar V.

UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH IN
EASTERN HALYCHYNA IN THE 1920S–30S.....59

Tkachenko V.

EASTER CEREMONIES AND PYSANKARSTVO IN VOLYN' IN THE
ARCHIVAL HERITAGE OF NIKANOR DMYTRUK.....64

Piskun O.

THE IDENTIFICATION PROCESSES IN SLOBOZHANSKYNA:
THE SOURCES OF THE INVESTIGATION.....71

Michuda V.

ACTIVITIES OF RURAL CULTURAL INSTITUTIONS IN 1945 – MID 1950'S.....78

Cherkasov O.

S.M. BIBIKOV AND PREHISTORIC ARCHAEOLOGY OF THE CRIMEA.....85

Bardashevska J.
CONSUMER SERVICE IN THE UKRAINIAN SSR DURING
PERESTROIKA (1985 - 1991): POLICY CHALLENGES AND REALITIES.....92

Kykot S.
CAUSES AND PREDICTORS OF ASSOCIATIONS YOUTH IN
UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 80-S - EARLY 90-S OF XX CENTURY.....99

Potapenko Y.
POST-TOTALITARIAN AND POST-COLONIAL NATURE OF MODERN UKRAINE:
HAS CHANGES AFTER EVROMAYDAN?.....106

PART II. HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Levchenko I.
THE SCIENTIFIC ACTIVITY OF NATURAL SCIENTIFIC
SOCIETIES IN THE UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX - EARLY XX CENTURY....112

Bashly M.
PARTICIPATION OF NOBILITY IN ACTIVITY OF THE «SOCIETY OF
AGRICULTURE OF THE SOUTH RUSSIA».....119

Kykot M.
FORMATION AND DEVELOPMENT OF ECONOMIC GEOGRAPHY
DURING THE FIRST PART OF THE 19th CENTURY TILL THE
BEGINNING OF THE 20th CENTURY.....126

Varyvoda K.
ACADEMICIAN V.YU. CHAHGOVETS' SCIENTIFIC PRIORITY
DIRECTIONS IN ELECTROPHYSIOLOGY FIELD
(END OF XIX – MIDDLE OF XX CENTURIES).....132

Drok P.
SCIENTIFIC CONTRIBUTIONS ARHIP LYLKA THE DEVELOPMENT OF
TYRBOJET ENGINES.....139

Gaidaienko I.
ALTERNATIVE ENERGY IN UKRAINE: STATUS AND PROSPECTS.....146

DATA ABOUT THE AUTORS.....152

Наукове видання

Наукові записки з української історії Збірник наукових статей

Випуск 34

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до друку публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Передрук та відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом дозволяється лише при посиланні на «Наукові записки з української історії».

Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати текст.

Адреса редакції: Україна, 08401, м. Переяслав-Хмельницький Київської обл., вул.

Сухомлинського, 30, кафедра історії та культури України (к. 222).

Тел.: 04567-5-17-13

Е-mail: kafedra_zbirnyk@mail.ru

Сайт збірника: www.nz-istry.phdpu.edu.ua

Комп'ютерний набір: І. Березанська, А. Ставицька

Підписано до друку 29.01.2014 р. формат 60x84 1/8.

Папір офсет. Облік. видав. арк. 17,63.

Наклад 300 Зам. №80.

Виготівник ФОП О. М. Лукашевич,

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців КІ №157 від 15.05.2012 р.

08400, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький,

вул. Покровська, 49, кім. 12,

(04567) 5 88 13 e-mail: lom80@ukr.net